H/+ 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS *and/or* AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1479

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

118. évfolyam

2002

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
MONOK ISTVÁN (társszerkesztő),
KULCSÁR PÉTER, NAGY LÁSZLÓ,
ROZSONDAI MARIANNE,
P. VÁSÁRHELYI JUDIT, VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította

HÉJJAS ESZTER

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Ecsedy Judit, V.: Az eperjesi nyomdászat kezdetei ... 10
Fehér Katalin: A Felső Magyar Országi Minerva és a művelődés ... 373
Gerics József – Ladányi Erzsébet: A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában ... 1
Gerics József – Ladányi Erzsébet: Források Szent István királlyá avatásának történetéhez ... 213
Kerekes Imre: A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944) ... 146
Köpeczi Béla: A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc ... 361
Lakatos Éva: A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig ... 272
Mandl Erika, N.: A Lampel-Wodiáner cég színműsorozat-kiadásai ... 129
Molnár Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció ... 24
Nemes, Balázs: Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge. I. ... 387
Steinmann Judith: 16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában ... 225
Tatai-Baltă, Cornel: L'imprimerie de Blaj (Balázsfalva) (1747–1830) ... 113
Viskolcz Noémi: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században ... 249

KÖZLEMÉNYEK

Bálint Gábor: Gömöri Jenő és a Modern Könyvtár ... 188
Bálint Gábor: Olvasók és olvasmányok a két világháború között ... 439
Barlay Ö. Szabolcs: Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai ... 287
Berényi Zsuzsanna: Egy ismeretlen szabadkőműves közlöny ... 186
Bessenyei József: Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban ... 293
Borda Lajos: Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684) ... 46
Csorba Dávid: Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) angliai könyve ... 159
Dercsényi Dezső: A Képes Krónika egy miniatúrájáról ... 157
Dörnyei Sándor: „Ofner Medizinisch-Chyrurgische Bibliothek" ... 421
Fehér Katalin: Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon ... 295
Fehér Katalin: Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai ... 80
Fekete Csaba: Könyvtáros szenior ... 161
Gömöri György: Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában ... 73
Gömöri György: Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban ... 288
Hangodi Ágnes: Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán ... 322
Hornyák Mária: Teleki Blanka és a sajtó ... 306
Hubay Ilona: Egykorú újságlap Drakula vajdáról ... 41
Kakucska Mária, H.: Orczy Lőrinc hagyatéka ... 74
Kereszty Orsolya: Beély Fidél és a sajtó ... 175
Köpeczi Béla: Klement János Mihály epithalamiuma ... 68

Lengyel András: A Szegedi Napló hirdetési díjszabása (1908) 86
Orosz Beáta: Milyen könyveket forgatott Csokonai (s miket nem)? 411
Orosz László: Hajnóczy Iván „hagyatéka". Adalékok Katona-szövegek pontosításához, kiegészítéséhez, forrásaihoz és magyarázatához 301
Ozsváth Judit: Egy katolikus szellemiségű lap az erdélyi magyar nevelésügy szolgálatában: az Erdélyi Iskola 431
Postma, Ferenc – P. Vásárhelyi, Judit: Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker 55
Rózsa Mária: Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban 317
Sárdi Margit, S.: A zágoni református eklézsia könyvtára 165
Veszprémy, László: Friedensbegriff um 1300 in Ungarn 38

FIGYELŐ

Czigány Lóránt: Waltherr László aprónyomtatványai a British Library-ben 90
Ecsedy Judit, V.: Adatbázisok – régi könyvekkel és könyvtörténettel foglalkozóknak 200
Fabó Edit: Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár dualizmus kori élclapjaiból 203
Fried István: Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén 337
Kilián István: Beszámoló a 17–18. századi magyar dráma- és színházkutatás eredményeiről (1980–2001) 193
Monok István: Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai újraalapítása óta 1991–2001 328
Vásárhelyi Judit, P.: Kétszáz éves fennállását ünnepelte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 451
Rozsondai Marianne: Írók könyvtárai. – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban 331

BIBLIOGRÁFIA

Czövek Zoltán – Perger Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2001-ben. 454

SZEMLE

Balsamo, Jean – Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620). Genève, 2002. (*Monok István*) 354
Barbier, Frédéric : Histoire du livre. Paris, 2000. – Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet. Paris, 1998. 2. kiad. 2000. (*Monok István*) 356
Czegle Imre: A sajtó (periodika) zsengéi. Röplapok – újságlapok – röpiratok. (1503–1730). Sárospatak, 2001. (*Kókay György*) 467
Dörnyei Sándor: A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Piliscsaba –Bp. 2002. (*Magyar László András*) 347
Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. I. köt. Bp. 1998. 2. köt. Bp. 2001. (*Magyar László András*) 345
Első olasz–magyar könyvtáros találkozó. Bp. 2001. (*Szelestei N. László*) 209
Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. (*P. Vásárhelyi Judit*) 100

Fehér Katalin – Fodor László: Az erdélyi magyar nevelés évszázadai. Kolozsvár, 2002. (*Kókay György*) 348
Fehér Katalin: Hatvani István és tanítványai. Bp. 2002. (*Kókay György*) 471
Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 2001. (*Németh S. Katalin*) 206
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál., szerk. Hudi József. Pápa, 2001. (*Körmendy Kinga*) 352
Gilly, Carlos: Die Manuskripte in der Bibliothek des Johannes Oporinus. Basel, 2001. (*Monok István*) 471
Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. Horváth József. Győr, 2000. (*Lakatos Éva*) 102
Honterus-emlékkönyv. Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. /Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. Von W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes, Bp. 2001. (*Rozsondai Marianne*) 342
Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Bp. 2002. (*Czibula Katalin*) 349
Klinda Mária: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa (BCBCat.) Bp. 2001. (*Szelestei N. László*) 208
Lauer, Reinhard: Göttingen und die Slaven. Göttingen, 2002. (*Fried István*) 475
Les trois revolutions du livre. Catalogue de l'exposition de Conservatoire Nationale des arts et métiers. Paris, 2002. (*Monok István*) 473
Levél, író, irodalom. Szerk. Kiczenko Judit, Thimár Attila. Piliscsaba, 2000. (*Diós Judit*) 104
Móró Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. Bp. 2001. (*Ojtozi Eszter*) 105
Olena Rudlovčak. Bibliografija prac ta litopis žittja. Užgorod, 2001. (*Fried István*) 210
Szirmai, J. A.: The archeology of medieval bookbinding. Aldershot, 1999. (*Kastaly Beatrix*) 467
Vekene, Emile van der: Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. (*Rozsondai Marianne*) 106

NÉVMUTATÓ*

Aalderink, M. J. H. 68
Aba Sámuel, magyar király 4, 5
Abderson, James 186
Ábrám Ferenc 168
Ábrányi Boldizsár 323
Acquaviva, Claudio 34, 36
Ács Mihály 207
Adalbert von Magdeburg 213, 218
Adalbert, Szent, vértanú 220
Ademarus Cabannensis 219–223
Adorján Sándor 142
Ady Endre 132, 137, 138, 189, 279, 318, 320
Aelianus, Claudius 420
Aesopus → Aiszóposz
Ágai Adolf 204
Ágai Irén 449
Ágoston, Szent 38
Agyagási Klára 455
Aikin, Charles Rochmont 429, 430
Aiszóposz 289
Ajtai Dániel 167, 168
Ákos Erzsi 448
Ákos Ferenc 148, 149, 155
Ákos Ildikó 324
Albani-család 361
Albert, I., osztrák herceg 39
Albert, Ids 56–58, 66
Alberti, Idzardus → Alberts, Ids
Albisi Wass Gábor 167, 168
Áldásy Antal 371
Alexander Bernát 142, 327
Alfieri, Vittorio 141
Alföldiné Dán Gabriella 136
Alkaiosz 429
Almasi, Ioan 118
Alsóboldogasszonyi Dió Mihály 166, 174
Alsted, Johann Heinrich 249, 250, 252, 254, 257, 258, 261, 263, 266, 268–271
Alszeghy Zsolt 194
Alszeghy Zsoltné 198, 199
Alting, Heinrich 160, 161
Altingus, Henricus → Alting, Heinrich
Amalek 214
Ambrus Zoltán 134, 142, 320
Amerbach, Basilius 471, 472
Amerbach, Faustina 472
Amesius, Guillelmus 259
Anakreón 411–413, 415–418, 420, 421
Andersen, Hans Christian 134
Andorka Júlia 455
András János, V. 122
András, III., magyar király 39, 40
Andrássy György 385
Angermeier, Johannes Fridericus 167, 168
Anghelescu, Constantin 432, 434
Anonymus 1
Anonymus Gallus 220
Antalné Tankó Mária 330
Antoninus Florentinus 101
Ányos Pál 94, 95
Apáczai Csere János 259, 261, 262, 266, 267, 348
Apafi Mihály II. 168, 207, 208
Apafi Mihályné Bethlen Katalin 207
Apianus, Petrus 343
Apisdorf, Shimon 288
Apollonios Dyskolos 473
Apponyi György 312

* Az irodalmi művek szereplői közül csak a bibliai és az azonosítható történelmi személyneveket vettük fel a mutatóba. Az irodalmi alakok és a történelmi személyek egyértelmű azonosítása azonban nem mindig volt lehetséges. Az egyes szerzők publikációira kurzív oldalszámokkal hivatkoztunk.

Aquinói Tamás → Tamás, Aquinói, Szent
Arany János 95, 104, 319, 326, 327, 415
Arator, Stephanus → Szántó (Arator) István
Arcadius, császár 218
Arcerius, Joannes P. 56, 57, 66, 67
Argenti, Giovanni 31, 36
Árkosi Benedek 259, 262
Arlen, Michael 447
Armstrong, Paul 133, 135
Arndes, Steffen 46
Arnold 214, 220
Arnold, G. J. 92
Arnoldus, Nicolaus 67
Áron 214
Aron, Petru Pavel 113, 114, 118, 122
Arouet → Voltaire
Arrigoni, Pompeo 31, 35, 36
Athénaiosz 420
Attavante, Marco degli Attavanti 209
Attila, hun fejedelem 8
Augustinus → Ágoston, Szent
Auguszt István 155
Aureen, Bengdt 67
Avramescu, Aurelia 122

B[orneman], C. H. D. 67
Baardt, Petrus 56
Babits Mihály 104, 105, 132, 318, 334, 337
Bach, Johann Sebastian 337
Bächtold, Hans Ulrich 247
Bacskadi, Josephus 293
Bajor Gizi 447
Bajza József 97, 98
Bakóczi János 163, 164
Bakonyi Géza 209
Bakosné Diószegi Mónika 460
Balajthy József 375, 376
Bălan, Ioan 117
Balassi Bálint 68, 101, 209
Balázs Béla 319
Balázs Mihály 457
Balázs Péter 356
Balck, Idzardus 66
Baldini, Ugo 25
Bálint Gábor *188–192*, *439–450*, 464
Bálint György 44
Baló József 168
Balog Éva 455
Balogh Béla 75, 80
Balogh István 161, 163
Balogh József 40
Balsamo, Jean 354
Balugyánszky Mihály 211
Balzac, Honoré de 189
Bán Imre 161, 259, 261, 262, 266, 412
Bán Sára 170
Bándi László 457
Bándi Melissa 331
Bánffy György, Erdély kormányzója 126
Bánffy György, színművész 451
Bánffy, Georgius → Bánffy György
Bánfi Szilvia 457
Banfi, Florio 209, 287, 288
Bang, Herrmann 189
Bangha Béla 151
Barabás Samu 329
Bárány Boldizsár 301
Baranyai Decsi János 457
Baranyai Katalin 335
Baranyi Bernadett 463
Baranyi Dóra 143
Barberini, Francesco 101
Barbier, Frédéric 356–358, 475
Barcza József 162
Barcsaj → Barcsay Ábrahám
Barcsay Ábrahám 77–80, 104
Bárdi Ödön 138
Bardi Terézia 199
Bárdos Istvánné 455
Barila Mária 457
Bariţiu, George 117, 125, 126
Barkóczi Jolán 460
Barkóczy László 80
Barlaeus, Caspar 56
Barlay Ö. Szabolcs *287–288*
Barnes, Josua 416
Baroni → Baronius, Caesar
Baronius, Caesar 362
Baróti Szabó Dávid 94, 95
Barra Gábor 98, 300
Bársony Erzsi 449
Bársony Rózsi 447
Barsy Adolf 135
Bart István 464
Barta Lukács 168
Bartakovics Pál 293, 294
Bartha Lajos 343, 458
Bartha Miklós 138

Bartók Béla 319
Bartók István 263, 264, 266
Bartoniek Emma 389, 391
Báthori István erdélyi fejedelem 30
Bátky Károly 83
Bató Szilvia 459
Bátor Károly 148, 155
Batsányi János 76, 95
Batteux, Charles 411–414
Batthyány Lajos 309
Bayer János 12, 13
Bayer József 96, 97, 194, 321
Bayer Pál 458
Bayer, Johannes → Bayer János
Bayle, Pierre 412, 418–420
Beatus Ladislaus → László I., Szent, magyar király
Bebel, August 447
Beccadelli, Ludovico 28
Becker, Joseph 214
Bedeghi Nyáry család 75
Bedő József 169
Beély Fidél 80–86, 175–185
Beer János 423
Beethoven, Ludwig van 96
Beheim Mihály → Beheim, Michael
Beheim, Michael 41, 42
Beimel József 98
Beist, Joachim von 208
Bekány László 284
Beke István, nagyenyedi 123, 128
Beke Ödön 419, 420
Beke, Stefan, d'Aiud → Beke István, nagyenyedi
Békefi Remig 161, 163
Béla, III., magyar király 1, 9, 38
Béla, IV., magyar király 39
Beleznai generalis → Beleznay Miklós
Beleznay M. Cecília 373
Beleznay Miklós 77
Belezséry Jenő 285
Beliczay Eva 293, 294
Belitska-Scholtz Hedvig 209, 387
Bell, Andrew 295–298, 300
Bell, Benjamin 428, 429
Bellarmino, Roberto 31, 34–36
Bellini, Gentile 46
Benavente, Jacinto 447
Benczúr Gyula 333
Benda Kálmán 93, 161, 362, 367, 467
Benedek Elek 135
Benedek István 330
Benedek Marcell 145
Benedek, VII., pápa 7
Beniczkyné Bajza Lenke 446
Benke Mihály 166
Benkő György 169
Benkő Samu 328
Bennet, Thomas 74
Benyák Bernát 351
Bényei Miklós 455, 462, 464, 465
Beöthy László 131
Beöthy Zsolt 327
Berczeli Anzelm Károlyné 131, 133, 138
Bercsényi Miklós 19, 370
Berecz Ágnes 198, 332, 463
Berecz András 451
Beregi Oszkár 447
Berényi Zsuzsanna Ágnes *186–187*
Berezovich József 422
Bergson, Henri 189, 191, 448
Berlász Jenő 387–389, 405–410, 451
Bernard, Edward 289
Bernát, szász herceg 214, 222
Bernáth Lajos 194
Bertha Zoltán 460
Bertho Lavenir, Catherine 356
Berzeviczy Albert 143, 279
Berzsenyi Dániel 81, 104
Bessenyei György 80, 94
Bessenyei József *293–294*
Bethke, Karl Christlieb 428, 429
Bethlen Farkas 330
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 249, 257, 271
Bethlen Kata 207, 333, 334
Bethlen Katalin → Apafi Mihályné Bethlen Katalin
Bethlen Miklós 262
Bethlen Sára 168, 169
Betskereki, Michael 118
Beumann, Helmut 213, 222
Beust, Joachim 208
Beza, Theodor 167
Bezerédj Amália 83
Bezerédj István 208, 309, 316
Bianu, Ioan 115
Bibarcfalvi Sz. János 169

Bibliander, Theodor 236
Bietenholz, Peter G. 472
Bihari Ferenc 258, 262, 267, 268, 270
Bilko, Ignaz 306
Bíró Lajos 137, 189, 320
Bíró Vencel 436
Bisterfeld, Johann Heinrich 249–271, 419
Bitay Árpád 436
Bitskey István 261, 457, 459
Biuluta, Gheorghe 124
Blahó Vince 302, 303
Blancard, Stephan 419
Blawiler, Jörg (Georg) 247
Blazsetin István 464
Bleyer Jakab 41, 42
Blumenbach, Johann Friedrich 419
Blumenthal, Oskar 139
Bob, Ioan, püspök 126
Boccaccio, Giovanni 448
Bocskay István 100, 330
Bod Péter 170, 419, 451, 465, 466
Bódiss Tamás 464
Bodoki Henter László 169
Bodoki József 169
Bodoki Mihály 169
Bodola János 169
Bodola Sámuel 166
Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus 77
Bogdan, Joan 41, 45
Bogeng, Gustav Adolf Erich 406
Bohatta, Hanns 94
Bok József 155
Boldizsár Kata Piroska → Ürmösi Boldizsár Kata Piroska
Boleszláv, (Merész), I., lengyel király 220, 222, 223
Bolinbrock → Bolingbroke, Henry Saint John
Bolingbroke, Henry Saint John 78
Bollók János 5
Bolyai Farkas 464
Bolyai János 464
Bonavente → Benavente, Jacinto
Bonfini, Antonio 304, 473
Bonora, Elena 32
Bor Kálmán 457
Bora Dávid 169
Borbándi Gyula 460
Borda Lajos *46–55*, 346
Borda Lajosné 346
Borges, Wilhelm Heinrich Ludwig 428
Born, Friedrich Gottlob 416
Borosnyai Nagy Zsigmond 174
Borromeo, Carlo 288
Borsa Gedeon 14, 47, 106, 207, 344, 346
Borsa Iván 390
Borsy Károly 458
Borus Gábor 463
Borzsák István 40
Bossányi László 294
Botezan, Ioana 127
Botos Imre 456
Bottomley, Horatio 275
Bourbonok 361
Bourgain, Pascale 220
Boute, Bruno 25
Boutroux, Emile 189
Boxhornius, Marcus Zuerius 56
Boy, Cornelis 56
Boyle, Robert 288
Bozóky Géza 147, 155
Böjte Mózes 167, 169
Böle Kornél, P. 154
Bölöni György 133
Bölöni Szabó Boldizsár 167, 169
Bracco, Roberto 139, 141, 143
Brandis, Dietrich Joachim 429
Brassai Major Márton 252, 268, 270, 271
Brassai Sámuel 328, 339, 349
Brates, Radu 125
Braun, Lily 448
Braxatoris András 10, 11
Brecht, Bertolt 139
Brecska Aurél 85
Breitenstein, Jakab 247
Brémai Ádám 218, 221
Brenner Domokos 361, 362, 364, 367, 370, 372
Brentius, Johannes 160
Breuer, Dieter 199
Breuker, H. Philippus 55, 68
Brewer, Samuel 21
Brewer-nyomda 18, 21
Breyer, Lucas 355
Briedl József → Beély Fidél
Briggs, Henry 47
Brjun, Jakov V. 463
Bródy András 460

Bródy Lili 449
Bródy Miksa 137
Bródy Sándor 138, 143, 319, 321
Brown, John 428, 429
Brugger, Johann Konrad 242
Brunszvik Antal 307
Brunszvik Karolina 307
Brunszvik Teréz 308, 309, 311, 313, 316
Brühl, Alois Friedrich 351
Buchanan, George 101, 167, 258
Buchner, Rudolf 218
Bucholtz György 197
Buda Attila 334, 337, 346
Budai II. László 154
Budai-Deleanu, Ioan 113
Buffon, Georges Louis Leclerc, comte de 78
Bullinger, Heinrich 226, 246, 247
Bunea, Augustin 113, 114, 118
Bunke Zsuzsanna 458
Bunta Péter 284
Burrow, Thomas Cory 276
Bús Fekete László 136
Busa Margit, V. 340
Butler, Edward Dundas 90, 91
Butti, Enrico Annibale 133
Buttykay Emmy 449
Buzás Ferenc 458
Búzás Imre 303
Buzás Mihály 303
Buzinkay Géza 203–205
Byron, George Gordon Noel, 133, 134, 141, 145, 326, 327

Caesar, Julius, Patavinus 46–55
Caillavet, Gaston Armand de 137, 139
Calvin, Jean 168, 226
Cambell, Herbert 275
Cambier, Robert 238
Campell, Henry 274
Cándea, Virgil 49
Cantor, Moritz 47
Čaplovič, Ján 12, 16, 19, 20
Carberi Anna → Ányos Pál
Carducci, Giosué 189
Carpzov, Johann Benedict 394
Carré, Albert 138
Caspar, Erich 2
Cassone, Giuseppe 209
Cassuto, Umberto 288
Castellio, Sebastian 472
Cato 250, 257, 260, 265, 267, 269
Cats, Jacob 56, 66
Catullus, Caius Valerius 68
Cavallo, Guglielmo 356
Ceglédi János 287, 288
Celerus, Petrus 242
Cervantes Saavedra, Miguel 324
Charles de la maison Habsbourg → Károly, Habsburg
Charlett, Arthur 289
Chartier, Roger 356
Chenot Ádám 426
Chernák László 471
Cherubini, Maria Luigi 417
Chindriş, Ioan 117, 122, 127
Cholnoky László 189
Cholnoky Viktor 189
Christen Ferenc 423
Christianus Augustus → Keresztély Ágost
Chrysostomus → Johannes Chrysostomus, S.
Ciaclan, Ioan 123, 128
Čičaj, Viliam 455
Cicero, Marcus Tullius 1, 81, 168, 218, 250, 257, 258, 260, 265, 270, 271, 465
Cifres, Alejandro 25
Cipariu, Timotei 127
Clark, Adam 99
Clellan, George B. 273
Clemens pp., XI → Kelemen, XI., pápa
Clément XI → Kelemen, XI., pápa
Clementis, Johann 169
Cloppenburg, Johannes 463
Clusius, Carolus 288
Coleby, Wilfred T. 133
Colgate, Henry A. 73
Collijn, Isak 42
Comenius, Johannes Amos 160, 252, 254, 258, 261, 262, 265, 266, 268, 270
Conta, Michel 460
Copinger, Walter Arthur 43
Corderius, Maturinus 250, 258, 260, 264, 265, 268, 269
Corneille, Pierre 141, 145
Cornides, Daniel 195
Cotorea, Geronte 123
Courts-Mahler, Hedwig 445, 446, 449
Cöller, Martinus 63, 64, 66
Crane, Walter 458

Creutziger, Johann 14, 15
Crispinus, Johann 262
Cup, Gulielmus 64, 66
Cushing, George Frederick 98
Cyprianus, Caecilius, S. 230
Czapovsky András 430
Czegle Imre 467
Czeglédi István 160
Czeglédi László 463
Czeke Marianne 333
Czibula Katalin 198, *349–352*
Czigány Lóránt *90–99*
Czigler Mária 456
Cziráky Antal 94
Czirják Zsigmond 169
Czóbel Minka 333, 334
Czövek Zoltán 455, *454–466*
Czuczor Gergely 80, 86

Csaholczi Pap János 258, 262, 267, 268, 270
Csajkás Bódog 423
Csák Leventéné 455
Csáky Imre 371
Csanádi Weszprémi István → Weszprémi István
Csaplár Benedek 412, 416
Csaplár Ferenc 335
Csapó Csaba 459
Csapodi Csaba 161, 333
Császár Elemér 194
Császár Ferenc 82, 85
Csáth Géza 189
Csathó Kálmán 446
Csegezi Zsigmond 169
Cseh Antal 173
Csehov, Anton Pavlovics 140
Cseke Vilmos 436
Cseki Péter 169
Cselényi Béla 436
Csengery Antal 309–311
Csengery János 68
Csepregi Zoltán 342, 463
Cserei Mihály 474
Cserey Farkas 349
Csernátoni (Török) Mihály 173
Csernátoni Pál 250, 271
Csernus Anikó 356
Csetri Lajos 413
Csikesz Sándor 161
Csiky Gergely 143, 145
Csiszér József 167–169
Csiszér Mihály 169
Csiszér Sámuel 167–169
Csokonai Vitéz Mihály 82, 92, 95, 140, 411–421
Csoma Zsigmond 464
Csomafáji Székely István 173
Csomasz Tóth Kálmán 464
Csontosi János 390
Csorba Dávid *159–161*
Csorba László 209, 405
Csorba Sándor 465
Csulai György 260, 264, 267
Csúzi Cseh Jakab 159
Csűry István 465

D'Annunzio, Gabriele 141
Daczó József 169
Daianu, Ilie 125
Dajbukát Ilona 449
Dajka Gábor → Dayka Gábor
Damascenus, Joannes 116
Daniel István, vargyasi 171
Daniel Jósa 169
Daniel Mihály 169
Dante Alighieri 324, 447
Darabos Pál 322, 323
Darvas Ferenc 283
Darwin, Charles 430
Darwin, Erasmus 429, 430
Datzó Lajos 169
Davout, Louis Nicolas, marsall 93
Dayka Gábor 76, 81, 418
De Musset, Alfred → Musset, Alfred de
Deák Annamária 458
Deák Eszter 459
Deák Ferenc 80, 153, 316
Deáki János 169
Debreczeni Attila 411, 414, 459, 465
Decker - Hauff, Hansmartin 215
Decsy Dámuel 302
Deé Nagy Anikó 264, 329
Degen, Johann Friedrich 411, 412, 415–417
Degenfeld Ottó 301
Delacieux → Delafield, E. M.
Delafield, E. M. 447
Deleanu, Ioan-Budai 128
Delille, Jacques 420

Delly Ferenc 447
Demény Lajos 329
Demeter József 167, 169
Demeter Júlia 199, 349
Demeter Rozália → Száldobosi Demeter Rozália
Demeter Sámuel → Száldobosi Demeter Sámuel
Demeter Sándor → Száldobosi Demeter Sándor
Demski Sámuel 170
Dénesi Tamás 461
Dercsényi Dezső *157–159*
Dercsényi János 93
Derschau, Hans Albrecht von 392, 393, 402, 406, 409
Dersi Tamás 132–135
Des Alleurs, Pierre Puchot 364
Deselvics István 208
Deselvits István 208
Deservics István 208
Dessewffy József 373, 374
Deumann, Helmut 213
Deuring, Joannes Fabiani 57
Devauchelle, Alain 108
Devauchelle, Roger 108
Devecseri Gábor 68, 279
Dezsényi Béla 103
Dézsi Lajos 94
Di Francesco, Amedeo 200
Dickens, Charles 324
Diderot, Denis 356
Dienes László 323
Diest, Henricus 167
Diesterweg, Friedrich Adolph Wilhelm 83
Dietrichstein, Franz (1570–1636) 473
Dillon Bussi, Angela 209
Dima-Dragan, Cornelius 122, 124
Diogenes Laertios 420
Diogenész 168
Dionüszosz Longinosz → Longinosz, Kasszioszi
Diós Judit *104–105*
Dioscorides → Dioskorides Pedakios
Dioskorides Pedakios 463
Dióssy, Stephanus 294
Diósy Adam 293
Diószegi György 460
Diószegi K. István 159
Diószegi Sára 417
Disraeli, Benjamin 448
Ditrói Mór 137, 138
Dlugos → Dlugosz, Joannes
Dlugosz, Joannes 7
Dobokay Sándor 25
Dobrjanskij, Adol'f Ivanovič 210
Dobszay László 456
Dóczi (Dux) Lajos 319
Dóczy Lajos 275
Dohmeyer, Wilhelm Friedrich 428
Domanovszky Sándor 8
Domokos György 209
Domokos József 170
Domokos Pál Péter 436
Domokosné Szalai Zsuzsanna 456
Domsa, George 123, 128
Donatus, Aelius 14, 265
Dos Passos, John 445, 446, 448, 449
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 189, 324, 449
Döbrentei Gábor 83, 307, 309, 316, 325, 385
Dömötör Tekla 194, 198
Dörnyei Sándor 345–348, *421–423,* 430
Dőry László 155
Dracole → Vlad Tepes
Drakula vajda → Vlad Tepes
Dreg..., Johannes 167
Dsida Jenő 461
Du Pré kiadó 355
Du Resnel, Abbé de Sept-Fontaines 77
Du Rieu, Willem Nicolaas 57
Duchnovič, Oleksandr 210
Ducret, Rosemarie 226
Dudás Béla 187
Dudith András 420, 472, 473
Duditius Andreas → Dudith András
Dugonics András 302, 352
Duici, Serafim 117
Dukkon Ágnes 207
Dulházy Mihály 374
Dumas, Alexandre fils 131, 140, 143
Dumas, Alexandre père 447
Dunsiere, Gordon 201
Durant, Will 448
Duynterp, Sipke Hendricx 67
Dümmerth Dezső 100
Dürer, Albrecht 344

Ebermayer, Erich 449
Ebner-Eschenbach, Hieronymus 392–394
Eccard, Abraham 10–12, 14, 22, 23

Ecsedy Judit, V. *10 –23*, 126, *200–203*, 206, 249, 252, 257, 258, 264, 344, 346, 427, 457
Édes Gergely 416, 418
Edwards, Rob 273
Egbert, angol-szász király 223
Egerváry Ignác 352
Eggenberger József 98
Ego (Rózsavölgyiné Fried Margit) 441
Egyed Ákos 328
Egyed Emese 78, 80, 200
Eid, meisseni püspök 217
Eisler, Alfred 319–321
Elek Artúr 209
Elekes Irén 333
Ellinger István 98, 373
Előd István 2
Emerson, Ralf Waldo 324
Emich Gusztáv 98
Eminescu, Mihai 117
Emmeram, Szent 214, 215
Emmerich, Prinz → Imre, Szent, Árpádházi, herceg
Ems, Rudolf 159
Endrédi, Ioanitiu 118, 120–122
Endreffyné Takács Mária 335
Engel Lajos 87, 88
Entz Géza 330, 407
Enyedi György 457
Enyedi Sándor 170
Eölvesi Mihály 167, 170
Eötvös József 82, 95, 309
Erasmus, Desiderius 26, 250, 258, 260, 264, 265, 268, 269
Erdei Klára 463
Erdélyi Erzsi 316
Erdélyi János 82, 210
Erdélyi Károly 351
Erdmann, Carl 215, 219
Erdőbényei Deák János 261
Erdős Renée 333, 446, 448, 449
Erdősné Márta Mária 460
Eredics Péter 463
Erman Michael → Herrmann, Michael
Ernestus, Frater → Schor Ernő
Ernst, Rudolf 170
Ertsey Dániel 385
Eschenburg, Johann Joachim 411, 413, 414
Espersit János 463
Esterházy grófok 296, 352, 371, 382
Esterházy Pál 351
Estienne, Charles 419
Eszéki T. István 159
Eszterházy József 79
Eténvi Nóra, G. 459
Étfalvi Imreh Sámuel 174
Étienne I. → István, I., Szent, magyar király
Euripidész 324
Exner, pesti könyvkötő 424

Fábián József 164, 419
Fabian, Claudia 202
Fabinyi Lukács 12, 14
Fabó Edit 203, *203–205*
Fabók Ferenc 442
Fábri Mátyás 11
Fabricini, késmárki diák 195
Fabricius, Joannes Albertus 413
Fagiolo, Marcello 199
Fái J. Béla 134
Fáji János 170
Falk Miksa 319
Fallada, Hans 448
Faludi Ferenc 81
Fantini, Maria Pia 25
Faragó József 205
Fári Irén 465
Farkas András 94
Farkas Gábor → Farkas Gábor Farkas
Farkas Gábor Farkas 100–102, 209, 461
Farkas Imre 449
Farkas Lajos 389
Farkas László 170
Farkas Mária, Cz. 460
Farkas Zsuzsanna 169
Fáy András 95, 308, 385, 463
Fáy Zoltán 462
Fazakas András 123, 128
Fazakas István 325
Fazakas, Andrei → Fazakas András
Fazekas Csaba 464
Febvre, Lucien 356, 475
Fedorow, Iwan → Fjodorov, Ivan
Fehér Katalin *80–86*, 175, *295–301*, 315, 317, 348, *373–386*, 381, 460, 464, 471
Fejér Antal 77
Fejér György 295, 296, 391–404
Fejér Judit 351
Fejérváry Gábor 405, 406, 410

Fejérváry Károly 405
Fejes Teri 447, 449
Fekete Csaba *161–165*, 415, 461
Fekete János 76, 77
Fekete Lajos 347
Fekete Lia 155
Fekete Nagy Antal 74, 75
Feld Zsigmond 131
Felei György 167, 170
Felméri Lajos 348
Fenenna, magyar királyné 39
Fényes Adolf 205
Fényes Samu 138
Fenyő István 308, 314, 373
Fenyő Mária 460
Fenyő Miksa 188, 189
Ferdinánd, I., magyar király 12, 94
Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király 94, 275, 277
Ferenc Károly, főherceg 296
Ferenc, I., osztrák császár, magyar király 94, 373, 451
Ferenc, Szent 461
Ferenc, Szent, Assisi 150, 196
Ferenczi Ilona 463
Ferenczy Endréné 326
Ferenczy István 99
Ferenczy József 321
Festetics László 385
Feydeau, Georges 137
Fievée, Joseph 275
Filip Ferenc 274
Filotei püspök 117
Finály Henrik 329
Fink, Georg 448
Finta, Dimitrie 118, 120, 128
Firpo, Massimo 25
Fitz József 14
Fjodorov, Ivan 42
Flaubert, Gustave 446
Flers, Robert de 139
Fletcher, Allan 47
Fockema Andreae, Sybrandus Johannes 55
Fodor László 138, 348
Fodorpataki László 330
Fogarasi Béla 191
Follinusz Aurél 138
Fontana, Antonia Ida 209
Fonteyne, Claude 55, 56
Forgách Ferenc 31, 33, 35, 36, 101, 176
Forgas, Franciscus → Forgách Ferenc
Forró György 32, 35–37
Forró Pál 448
Forro, Georgius → Forró György
Fouchardiere, Georges de la 446
Fouché, Joseph 448
Földes Anna 465
Földes Imre 138
Földi János 415, 416, 418–420
Földi Mihály 449
Földvári Sándor 459
Földyné Virány Judit 463
Fragnito, Gigliola 25–28
Frajese, Vittorio 25, 26
Fraknói Vilmos 4, 43
France, Anatole 189, 324, 447–449
Francé, Raoul 458
Franchi, Cinzia 199, 200
Francisci, Joannes 170
François II Rákóczi → Rákóczi Ferenc, II.
Francsics Károly 353
Frankenburg Adolf 82, 85, 325
Freud, Sigmund 139
Frickius, Joannes 413
Fried István *210–211*, *337–341*, *475–476*
Friedhuber Illés 13
Friedreich Endre 75, 76
Fries, Johann Jakob 238
Frigyes, III., német-római császár 41, 43
Frigyik Katalin 457
Frobenius-nyomda 472
Froschauer, Christoph, id. 225, 228, 234
Froschauer, Christoph, ifj. 228, 234, 242
Froschauer, Eustach 234
Froschauer-nyomda 226, 227, 246
Frölich János 281
Frölich, David 21
Fuchs, Johannes 342
Fuchszné Benák Katalin 462
Fulford, J. C. 92
Funke, Carl Philipp 419
Furdui, Titus 127
Fügedi Péterné 465
Fülep Lajos 337
Fülöp Árpád 194
Fülöp Géza 80
Fülöp, Anjou → Fülöp, V., spanyol király
Fülöp, V., spanyol király 361, 372

Fűrész Miklós 155
Füst Milán 189

Gaál Bernadett 456
Gaál Endre 458
Gaál György 339
Gábor Andor 137
Gábor Kálmánné 462
Gábos Zoltán 330
Gábriel Pál 155
Gail, Jean Baptiste 417
Gál István 334
Gál Sándor 93
Gáldi László 95
Gale, Thomas 288
Gálfi Erzsébet 170
Gálné Flórián Mária 462
Gálos László 155
Galsworthy, John 139, 445, 447, 449
Galyas István 170
Garabanics Ágnes 173
Garáné Bardóczy Irén 458
Garay János 95, 96
Gárdonyi Albert 423, 424, 427
Gárdonyi Géza 89, 319, 463
Garrick, David 73, 74
Gáspár Imre 465
Gauguin, Paul 189, 319
Gazda György 170
Gazda István 347, 348, 421, 464
Gebauer Miklós 155
Géczy István 128
Gécs Béla 457
Gedényi (Gremsperger) Mihály 325, 326
Geibel Károly 98
Gelei Sándor 442, 443
Geleji Katona István 167, 266, 267
Gellért Oszkár 189
Gellert, Christian Fürchtegott 97
Gellért, Szent 4, 5
Gemma Frisius, Reinerus 47
Genersich Antal 330
Genovéva, Szent 1
Geoffroy, René 449
Geontzii, Matthias → Gönczi Mátyás
Georg, Theophil 260
George, Henry 189
Georgescu, Ioan 125
Geosits Lajos 155
Geőcze Sarolta 333
Gerbert → Szilveszter, II., pápa
Gererich Antal → Genersich Antal
Géresi Kálmán 162, 164
Gergely, I., (Nagy Szent), pápa 218
Gergely, V., pápa 216, 217, 222, 224
Gergely, VII., pápa 2, 3, 7
Gergye Győző 155
Gerics József *1–9, 213–224,* 216, 220, 221, 223
Gerő Gyula 326, 462
Gerstinger, Hans 473
Gessner, Konrad 226
Gesztelyi Tamás 456
Gevers, Valentin 21
Geysa → Géza, I., magyar király
Géza, I., magyar király 1–3, 5, 7, 9
Ghetaldi, Marino da Ragusa 287
Ghislieri, Michele 28
Gide, André 446
Gidófalvi Csiszér József 165, 170
Gidófalvi Csiszér Lajos 166, 174
Gidófalvi Csiszér Mihály 165, 174
Gidófalvi Csulak Zsigmond 170
Gidófalvi Jancsó József 170
Gidófalvi Sámuel 170
Gilly, Carlos 471–473
Gillyéni János 166
Girzik, Xaver Franz 303
Gisiller, magdeburgi érsek 217
Giskra János 41
Glatz Ferenc 452
Gleim, Johann Ludwig 411, 418
Glyn, Elinor 446, 447, 449
Goda Beatrix 462
Goda Éva 461, 465
Godefridus Viterbiensis 8
Goethe, Johann Wolfgang von 81, 134, 140–143, 145, 324, 339, 444
Goldberger, késmárki diák 195
Goldoni, Carlo 141, 145
Golius, Theophilus 258
Gomarus, Franciscus 56
Gombaszögi Frida 133, 135
Gonczi, Matthias → Gönczi Mátyás
Gondola, Marino 29
Gorkij, Makszim 189, 283
Gortvay György 347, 421
Gosséc, François Joseph 417

Goswiler (Gossweiler), Felix 234
Góth Sándor 447
Gothan, Bartholomaeus 42, 43
Góthné Kertész Ella 448
Gottlieb Antal 427
Gozsdu Elek 105
Gömöri Braun Irén 319
Gömöri György *73–74,* 159 *288–292*
Gömöri Jenő Tamás 188–192
Gönczi Ferenc 99
Gönczi Mátyás 55–57, 62, 66, 68
Görög Demeter 385
Görög Mihály 168, 170
Görömbölyi László 460
Graf, Urs 228, 230, 246
Gragger Róbert 318, 466
Gratianus 1, 218
Grégász Miklós 462
Grégoire V, pape → Gergely, V., pápa
Grégoire, VII → Gergely, VII., pápa
Gregor VII → Gergely, VII., pápa
Griffin, Nigel 199
Grillparzer, Franz 321
Grimm Vince 98
Gross, Julius 49
Gruys, Jan Albert 66
Grynaeus, Simon 101
Gualtherus, Rudolphus 226, 230, 236, 238, 240, 242
Guarini, Guarino 418, 420
Gubernatis, Angelo de 210
Gudlibeck, Ott 247
Gulácsy Irén 445
Gulátsi Albert 167, 170
Gulyás Ágnes 460
Gulyás Pál 14, 16, 19, 22, 95, 473
Gutberlethus, Tobias 56
Guthi Soma 138
Guzmics Izidor 80, 81, 83, 175, 385
Gwalther, Rudolf → Gualtherus, Rudolphus

Gy. Szigethy filii → Szigeti Gyula István fiai
Gy. Szigethy József → Szigeti Gyula József
Gyárfás Endre 283
Gyarmati 170
Gyarmati Zsigáné 333
Gyóni Gyula 461
Gyorgyovich Miklós 456
Gyöngyösi István 68, 79, 95
Györffi Jósef 164
Györffy Gábor 456
György Lajos 433, 434, 436, 438
Györke József 465
Györkös József 147, 149–151, 155
Győry Tibor 346, 347, 426
Gyselaer, Johannes 289, 292
Gyulai Ferencné 382
Gyulai Pál 129, 328
Gyulassy Józsefné Vadnai Sarolta 464
Gyulay Lajos 385
Gyürki László 24, 464
Gyzelaar → Gyselaer, Johannes

Habsburg ház 370
Hadik András 92
Haebler, Konrad 42, 240, 242
Hafiz 411, 415, 421
Hagué, Louis 108
Hahn Adolf 68
Hain, Ludovicus 43, 46
Hainrich György Ulrich 68, 70, 71
Hajdú Henrik 322
Hajdú Péter 465
Hajnóczy Iván 301–306
Hajnóczy József 465
Hajós György 149, 150, 155
Hal Pál 155
Halicius, Michael 259
Haller, Albrecht 475
Haller, Hans Felix 247
Haller, Konrad 247
Haller-család 75
Hamary Dániel 93
Hamsun, Knut 189, 448, 449
Hamvas Béla 322–327
Hänel, Gustav Friedrich 391, 392–406, 408–410
Hangodi Ágnes *322–327,* 463, 465
Hankiss János 327, 339
Hannulik Ker. János 94
Hantos Béla 147, 149, 155, 156
Haraszthy József 279
Harcos Ottó 155
Hargitai Henrik 458
Hargittay Emil 459
Hari Péter 349
Hárs János 47
Harsányi Iván 460

Harsányi Kálmán 133
Hartleben, Conrad Adolph 98, 189
Hartmann, August 405
Hartvik püspök 3, 6, 7, 216
Háry Péter, B. 168
Hatvani (Hirsch) Pál 318
Hatvani Imre 93
Hatvany Lajos 188, 189, 192, 317, 337
Hauck, Karl 213, 214
Hauptmann, Gerhart 131, 139, 143, 145, 189
Hauptova, Zoé 210
Hausner Gábor 332, 464
Havel Józsefné Sziki Vilma 460
Haymo von Halberstadt 39
Haynau, Julius von 94
Heckenast Gusztáv 95, 98, 99
Heerman, Franciscus 55–62, 66, 68
Hefft, Leonhard 45
Hegedűs Gyula 128, 447
Heijting, Willem 55
Heinrich Gusztáv 129, 287, 339
Heinrich, Rainer 247
Heinsius, Daniel 56
Heitz, Paul 45, 238
Heizmann Károly 458
Héjja Julianna Erika 465
Heller, Joh. A. 392–404, 408
Hellinga, Lotte, dr. 201, 202
Helnitzi K. Albert 167, 170
Heltai Gáspár 304
Heltai János 55, 206, 250, 257
Heltai Jenő 134, 137, 138, 142, 145, 320, 447
Heltai Nándor 465
Helvetius, Claude Adrien 419
Hennequin, Maurice 137
Henricpetri-nyomda 472
Henrik I., német király 213
Henrik II., Szent, német király, római császár 6, 214, 215, 220, 222, 223
Henrik, bajor herceg 216
Henrik, III., német király, római császár 4, 157
Henrik, IV., német király, római császár 7
Henszlmann Imre 157, 158
Heptinstall, John 73, 74
Herczeg Ferenc 138, 143, 319, 327, 446, 447, 449
Herczeg Ferenc (lapszerkesztő) 341
Herder, Johann Gottfried 81, 380, 414, 415, 417
Herepei János 160, 262, 267
Herepei Károly 382
Hergott, Johannes 457
Herman Ferencz → Heerman, Franciscus
Hermann Antal 339
Hermann, Emanuel 242
Hermans, Franciscus → Heerman, Franciscus
Hermányi Dienes József 170
Hermányi Jos. → Hermányi Dienes József
Hermés Trismegistos 324
Hernádi László Mihály 455
Herner János 252
Herrad von Landsberg → Landsberg, Herrade de
Herrmann család, nyomdász 54, 55
Herrmann, Michael 49
Hervay Ferenc 47
Herz, Markus 428, 430
Hess András 22
Hevenesi Gábor 371
Hevesi Sándor 131, 135, 137, 142, 145, 301, 303, 305, 327
Heyermans, Hermann 131
Heyne, Christoph Gottlob 420, 475
Heynfogel, Conrad 344
Hideg Ágnes 455
Hieronymus, Frank 228
Hildebrand, Adolf 189
Hind, Arthur 45, 46
Hinschius, Paul 221
Hirsch Margit 209
Hirsch, August 429
Hirschgärtner, Matthias 247
Hochrein József 458
Hodinka Antal 211
Hodos, Nerva 115
Hoelzlin, Jeremias 56
Hoffhalter Rudolf 47
Hoffmann Edith 333
Hofman, Andreas 248
Hofmeister, Adolph 66
Holbourne, Rati 274
Holl Béla 24, 47
Holler László 457
Holló Szilvia Andrea 458
Hollós Róbert 133
Holovics Flórián 24, 30
Holzmann, Michael 94
Home, Franz 428
Homérosz 73, 324, 420

Homicskó Atanáz 205
Honterus János → Honterus, Johannes
Honterus, Johannes 342–344, 454, 455, 457–459
Honthy Hanna 447
Hopp Lajos 97, 197, 198
Hoppe, Emmerance 282
Hóra Ferenc 447
Horatius Flaccus, Quintus 77, 81, 258, 324, 333, 337, 420
Horhi Juhász Péter → Melius Juhász Péter
Hornyák Mária *306–317*, 308, 312
Horvát Henrik 318, 319
Horvát István 98, 389
Horváth András 10–16, 22, 23
Horváth Béla 155
Horváth Csongorné 155
Horváth Döme 141
Horváth Endre 80
Horváth Géza 457, 465
Horváth Henrik 158, 321
Horváth Ildikó, T. 456
Horváth Iván 415
Horváth János 76, 301
Horváth József 102–104, 455, 459
Horváth László 465
Horváth Mihály 84
Hotson, Howard 257, 258
Hörcsik Richárd 56
Hörk József 14, 22
Hrabovszky László 465
Hubay Ilona *41–46*, 467
Huber, Ulrich 63
Hudi József 352, 354, 465
Huesmann, Henrich 321
Hufeland, Christoph Wilhelm 428
Hughes, Richard 449
Hunfalvy Pál 339
Hunt, Thomas 162
Hunyadi-család 390
Hunyady József 106
Hunyady Margit 138
Hur 214
Husserl, Edmund 475
Huszár György 347
Huszi István 118, 119, 128
Huszi, Ştefan → Huszi István
Huszti G. 170
Hyde, Thomas 162
Ianssen de Fries, Ian 56
Ibanez, Blasco 447
Ibsen, Henrik 133, 139, 142, 143, 145, 189, 191, 324
Iclozan, Paul 118
Ieremia tipograf 116
Igaz Kálmán 55
Ignotus 137, 319
Il'cenko, L. 210
Illés Béla 465
Illésházy Gábor 208
Illésházy Gáspár 208
Illyefalvi Kis Ferenc 168, 170
Illyés Gyula 331, 335, 461
Illyésfalvi István 101
Illyésházy Gábor 11, 22
Imre Pál 170
Imre, Szent, Árpádházi, herceg 38
Imreh István 329
Imreh Sámuel 166, 168, 170
Ince, III., pápa 216
Incze József 174
Incze Sándor 133, 136, 145
Inczédi Pál 171
Infelise, Mario 26
Ingarden, Roman 475
Intze József 167, 170
Intzédi József (1710) 171
Intzédi József lib.b. (1787) 171
Innys, William 74
Iorga, Nicolae 114
Iovan, Mariana 49
Irsai Júlia 320
Isenflamm, Jacobus Fridericus 419
István, I., Szent, magyar király 38, 40, 94, 120, 213–224, 362, 364
István, V., magyar király 8, 9
Istvánffy Miklós 289
Iszokratész 73, 258, 289
Iustinianus, római császár 343
Iván, II., moszkvai nagyherceg 42
Iván, IV., Rettenetes, orosz cár 42
Ivancsó István 464
Iványi Béla 252, 424
Iványi János 149
Izsák Lajos 326

Jaczkó Olga 192
Jakab Elek 328, 329

Jakab József 171
Jakab Réka 354
Jakab, szerzetes 41–43
Jáki László 471
Jakó Zsigmond 115, 118, 292, 328, 329
Jancsó József 171
Jankó János 205
Jankovich Miklós 387–410
Jankovics József 194, 263, 473
János, XV., pápa 217
Jánosi István 171
Janssen de Fries, Jan 59, 66
Jantsits Gabriella 458
Jaschik Álmos 459
Jászai Mari 140, 141, 144
Jászberényi Ferencné 455
Jászberényi, Paulus 167
Jemnitz János 460
Jerchel, Heinrich 159
Jeremiás próféta 217
Jeromos, Szent 29
Jeszenszky Antal 293, 294
Jeszenszky Antalné 294
Jeszenszky István 293, 294
Jeszenszky, Nicolaus 293, 294
Jób Dániel 140, 319, 320
Jobst Ágnes 463
Johannes Chrysostomus, S. 228
Johnson, Samuel 73, 74
Jókai Mór 85, 204, 333, 338, 352, 446–450
Jones, William 415
Jordán János 171
Jordanes 8
Jósa Ferenc 171
Jósa János 171
Jósa L. → Jósa Lukács
Jósa Lukács 171
Josephus Flavius 168
Jósika Miklós 312
Josintzi Mihály 171
Jósvainé Dankó Katalin 266
Jovius, Paulus 101, 168
Joyce, James 324
József Attila 334, 464
József II., magyar király 176, 423, 456
József nádor 312, 407, 410
József, I., magyar király 361, 363, 365, 367–369, 372
Jozsué főpap 5, 214
Jöcher, Christian Gottlieb 47, 55, 260
Juharos Ferenc 194
Juhász Géza 92
Juhász Gyula 319, 336, 337
Julius Caesar von Padua → Caesar, Julius, Patavinus
Justh Zsigmond 104

Kabai Bodor Gellért 160, 161
Kabai, Gerard → Kabai Bodor Gellért
Kabdebó Lóránt 334, 335
Kabos Ede (Rosenberg Albert Ede) 320
Kačic, Ladislav 200
Kádár Zoltán 458
Kadelburg, Gustav 139
Kadulska, Irena 199
Käfer István 207
Kaffka Margit 189, 333
Kakucska Mária, H. *74–80*
Káldi György 24, 30–32, 37, 464
Káldi Márton 35
Kállai István 171
Kálmán Jenő 447, 448
Kálmán, magyar király 3, 7, 38, 216
Kalmár György 104
Kálvin → Calvin, Jean
Kanizsay Orsolya 334
Kanut, dán király 6
Kaposi Sámuel 166
Kapronczay Károly 460, 463, 465
Kapronczay Katalin 421, 456
Karacs Teréz 309, 311, 313, 315, 316
Karacsay Fedor 295, 296
Karadia, Constantin J. 44
Kárai László 22
Kardos László 133
Kardos Tibor 194, 198
Kardoss Béla 441
Karinthy Frigyes 137, 189, 191, 327, 447
Karkai Sámuel 171
Karl Robert → Károly, I., magyar király
Károly, Habsburg 361, 367, 372
Károly, I., magyar király 39, 157
Károly, II., (Kopasz) frank király 215
Károly, Kopasz → Károly, II., (Kopasz), frank király
Károlyi család 91, 94
Károlyi Gáspár 32
Károlyi József 92

Károlyi Sándor 79
Károlyi Zsuzsanna 334
Kárpály Mihály 460
Karsay Orsolya 209, 452
Kašić, Bartol 29, 30, 37
Kassák Lajos 335
Kastaly Beatrix *467–471*
Katona (Fodor) Mihály 171
Katona József 137, 140, 142, 301–306
Katona Mihály → Katona (Fodor) Mihály
Katsányi Sándor 322, 462, 465
Kazinczy Ferenc 80, 81, 95, 333, 349, 374, 385, 411, 413, 416, 418, 420, 467
Kazinczy Gábor 463
Kebész 46
Keckermann, Bartholomaeus 259, 266
Kecskés András 416
Kegel, Philipp 208
Keglevich István 144
Kégli Ferenc 462
Kékedy László 330
Kékedy Nagy László 330
Kelecsényi Ákos → Kelecsényi Gábor
Kelecsényi Gábor 387
Kelemen Andor 155
Kelemen György 347
Kelemen, VIII., pápa 27
Kelemen, XI., pápa 361, 362, 364–366, 368–372
Kelemen-család 75
Kelevéz Ágnes 334
Keller, Gottfried 189
Keller, Gustave 159
Kellermann, Bernhard 447
Kemény Farkas 126
Kemény István 444, 445
Kemény János 68, 262
Kemény Zsigmond 309, 310
Kemény, Wolfgang → Kemény Farkas
Kenyeres Imre 442
Kenyéri Kornélia 462
Képes Géza 415
Kepler 101
Kerekes Imre *146–156*
Kerényi Ferenc 351
Kereskényi Ádám 351
Keresztély Ágost, szász herceg, esztergomi érsek 362, 367–370
Keresztes Attila 198
Keresztúri Bíró Pál 261
Keresztury Dezső 94, 96, 97, 327, 452, 463, 465
Kereszty Orsolya *175–185*
Kéringer Mária 462
Kertbeny Károly 43
Kéry Ferenc 423
Keserű Bálint 262, 457
Keserű Gizella 457
Kézai Simon 4, 8, 157
Kiczenko Judit 104
Kieffer, Monique 108
Kilian György, id 98
Kilián György, ifj. 97, 98
Kilián István *193–200*, 349, 351, 352
Kilyéni Székely Dávid 173
Kimlei Péter 102
Királyföldi Endre 85
Kis János 82, 95, 376, 377, 385
Kis Pál 296, 297
Kis Tamás 325
Kisari Balla György 459
Kisfaludy Károly 80, 81, 95–97, 99, 140, 302, 374
Kisfaludy Sándor 81
Kiss András 331
Kiss Áron 164
Kiss Elemér 460, 464
Kiss Endre József 462
Kiss Ferenc 447
Kiss József 318, 319
Kiss József Mihály 423
Kiss Károly 376, 377
Kiss Katalin 198, 200
Kiss László 463
Kiss Mihály 84
Kiss Sebestyén 456
Kisvárdai Lázár János 55, 65, 67, 68
Kiszlingstein Gusztáv 318
Kiszlingstein Sándor 318
Klaniczay Tibor 331, 332
Klein, Johann Samuel 12
Kleist, Heinrich von 81, 134, 418, 420
Klement Anna Katalin 68, 70, 71
Klement János Mihály 68–73
Klement Márton 68, 71
Klič, Karel 205
Klimó György 105, 461
Klinda Mária 208, 455, 459

Klopstock, Friedrich Gottlieb 81
Klöss, Elisabeth 20
Klöss, Jakob, ifj. 19, 20
Klöss-nyomda 16, 17, 20
Klösz György 458
Knapp Éva 198, 199, 346, 464
Knapton, John James 74
Knie Márton József 422–424, 426
Knie, Joseph Martin → Knie Márton József
Knoblauch, Edward 133
Koberger, Anton 228
Kóbor Tamás (Beermann Adolf) 319–321
Kocsis László 147, 149, 150, 155
Kocsy Anikó 277
Kocsy Lászlóné 455
Kogutowitz Manó 459
Kohl István 330
Kohn Sámuel 389, 391
Kókay György 94, 143, 308, *348–349*, 373, 421, 465, *467, 471*
Kollár Henrik 85
Kollár Lajos 441
Koloman, König → Kálmán, magyar király
Koltai András 455
Kolumbán Sámuel 171
Kolumbus Kristóf 41
Komarinus, Georg → Komáromi Csipkés György
Komáromi Csipkés György 160, 167
Koncz József 249, 259
Konfuciusz 324
Konrád, II., német-római császár 215
Koppi Károly 352
Korn Fülöp 99
Korniss Gyula 307
Kóródi Ferenc 171
Kosáry Domokos 93, 308, 309, 421
Kosáry Emmy 448
Kossuth Lajos 84, 308–310, 316, 317, 321, 460, 464, 465
Kostandin, Vasilie 115, 118
Koszta László 457
Kosztolányi Dezső 130, 137, 140, 188, 189, 191, 141, 465
Kótsi Patkó János 97
Kotzebue, August Friedrich von 96
Kovách Angelus 209
Kovács András 328
Kovács András, B. 431
Kovács Barna 465
Kovács Béla 188
Kovács János 327
Kovács József 458
Kovács Sándor Iván 332
Kozma Gergely 349
Kozma Lajos 189
Kozmáné Sike Emese 465
Kozocsa Sándor 103
Köblös József 352
Kőhalmi Béla 103, 439
Köhler, Walter 228
Kölcsey Ferenc 95, 374, 418
Köleséri Sámuel, idős 160, 161
Könczöl Imre 466
König Hl. Stephan → István, I., Szent, magyar király
Könyves Tóth Mihály 463
Köpeczi B. Sámuel 171
Köpeczi Béla *68–73*, 362, 364, 371 *361–372*
Köpeczi Sebestyén Áron 166, 174
Köpff, Johann Georg 423
Körmendy Kinga 332, *352–354*
Körmöczy Imre 84
Körösi György (1672) 171
Körösi György (1761) 171
Körösi György, id (1717) 171
Körösi György, ifj 171
Körösi P. Ferenc 171
Kőszegfalvi Ferenc 463
Kőszegi József 464
Köteles Sámuel 166, 171
Kővári László 328
Kövér-Mezei Anna 320
Kövy Sándor 385
Középajtai Veres Sámuel 171 Kramer, Hans 370
Krammer, A. → Kramer, Hans
Kránitz Zsolt 352
Kray István dr. 153
Kray, Paulus 20
Krisztina, svéd királynő 473
Krizbai D. János 171
Krompecher, Bertalan 391, 406
Krúdy Gyula 135, 189
Kruppa Tamás 250
Kubinszky Ferenc 293, 294
Kubinyi Mária 389, 391
Kukucska Csilla 455

Kultsár István 96, 385
Kun Imre Zoltán 330
Kung-ce → Konfuciusz
Kunne, Albert 45
Kuprin, Alekszandr Ivanovics 189
Kurze, Fridericus 214, 216, 217, 221
Kuszálik Péter 455
Kuthy Sándor 191

L'Angelier, Abel 354, 355
L'Angelier, Arnoul 355
L'Angelier, la veuve → Louvain, Françoise de
La Tremoille, Joseph François de 362, 364, 367
Labarre, Émile Joseph 238
Lackman, B. 67
Lacroir, Emil 159
Láczai Szabó József 165
Ladányi Erzsébet *1–9, 213–224,* 216, 220, 221, 223
Ladislas → László, I., Szent, magyar király
Ladislaus dem Heiligen → László, I., Szent, magyar király
Ladislaus IV., König → László, IV., (Kun), magyar király
Ladislaus, Sanctus → László, I., Szent, magyar király
Laeven, Augustinus Hubertus 288, 289, 292
Lagerlöf, Selma 189
Lajos Gyula 155
Lajos, XIV., francia király 361, 367
Lakatos Éva *102–104, 272–286,* 318, 340
Lakner Lajos 163
Lamberti, Joachimus 67
Lampel-Wodiáner cég 129–145
Lancaster, Joseph 295–300
Landerer János Mihály 423
Landerer Lajos 95
Landerer, Anna, Füskuti 99
Landerer-cég 99
Lándor Tivadar 135
Landsberg, Herrade de 159
Langham, Jacob 74
Lantosy József 99
Lany, Rev. 194
Lányi Emil 155
Lányi Sarolta 465
Lányi Viktor 189
Lao-ce 324
Laskai Osvát 4
László, I., Szent, magyar király 1–9, 38, 157–159
László, IV., (Kun), magyar király 38, 39
Lauer, Reinhard 475, 476
Lavater, Ludwig 247
Lázár deák 343
Lázár Mária 448
Lázár Miklós 189, 329
Lazius, Wolfgang 473
Le Sueur, Jean-François 417
Leboux, Paul 440
Lee, Sidney 162
Leeg, Leonhard 422, 424
Leemann-Van Elck, Paul 226–228, 247
Lehotay Árpád 447
Leibnitz, Gottfried Wilhelm 288
Lem, Stanislav 274
Lénárd Sándor 336
Lenard, Andrietta 336
Lendvai Jenő 320
Lendvayné Hivatal Anikó 97
Lengfelner, Daniel 10, 13, 23
Lengfelner, Johann 23
Lengyel Ágnes 465
Lengyel András *86–89,* 336, 460, 464, 465
Lengyel Beatrix, Cs. 209
Lengyel Menyhért 133, 137, 138, 145, 320
Lenhossék Mihály 427
Lenkey István 458
Leno, Dan 275, 276
Lenormand, Henri-René 446
Leo, I., (Nagy), pápa 8
Leo, X., pápa 209
Leskó József 371
Lesnyánszky András 297
Lessing, Gotthold Ephraim 145
Lestyán Mózes 351
Lesznai Anna 333, 463
Lévai László 155
Levaković, Rafael 29
Lévay József 95
Levitschnigg, Heinrich 340
Leyrer, Joseph 426–430
Lievens, Robrecht 389, 391
Ligeti Ernő 191
Lindt, Johann 242
Linek Lajos 205
Linné, Karl von 419, 420

Lintzei, Thomas 160
Linzbauer, Franciscus Xaver 422
Lipcsei Kata 171
Lippóczy Norbert 463
Lipszky János 455, 459
Lipták Dorottya 460
Lisznyai Kovács Pál 160, 161
Lisznyai Mátyás Mihály 171
Lisznyai, Paul → Lisznyai Kovács Pál
Liszt Ferenc 96
Lisztes László 301, 455
Literáti Nemes Sámuel 389, 395. 397–401, 404
Liutprand 213, 214
Livius, Titus Patavinus 81
Lodomér, esztergomi érsek 39
Loewe Antal 76
London, Jack 446–449
Longinosz, Kassziosz 420
Lónyay Anna 334
López-Vidriero, Maria-Luisa 200
Lórántffy Zsuzsanna 208, 266, 334
Loschert Kázmér 150, 155
Lothar császár 215
Louvain, Françoise de 354, 355
Lovas István 461
Lovász Imre 301
Lowth, Robert 415
Lővei Klára 316
Lőw Lipót 352
Lucanus, Marcus Annaeus 420
Lucianus → Lukianosz
Lukács István 155, 199
Lukács László 209
Lukács László 24, 30, 31, 35, 209
Lukácsné Varga Eszter 462
Lukáts János 464
Lukianosz 289
Lupeanu-Melin, Alexandru 118, 121, 125
Luther, Martin 226, 342
Lux Gyula 431

Macrea, Dimitrie 117
Madách Aladár 327
Madách Imre 137, 142, 309, 326, 327
Madarász Márton 22
Mádl Ferenc 452
Madruzzo, Cristoforo 26
Maeterlinck, Maurice 145, 189, 444
Magda Pál 378
Magyar Bálint 137, 140
Magyar László András *345–346, 347–348*
Magyar Mihály 99
Magyari István 208
Mahler, Balthasar, id. 228, 234, 236, 238, 248
Mahler, Balthasar, ifj. 234, 235
Mahler, Josua 234
Mahomet, II., szultán 45, 46
Maior, Petru 113, 125, 128
Maizeaux, Pierre Des 418
Maizner János 347
Majer István 83, 463
Major, Martinus → Brassai Major Márton
Makai Emil 139
Makay Margit 448
Makkai László 160, 254, 267
Makó Pál 95
Maksai Bálint 172
Maksay Ferenc 362
Malatyinszki József 458
Málnási János 167, 172
Malom Lujza 307
Malomvizi Kendefi Ferenc 172
Malomvizi Kendefi László 172
Malomvizi Kendefi Mária 168, 172
Mályusz Elemér 5
Mandl Erika, N. *129–145*
Mangold, Gregor 228, 236, 238, 248
Mann, Heinrich 192
Mann, Thomas 447–450
Mansfeld, Peter Ernst von 108
Manu 324
Manuzio, Paolo 288
Manzoni, Alessandro 464
Mány József 172
Márai Sándor 449
Margócsy István 413
Mária Terézia, magyar királynő, német-római császárnő 94, 113, 114, 345
Mária, Szűz 5
Marie Antoinette 448
Marienburger, Georg 172
Marie-Thérèse, impératrice → Mária Terézia, magyar királynő, német-római császárnő
Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 141
Márk Sándor 165
Márkli József 83
Markos György 466

Markovits Györgyi 192
Márkus Emília 447
Márkus László 320
Marmontel, Jean-François 412–414
Marosi Sándor 172
Marsigli, Luigi 361
Martin József 460
Martin, Henri-Jean 356, 475
Martinus Oppaviensis 8
Márton Áron 432–434, 436–439
Márton József 411, 417
Márton József, ügyvéd 308
Márton László 186
Mărza, Eva 114
Mârza, Iacob 126,. 127, 461
Matekovics György 330
Matheolus → Mattioli, Pietro Andrea
Matheson, Anne, dr. 201
Matisz Pál 316
Matkó István 167
Mátraházi Zsuzsa 461
Mátray Gábor 407, 408
Matthaeides, Johannnes 10
Matthaeus, Philippus 67
Mattioli, Pietro Andrea 463
Matura Mihály 447
Matuschek József 424
Mátyás Mihály 171
Mátyás, I., magyar király 41–43, 46, 101, 209, 452
Mátyás, II., magyar király 25
Maugham, William Somerset 139
Mauritius, Szent 213, 220–222
Maurois, André 448
Maximus, Salona püspöke 218
Mayer Gyula 388, 405, 408
Mayer József 279
Mazal, Otto 390
Mázi Béla 462
Meckel, Philipp Friedrich 428
Medgyesi Pál 262, 267
Medici, Giovanni de' 209
Medici, Giuliano de 288
Mednyánszky Alajos 385, 391–404
Medve A. Zoltán 461
Méhes Sámuel 385
Méhul, Étienne Nicolas 417
Meier, Hans Jakob 200
Meijer, Theodorus Josephus 55
Meinecke, Johann Heinrich Friedrich 418
Melius Juhász Péter 419, 420
Meltzl Hugo 339
Mencke, Otto 288, 289, 292
Menk, Gerhard 66
Mercier, Alain 473
Méreiné Juhász Margit 333
Merola, Giovanna 210
Meschendörfer, Adolf 319
Mészáros István 342
Mészöly Tibor 137
Metastasio, Pietro Antonio 351
Mezei Márta 414
Mezei Zsolt 354, 461
Michael, Joannes David 415
Michaëlis, Karin 189
Micu Moldovan, Ion 125, 127
Micu-Clain, Samuil 113, 116, 117, 123
Micu-Klein, Ioan Inochentie 113, 114, 128
Mihalecz (Merényi) Ferenc 155
Mihály József 134
Mihály Lajos 172
Mihu, Elena 115
Mikes Kelemen 97
Mikes Lajos 132–136, 144, 145
Mikes Lajosné 132–135
Miklós Jenő 189
Miklós László 379, 380
Miklós Sándor 300
Mikó György 252
Mikó Imre 328
Mikoviny Sámuel 455, 459
Mikszáth Kálmán 89, 279, 320, 332, 333, 446, 447, 449
Milano, Ernesto 210
Milarepa 324
Miletz János 301–305
Milfait Ferenc 99
Mill, John 289
Miller, Carl 99
Mircea, Gabriela 114, 118, 124
Mircea, Ioan 116, 118
Miskolczy Ambrus 122
Misztótfalusi Kis Miklós → Tótfalusi Kis Miklós
Modrevius, Andreas Fricius → Modrzewski, Andrej Frycz
Modrzewski, Andrej Frycz 472, 473
Mohácsi Jenő 321

Moldovan, Ioan 118, 128
Moldovan, Ioan Micu 125
Moldovan, Iosif 123
Molière 130, 132, 140, 142, 143
Mollerus, Johannis 413
Molnár Antal *24–37*, 25, 30, 32
Molnár Borbála 333
Molnár Ferenc 132, 134, 137–139, 144, 145, 319, 320, 447
Molnár István 172
Molnár István, péterfalvi 93
Molnár János jezsuita atya 158
Molnár László Sándor 463
Molnar, Ioan Piuariu 125
Moly Tamás 319
Monok István 41, 157, 194, 209, 249, 252, 259, 264–266, 287, *328–331*, 332, *354–356*, *356–358*, 455, 461, 462, *471–473*, *473–475*
Monostori Imre 462, 464
Monostori László 459
Montaigne, Michel de 322, 324, 355
Móra Ferenc 89
Morelli Gusztáv 344, 458
Moretus → Plantin-Moretus nyomda
Morhof, Daniel Georg 413
Móric, Szent → Mauritius, Szent
Móricz Zsigmond 137, 319, 446, 449
Mornacus, Filippus 168
Móró Anna Mária 105, 430, 456
Morus, Thomas 420
Mózes 214
Mózes Huba 55, 461
Möller, Lers 276
Mrafkó László 461
Mrnavić, Ivan Tomko 29
Muhammed-Schemns-edd → Hafiz
Mullem, Louis 273
Multatuli 191
Mundt, Theodor 84
Munthe, Axel 448
Murányi Lajos 462
Muráti Lili 448
Murer, Hans (Johannes) 225, 246, 248
Mussato, Francesco 288
Musset, Alfred de 131, 141
Mügeln 4
Müller Rolf 461
Müller, Nicolaus 49, 54, 55
Münster, Sebastian 343
Mütherich, Florentine 214, 215, 223

Nagy Ari Benedek → Nagyari Benedek
Nagy Csaba 460, 463
Nagy Endre 189, 449
Nagy Ferenc, dr. 155
Nagy Géza 265
Nagy Ignác 82
Nagy István 404
Nagy István, hidaskürti 91
Nagy Iván 405
Nagy János 294
Nagy Júlia 200
Nagy Kázmér 465
Nagy Lajos 189, 191, 441
Nagy László, Szelestei 206–208, *208–209*, *209–210*
Nagy Mária 464
Nagy Pál 137
Nagy Péter 134, 138
Nagy Sámuel 419
Nagy Sándor 163
Nagy Tamás 172
Nagy Zoltán 460
Nagyari Benedek 172
Nagyari József 172
Nagy-Tóth Ferenc 330
Nagyváthy János 93
Náhlik Zoltán 297, 300, 301
Nánási Sára 173
Nánássy féle színház → Nánássy Gábor
Nánássy Gábor 96
Nansen, Peter 189
Napier, John 47
Napoleon I., francia császár 25, 117, 275, 430
Naszályi Szász János 162–165
Natorp, Ludwig 298
Nedeczey Jenő 43
Nelez Mátyás jezsuita 371
Nemes, Balázs *387–410*
Németh G. Béla 465
Németh Judit 465
Németh László 460
Németh Noémi 259, 265
Németh S. Katalin *206–208*
Némethi Jakab 100
Némethy Pál 379
Nese, Johannes 67

Neugebauer László 318
Neuhauser, Franz 458
Neumayr, Andreas Fritz 350
Ney Ferenc 83
Niemeyer, August Hermann 185
Nietzsche, Friedrich 189, 324
Niklas von Jankovich → Jankovich Miklós
Nistor, Ioan 125, 127
Nógrádi Béla 283
Nora, Umberto 209
Novacovici, Dionisiu 113
Novák Ernő 347
Novák Miklós 101
Nussbächer, Gernot 344, 455

Nyárády Gábor 465, 466
Nyáry Albert 93
Nyáry Bernát 22
Nyerges Judit 194
Nyilas Péter 155
Nyizsinszkij, Vaclav Fomics 447

O. Fóris Ferenc → Otrokócsi Fóris Ferenc
O'Neill, Eugene Gladstone 139
Ódor Imre 465
Ódorné Gracza Tünde 462, 466
Ódry Árpád 447
Oehamer, Johannes 225
Oesterley, Hermann 73
Offenbach, Jacques 137
Ojtozi Eszter 105, 463
Oklocsányi Pál 167
Onadi János 49
Opitz, Martin 73
Oporinus, Johannes 471–473
Orbán, VIII., pápa 36
Orczy család 382
Orczy Elemér 75
Orczy István (VIII.) 80
Orczy József 76, 77
Orczy László 79
Orczy Lőrinc 74–80
Orczy, Stephanus → Orczy István
Orlovszky Géza 331, 332
Orosz Beáta *411–421*
Orosz László *301–306*
Oroszhegyi Józsa 309, 312, 315, 316
Ostwald, Wilhelm 189
Osvát Ernő 317
Oszterhuber Ferenc 80
Otrokocsi Fóris Ferenc 167, 289, 292
Ottakar 39
Ottó, I., (Nagy), német király 213–215, 221
Ottó, III., német császár 213–217, 219–223
Ovidius Naso, Publius 333, 420
Ozsváth Judit *431–439*

Ötves Fekete István 170
Ötvös Péter 473

Paál Árpád 436
Paál László 461
Păclişanu, Zenovie 115, 118, 125
Padjak, Valerij 210
Páduai Julius Caesar → Caesar, Julius, Patavinus
Pákh Albert 310, 333
Pál Bálint 172
Pál Mihály 172
Pál, III., pápa 25
Pál, IV., pápa 28
Pál, Szent, apostol 12, 292
Pál, V., pápa 32–34, 36–37
Palatin József → József nádor
Pálffy István 131
Pálffy János 79
Pálfi János 172
Pálfy János 172
Pálfy Lipót 93
Pálinkás László 209
Pálmann Judit 458
Pálóczi Horváth Ádám 471
Palotai (Purgstaller) József 84
Pán József 334
Panaitescu, Dumitru D. 117
Pandovici, Dimitrie 114, 115, 118, 128
Panizzi, Anthony 90
Pánzél Dániel 385
Paolucci, Fabrizio 362
Pap de Cluj, Fr. 114
Pap József 458
Pap Károly 312
Pápai Páriz Ferenc 419
Pápay Sámuel 385
Papini, Giovanni 189
Papp Katalin, G. 458
Papp Péter 165
Paracelsus, Theophrastus 472

Pardoe, Julia 96, 310
Parent, Louis 67
Parragi Márta 336
Partinger Gáspár 101
Pasor, Georg 56, 66
Pastor, Ludwig von 361
Pásztor Árpád 130, 445, 446
Pataki István 159
Pataki József 329
Patavinus, Julius Caesar → Caesar, Julius, Patavinus
Paterculus V. → Velleius Paterculus, Caius
Patkovich József 430
Patócs József 155
Patton János 155
Patzkó Ferenc József 427
Pauler Gyula 7, 8, 221
Paulton, Edward A. 131
Paulton, Harry 131
Paulus Diaconus 8
Pauly, August 68
Pauly-Wissowa → Pauly, August
Pauly-Wissowa → Wissowa, Georg
Pavel, Eugen 117
Pavercsik Ilona 207, 424, 427
Pázmándi Horváth Endre 96
Pázmány Péter 176
Pázmány Péter 31, 36, 459
Péchy Erzsi 447
Péczeli József 471
Pekár Gyula 446
Pekár Mihály 466
Pelle Erzsébet 417
Péntek Imre 466
Perbandt, Henrich 67
Pérez, Galdós Benito 141
Perger Péter 207, 455, *454–466*
Perna – nyomda 472
Perpessicius → Panaitescu, Dumitru D.
Perr Viktor 155
Persovits József 457
Pertz, Georg Heinrich 391–404, 406
Pestalozzi, Johann Heinrich 83, 84, 185, 295–297
Petelei István 319
Péter Katalin 32, 266
Péter László 87
Péter, magyar király 4
Péter, Szent, apostol 7, 157, 364
Peterdi Andor 191
Peterka József 99
Pethe Ferenc 471
Petheő Attila 447
Petkó Mihály 172
Petőfi Sándor 95, 133, 318, 321, 333, 339, 352
Petri-nyomda 472
Petri György 104
Petri, Heinrich 344
Petrichevich Horváth Lázár 314
Petrik Géza 48, 95, 130, 132
Petrovay György 75, 80
Petschauer Attila 446
Pétsi Péter 172
Petur 282
Pfeiffer János 461
Philippe d'Anjou → Fülöp, V., spanyol király
Piazza, Giulio 367, 371
Pifkó Péter 463
Pignoria, Lorenzo 288
Pikler Gyula 188, 190, 191
Pilenejo, Eristico 416
Pilinszky János 104
Pilinyi Péter 457, 458, 463
Pilo-Boyl, Cecilia 200
Pilván Mihály 155
Pinelli, Vincenzo 288
Pintér Márta Zsuzsanna 196, 197, 199, 200, 349
Pipping, Heinrich 292
Pirandello, Luigi 139, 446
Piret Eugenie 75
Piscator, Philipp Ludwig 249, 250, 252, 255, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 267–270
Piskárkosi Szilágyi Sámuel 162
Pius, II., pápa 42
Pius, V., pápa 29
Pius, X., pápa 153
Plantin, Christophe 473
Plantin-Moretus nyomda 355, 473
Platón 324
Platzki András 172
Plihál Katalin 209, 343, 453, 459
Plinius, Caius Secundus Maior 419, 456
Plinius, Caius Secundus Minor 279
Plungethné asszony → Jeszenszky Antalné
Plutarkhosz 289, 420
Poe, Edgar Allan 191
Poenaru, Daniela 115
Pogány György 463

Pohászka Ottokár 460
Pokorny Emanuel 423
Polákova, Štefánia 200
Politzer Zsigmond 188–190
Polo, Marco 101
Pompor Zoltán 463, 464
Póp → Pope, Alexander
Pope, Alexander 77, 78
Popp, Vasilie 115
Porcsalmi András 266
Porges, Ella 319
Porto-Riche, George de 138
Pósa Endre 458
Pósa Péter 143
Pósaházi János 463
Possevino, Antonio 30
Postel, Guillaume 472
Postma, Ferenc *55–68*, 159
Póth István 338
Potter, Paul 139
Powys, John Cowper 322–327
Pöltenberg Ernő 84
Pöltenberg generális → Pöltenberg Ernő
Pray, Georgius 2
Praznovszky Mihály 458
Preisich Kornél 347
Price, Lawrence Marsden 97
Priszter László 458
Priszter Szaniszló 458
Priuli, Lorenzo 29
Probowsky, Ráchwal 67
Prohászka Ottokár 149, 150
Prónai Antal 194
Prónay-család 377
Prosperi, Adriano 25
Proust, Marcel 446
Pseudo-Isidore 221, 224
Pulitzer, Joseph 466
Pulszky Ferenc 309, 405
Pulszky Károly 405
Puntigán József 461
Purgstaller József 84
Puskás Lajos 436
Puskin, Alekszandr Szergejevics 475
Puteáni Róza 316
Putnoki István 172
Püthagorasz 46

Quarantotto, Arianna 200

Rába György 335
Rabelais, François 324
Racine, Jean 141, 145
Rácz Sámuel 429, 430
Radákovics József → Vas Gereben
Ráday I., Gedeon (1713–1792) 332, 418, 419, 463, 466
Ráday I., Pál 362
Ráday IV., Gedeon 385
Ráday IV., Gedeonné 310
Ráday V., Gedeon 459
Rádayak 463
Radnóti Miklós 279
Radó Antal 129, 134, 140–142, 144, 145
Radó Ferenc 330
Raff, Georg Christian 419, 420
Rahmanova, Alexandra 449
Rajnai Edit 321
Rajnis József 418
Rákóczi Ferenc, II. 79, 361, 362, 364, 367, 370–372
Rákóczi György, I. 250, 254, 261, 265, 266
Rákóczi György, II. 252
Rákóczy Rozália 458
Rákosi Viktor 138
Ramler, Karl Wilhelm 411–414
Râmniceanu, Petru Papavici 116, 118, 120, 122
Ramniceanul, Dumitru 118, 128
Râmniceanul, Ioan 116, 118, 128
Ramser, Mathias 342
Ramus, Petrus 258, 259, 266
Ransanus, Petrus 289
Răpă-Buicliu, Dan 115
Rapó...s Sándor 172
Rasi, Luigi 142, 144
Ráth-Végh István 440, 441
Rațiu, Ioan 119
Rátkay Márton 447
Ratzky Rita 333
Ravasz Éva 462
Ravasz László 327
Reboulet, Simon 364
Rédey Tivadar 143, 189
Rednic, Atanasie 123
Regemorter, Berthe von 468
Regemorter, Paul Adam 468
Regiomontanus, Johannes 46
Reinhardt, Max 321
Reinitz Béla 189

Reisach, Johannes Adam von 388, 392, 393, 395, 396
Reisz T. Csaba 459
Relle Pál 189
Remarque, Erich Maria 440, 447, 449
Reményik Sándor 105
Renard, Jules 189
Rendek József 83
Repčák, Jozef 13, 36
Réthy Anny 449
Réti Endre 346
Retzler Pálné Gál Éva 459
Reuss, Christian 426
Révai Miklós 76, 78, 80, 95, 412, 416
Révész Béla 189
Révész Emese 460
Révész Imre 161
Reviczky Gyula 318
Reviczky Károly 411, 415
Revitzky → Reviczky Károly
Rexa Dezső 307
Reyna, Casiodoro de 472
Réz Henrik 340. 341
Rhener, Christian 172
Richter Pál 456
Riczel Etelka 199
Riedl Frigyes 142, 339
Riedl Szende 339
Riedl, Manswet → Riedl Szende
Riember Béla 280
Rilke, Rainer Maria 104
Ritoók Emma 189, 320, 321
Ritz Sándor 209
Róbert Károly, magyar király → Károly, I., magyar király
Roboz István 460
Rockenbauer Zoltán 451
Roda Mária 18
Roell, Alexander 292
Roemers, Anna 56
Roffet, Girarde 355
Rolland, Romain 189, 324
Rómer Flóris 86
Romwalter Alfréd 103
Romwalter Károly 103
Rónai (Leitzinger) Jácint → Rónay Jácint
Rónay Jácint 84, 86
Rónay Mária 443, 444
Roterdámi Rezmán → Erasmus, Desiderius
Roth, Joseph 448
Roth, Stephan Ludwig 297
Rousseau, Jean-Jacques 419
Rózsa György 458
Rózsa Mária *317–321*, 337, 338, 340, 341
Rózsahegyi Kálmán 448
Rozsondai Marianne *106–108*, 207, 208, 228, 236, *331–337*, *342–345*, 459
Rozsondai Rita 464
Rökk Marika 449
Röszlerné Böhm Ágnes 312
Röttig Gusztáv 103
Rudlovčak, Olena 210, 211
Rudolf, I., német király 39
Rudolf, III., burgundiai király 215
Rugendas, család 458
Rumer Gergely 35
Rumy Károly György 340, 385
Ruszek József 80
Ruttkay György 321
Ruttkay-Rothauser Miksa 321

Sabatier, Raphael Bienvenu 428, 430
Sachs, Hans 321
Sáfrán Györgyi 306, 314, 316, 317, 327
Saint Étienne → István, I., Szent, magyar király
Saint-Ladislas → László, I., Szent, magyar király
Sajnovics János 292
Sajó Géza 41
Salamon József 298–300
Salamon, magyar király 1–5,7–9, 157
Salánki György 260
Salgó Ágnes, W. 209, 342, 344, 454
Sallustius, Caius Crispus 456
Salm, Karl Theodor Otto von 363
Saly Rezső 154
Sambuch, Georgius 21
Sambucus, Johannes → Zsámboki János
Sándor János 172
Sándor László 192
Sándor Viktória
Sandul tipograf 116, 118, 120, 122, 128
Santini, Marcantonio 363
Saphir, Sigmund 340
Sarai, Visarion
Sarbak Gábor 456
Sárdi Margit, S. *165–174*

Sári László 464
Sárközi Péter 200
Sárközy István 463
Sárosi András 172
Sarti, Antonino 288
Sartorius, Johannes 12, 21, 22
Sartre, Jean-Paul 460
Sárváry Pál 418, 419
Sashegyi Oszkár 373
Savoir, Alfred 446
Savoyai Jenő 361
Scaliger, Julius Caesar 288, 412, 413
Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
Schedius Lajos 385, 426
Schedius, Ludwig → Schedius Lajos
Schemnicensis, Andreas Gregorius 252
Schenker András 172
Schiller, Friedrich 81, 131, 140, 141, 143, 145, 321
Schink, J. F. 97
Schlegel, Friedrich von 411, 413
Schlesinger, Walter 213
Schlözer, August Friedrich 475
Schmid, Anton 427
Schmidt József 456, 462
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 468
Schneider, Johann Gottlob 411, 417
Schneider, Karin 390
Schneller István 348
Schnitzler, Arthur 189, 191
Schnyder, Werner 227, 247
Scholtz, Christoph 18
Scholtz, Thomas 10, 13–16, 18–23
Schopenhauer, Arthur132, 339
Schor Ernő 187
Schotanus, Christianus 67
Schoyerus, Johannes 56, 66
Schönherr, Alfons 225
Schöpflin Aladár 144
Schramm, Albert 46
Schramm, Percy Ernst 6, 213, 214, 215, 219, 223
Schraud Ferenc 426
Schreiber, Wilhelm Ludwig 45
Schullerus, Eduard 319–321
Schultz, Daniel 18, 19, 21
Schunke, Ilse 228, 230, 240, 246
Schwarzenberg herceg 75
Schwedt, Hermann H. 25, 26
Schweizer, Hans 238, 247
Schweizer, Jörg 238, 248
Schweizer, Michael 227, 238
Schweizer-műhely 236, 241, 246
Sciglitano, Mariarosaria 209
Scitovszky János 105
Scultetus, Abraham 167
Sebestyén Attila 456
Sedulius Scottus 38
Seeberg Anna 307
Segeth Tamás 287–288
Seibold, Hans 247
Seidel Mencho, Silvana 25
Selle, Christian Gottlieb 425, 428, 429
Seneca, Lucius Annaeus 287
Sepsi Árpád 330
Serédi János 21
Sereg...Ferenc 172
Seyffert Ottó 189
Seylern, Johann 73
Shakespeare, William 130, 132, 133, 140, 141, 143, 145, 324, 326, 327
Shaw, David, dr. 201
Shaw, G. Arnold 323
Shaw, George Bernard 131, 134, 139, 143, 145, 189, 448
Shaw, Richard Caleb 276
Shelley, Percy Bysshe 333
Sibelius, Casparus 168
Sibianul, Petru 116
Sicilia, Francesco 209
Sigebertus Gemblacensis 8
Sigonio, Carlo 288
Sigray János 362
Sík Sándor 105
Siklós Péter 336
Silfen János 188
Simai Kristóf 351, 352
Simon Zsuzsi 449
Simonescu, Dan 115, 124
Simonin, Michel 354
Sinai Miklós 162, 163
Şincai, Gheorghe 113, 116, 117, 125, 128
Sinclair, Upton 189
Sipos Gábor 160, 331
Sipos István 155
Sluis, Jan van 59, 159
Smericinschi, Teodor 114, 116, 124–126
Smith, Samuel 73, 74

Sobri Jóska 99
Solomon, Vasilie 118, 128
Soltész Erzsébet 41
Soltra Elemér 458
Sombart, Werner 447
Somfai Elemér 446
Somkuti Gabriella 407, 453
Somlay Artúr 133, 448
Somló Sándor 131, 135, 145
Somlyó Zoltán 189
Somogyi Erzsi 448
Somogyi György 458
Somogyi Károly 83
Sonbeirand, Jean Pierre 172
Sonbeyrand, Mattheus 172
Soós Imre 371
Söptei Imre 464
Spaletti, Jos 416
Spányi Antal 464
Speroni, Sperone 288
Spiesshaimer, Johann 345
Spishaimer, Johann 345
Spoerer, Hans 46
Spohn, Fridericus Augustus Gulielmus 393, 396, 400–404
Spóner Andor 318
Sprengel, Kurt 427, 428, 430
St. Étienne → István, I., Szent, magyar király 224
Stabius, Johann 344
Stackelberg Minona 307
Stadler, Hans Heinrich 240
Staël, Anne Louise Germaine de 382
Stanyiszlavszkij → Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics 447
Stark Tamás 461
Statius, Publius Papinius 420
Staud Géza 131, 193, 194, 197
Stechelberg, Jürgen 57
Stefanović, Dimitrije 457
Steinhauser János 422, 424
Steinmann Judith *225–248*, 225, 227
Steinmann, Martin 471, 472
Stemler Ágnes 342
Stendhal 189, 191, 444
Stephan, König → István, I., Szent, magyar király
Stephanus Tornacensis 1, 9
Stephanus, Carolus → Estienne, Charles
Sterne, Lawrence 131, 324
Stetka Dániel 172
Stöck Albert 446
Stöckel, Leonard 12
Störck, Anton 429
Strabo, Walafrid 39
Strachey, Lytton 448
Stracke, Desiderius Adolf 389, 391
Straub, Alexandre 159
Streibig-nyomda 464
Strindberg, August 133–136, 145, 189, 324
Strohmayer Ignác 423
Stumpf, Johannes 226, 247
Sturm, Johann 261
Stürmer, Michael 67
Suerius Boxhonius, M. → Boxhornius, Marcus Zuerius
Sugár Károly 133
Sulzer, Johann Georg 411–414, 416, 418, 421
Supka Géza 440
Suppné Tarnay Györgyi 456, 461
Surányi Miklós 446
Surján Miklós 102
Sükösd Mihály 173
Süld Erzsébet 459
Süllyei Dávid 172
Swift, Jonathan 324
Sybes, Gijsbert 60, 66
Sylvanus, Georgius Pannonius → Szilágyi-Sylvanus György
Sylvanus → Szilágyi-Sylvanus György
Sylvester II., pape → Szilveszter II., pápa
Sylvester pápa → Szilveszter II., pápa

Szabadváry Ferenc 456
Szabó Ágnes 466
Szabó András 172
Szabó Béla, P. 342
Szabó Bertalan, dr. 187
Szabó Botond, G. 162
Szabó Dezső 440, 449
Szabó Ervin 322, 462, 465
Szabó Ferenc 101
Szabó Ferenc S.J. 199
Szabó Ferenc, H. 168
Szabó G. Zoltán 456
Szabó Károly 14, 48, 91, 257, 260, 329
Szabó László, Cs. 335, 336
Szabó Lőrinc 334, 335, 444

Szabó T. Attila 328
Szabó T. Attila, (botanikus) 420
Szabó Tamás (1786) 172
Szabó Zoltán 462
Szabolcsi Hedvig 161
Szádeczky Lajos 329
Szajbély Mihály 413, 414
Szakál Aurél 458
Szalaczi Pál 173
Szaláczi Péter 173
Szalai Emil 133
Szalai Kornélia 461
Szalay Károly 191
Szalay László 309
Szalay Mihály 327
Száldobosi D. Bálint 173
Száldobosi Demeter Rozália 168, 169
Száldobosi Demeter Sámuel 166, 167, 169, 173
Száldobosi Demeter Sándor 166–169, 173
Száldobosi Sándor 173
Szállási Árpád 460
Szántó (Arator) István 24, 30, 31, 33, 37, 101, 464
Szántó István → Szántó (Arator) István
Szántó Jenő 280, 281
Szántó Tiborné 456
Szapphó 68
Szász István 173
Szász Károly 142, 298, 462
Szász Zoltán 132
Szathmárnémethi Sámuel 292
Szathmáry Károly, P. 327
Szatmári András 159, 160
Szatmárnémeti Mihály 159–161, 167
Szauder József 76, 288, 414, 415
Széchenyi Ágnes 455
Széchényi Ferenc 41, 451–453
Széchenyi István 95, 98, 307, 321, 374, 385
Széchényi Pál 361
Széchy Éva 11, 22
Szécsi Ferenc 139
Székely Dávid 173
Székely Elek 173
Székely György 351
Székely István 168, 173
Székely Páldi István 115
Szelestei N. László → Nagy László, Szelestei
Szemán Erzsébet 456
Szemere Pál 97, 385
Szemerjai Demeter Sámuel 166, 174
Szénási Zsófia 463
Szenci Kertész Ábrahám 48, 250, 263, 264, 269–271
Szenczi Molnár Albert 419
Szendrei Janka 456
Szendrei Júlia 333
Szent István → István, I., Szent, magyar király
Szent Péter → Péter, Szent, apostol
Szentábrahámi, Michael 167
Szentes Károly 155
Szentivany, késmárki diák 195
Szentiványi Márton 100
Szentiványi Róbert 288
Szentkirályi István 155
Szentkuthy Miklós 334, 336
Szentmihályi János103
Szentpéteri Márton 263
Szentpétery Imre 40, 221
Szentyel Mihály 167
Szép Ernő 138
Szepessy Ignác 80, 105
Szerb Antal 327
Szerb Antalné 336
Szerb Elek 447
Szeregnyei Mihály 173
Szerem-Ujlaki Ferenc 303
Szerencsi Mihály 173
Szerenyei Mihály 167
Szerző Katalin 209
Szigethy György 173
Szigethy Gyula Mózes 383
Szigeti Gyula György, id. 173
Szigeti Gyula István fiai 170
Szigeti Gyula István, id. 170
Szigligeti Ede 143, 145
Sziklai Jenő 188
Szikra-Teleki Sándorné 333
Szilágyi Ákos 456
Szilágyi Géza 189
Szilágyi György 73
Szilágyi István 78, 326, 327
Szilágyi István, enyedi diák 173
Szilágyi János György 405
Szilágyi Márton 459
Szilágyi Sándor 265
Szilagyi, Beniamin Stephanus 268
Szilágyi-Sylvanus György 73, 74, 289, 292
Szilassy Lajos 440

Szilasy János 185
Szili Sámuel 220, 240, 242
Sziller Péter, dr. 153
Szilveszter, II., pápa 216, 217, 222, 224, 302, 362
Színi Gyula 189, 319
Szinnyei József 11, 12, 91, 93, 95, 97, 163, 346, 405
Szirmai János Sándor 467, 468
Szittyay Dénes 30
Szmandra József 334
Szokolyai Anderkó Imre 208
Szokolyai Anderkó István 208
Szomaházy István 131, 132, 145, 447
Szomory Dezső 135, 138, 320, 448
Szotyori Mohai János 173
Szovák Kornél 2, 5, 40
Szőke János, P 432, 438
Szörényi László 451
Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics 447
Sztranyavszky Péter 310
Sztripszky Hiador 48, 466
Szubuly György 99
Szuhai István 101
Szűz Mária 7
Szydlowski, Joh 56

T. L. → Tóth Emil
Tábor János 280
Tacitus, Publius Cornelius 40
Tagliavini, Carlo 115
Tagore, Rabindranath 189
Taizs-nyomdász család 458
Takács Anna 462
Takács J. Ince 461
Takács József 194
Takács Marianna, H. 197
Takáts Sándor 351
Talyga István 99
Tamás, Aquinói, Szent 246
Tanstätter, Georg 345
Tanstetter, Georg 345
Tardos János 285
Tardos Krenner Viktor 135
Tarján Imre 461
Tarjányi Eszter 104
Tarnai Andor 76, 263, 288, 466
Tarnóc Márton 259, 267
Tasnády Ilona 448
Tasso, Torquato 288
Tatai-Baltă, Cornel *113–128,* 116
Tauber Gabriella 460
Tavasi Lajos 83, 316
Tavaszi Ágnes 457
Tedeschi, John 25
Tegzes László 155
Teichengräber (Tavasi) Lajos → Tavasi Lajos 316
Tekel, Petru 118
Telegdi József 173
Telegdi Miklós 101
Telekes Béla 135
Telekessy István 370, 371
Teleki „Laci" → Teleki László, ifj.
Teleki Blanka 306–317
Teleki Borbála 333
Teleki család 174
Teleki Domokos 303
Teleki Imre, id. 307
Teleki József 385
Teleki Józsefné Bethlen Kata 207
Teleki László, id. 349
Teleki László, ifj., 309
Teleki Pál 462
Teleki Sámuel 329, 416
Telekiné Krausz Mária 307
Telekiné Mikes Mária 333
Teodor, Pompiliu 117
Teokeli, Stephanus → Thököly István
Terentius Afer, Publius 257, 258
Terhes Sámuel 375, 378–380
Tertullianus, Quintus Septimus Florens 230
Tesh, Alexander 173
Tessedik Sámuel 98, 471
Teuscher, Andrea 458
Teutsch, Friedrich Johann 49
Tevan Andor 189
Thalész 418
Thangmar 213, 220
Thébai Kebes → Kebész
Theocritus → Theokritosz
Theodosius császár 218
Theokritosz 289
Theophili, Hilmar Diederich 67
Theotmar 214–217, 220–223
Thierry, H. V. 124
Thietmar → Theotmar
Thimár Attila 104

Thököly Imre 68
Thököly István 287
Thuróczy János 43
Thury Zoltán 465
Thurzó György 101
Thwrocz, Johannes de → Thuróczy János
Tibold Gábor Attila 462
Tiborcz Benedek 155
Tibullus, Albius 420
Tilsch és Fia, kiadó 99
Timkó György 457
Tisza Domokos 327
Tisza István 463
Tiszay Andor 281
Tobler, Johann Wilpert 242
Tódor Ildikó 327
Tofaeus Mihály 11, 160
Toldy Ferenc 416, 465
Toldy István 104
Tolnai Dali János 259
Tolnai István 261, 267
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 189
Tolvaj Menyői Ferenc 48
Tomescu, Mircea 126
Tompa Mária 336
Tompa Mihály 82
Tomsit, Aurica 127
Tomsor, Daniel 242
Tonk Sándor 164, 265
Torcy, Jean Baptiste Colbert, marquis de 367
Tordai Áron 173
Torma Zsófia 333
Toroczkai Ferenc, toroczkószentgyörgyi 174
Tót István → Karacs Teréz
Tótfalusi Kis Miklós 206–208, 261, 292, 475
Tóth András 161
Tóth Árpád 139
Tóth Béla, D. 463
Tóth Ede 142
Tóth Emil 154, 155
Tóth Ferenc 464
Tóth Ilona, H. 461
Tóth László 209, 465
Tóth Mihály 417
Tóth Wanda (Ráth Ilona) 320
Tóth Zoltán 6, 7, 213
Tóth-Orowan Lóránt 459
Tőke Márton 173
Tőkés Anna 448
Tömörkény István 89, 320, 465
Török Enikő 459
Török Mihály 173
Török Mózes 173
Török Sophie 334
Török Zsolt 343, 459
Trattner János Tamás, Petróczai 99
Trattner Mátyás, Petróczai 99, 427
Trattner-Károlyi cég 98
Trefort Ágoston 309
Treuer Dániel 310
Trillmilch, Werner 218
Trischler Ferenc 459
Trócsányi Zoltán 94, 99, 129, 272
Tschudin, W. Fr. 238
Tseh... A. 173
Tseki Péter 167
Tsulak István 173
Tuba László 462
Tur [Vásárhelyi] István 174
Turi Róbert 463
Turóczi János 101
Túróczi Zsuzsanna 461
Tusor Péter 25
Tzernator, Paulus → Csernátoni Pál

Udvardy Cserna János 382, 383
Udvari István 211, 466
Ugrin Aranka 439
Újfalvy Sámuel 374
Újlaki János 155
Ujvári Hedvig 460
Ujváry Gábor 466
Ulrik, Szent 214
Unger, poseni püspök 222
Unterkircher, Franz 390
Uray Tivadar 448
Utenhove, Karel 473

Ürmösi Boldizsár Kata Piroska 333, 334

Váczy János 416
Váczy Péter 6
Vadassi Jankovics Miklós → Jankovich Miklós
Vadász Ferenc 461
Vadászné Sándli Éva 175
Vahot Imre 312
Vajk → István, I., Szent, magyar király

Vajna Mária 165, 168, 174
Vajna Miklós 174
Vajthó László 444
Valach, Julius 19, 20
Valentin, Jean-Marie 199
Valentinianus császár 218
Valerius Flaccus, Caius Setinus Balbus 218
Valjavec, Fritz 340
Vályi Jánosl01
Vámos Éva 461
Vámos Éva Katalin 457
Váradi János 167, 174
Várady Imre 209
Varga András 259, 473
Varga Imre 193–195, 197–199, 349
Varga Imréné 102, 460
Varga István 375
Varga Zita 463
Varga Zsigmond 161–164, 417, 419,
Varga Zsuzsa 457
Vargha Balázs 412, 414
Váró Ferencz 257, 266
Vas Gereben 95
Vásárhelyi Judit, P. *55–68, 100–102*, 206, 249, *451–453*
Vašica, Josef 210
Vass József 129, 130, 132
Vassányi Miklós 418
Vasvári Pál 316
Vaszary Piri 448
Vay Sarolta 333
Veber, Pierre 137
Vedelius, Nicolaus 57
Veigelsberg Hugó → Ignotus
Vékás Lajos 461
Vekene, Emile van der 106–108
Velenczei Katalin 344
Velladics Márta 462
Venczel József 435, 436
Ventzel Mihály 166, 174
Verbina, Natalia, dr. 201
Veresegyházi Szentyel János 262
Veress Ernő 436, 437, 439
Verga, Giovanni 139, 141
Vergilius Maro, Publius 81, 258, 262, 420
Verseghy Ferenc 95, 413
Vértesy Miklós 161
Vervliet, Hendrik D. L. 203
Vespucci, Amerigo 101
Vészi József 317, 318, 320, 321
Veszprémi István 159
Veszprémy László *38–40*, 457
Vezza Gábor 422
Viaskody Károly 97
Vigenère, Blaise de 355
Vigyázó Ferenc, gróf 230, 234
Villegas, Estevan Man. 418
Vilmányi András 174
Vilmos, II., porosz király 429
Vilmos, III., porosz király 429
Vincent, késmárki diák 195
Virág Benedek 81, 95
Virág Ferenc 151
Viski István 167
Viskolcz Noémi *249–271*
Visolyi József 174
Vitkovics Mihály 95
Vízaknai György 254
Vizi E. Szilveszter 347
Vizkelety András 40, 160, 364, 388–391, 466
Vlad Tepes 41–46
Vladul, Popa 115, 116, 118
Vlaicu, fametsző 115, 120, 122, 128
Voinovich Géza 326
Voit Krisztina 132, 134–136, 340
Voltaire 78, 302, 319
Vossius, Gerardus Joannes 473
Voullième, Ernst 42
Vörös Vince 155
Vörösmarty Mihály 80, 82, 97, 99, 137, 142, 308–310, 332, 333, 374
Vujicsics D. Sztoján 338

Waczulik Margit 47
Wagner, Peter 43, 46
Waldapfel József 303
Wallace, Edgar 446
Wallis, Georg 428, 430
Wallis, John 288
Walther, Rudolf → Gualtherus, Rudolphus
Waltherr László 90–99
Washington, Irving 376
Wassermann, Jacob 189, 447
Wassné Gyulay Franciska 314, 316
Watts, Thomas 90, 91
Wayen, Johann van der 292
Weber, eperjesi gyógyszerész 20, 21
Wedekind, Georg 145, 189, 428, 429

Wehli Tünde 456–458
Weidinger-család 464
Weingand és Köpff cég 423
Weingand, Johann Michael 424–426
Weis, Tobias 10
Weisse, Christian Félix 351
Weisz Anna 105
Wells, Herbert George 134, 135, 189, 443, 447–449
Wendelin, Marcus Friedrich 258, 267, 270
Werbőczi István 167, 333, 343
Werfel, Franz 445, 448, 449
Werfer Károly 99
Werner György 12
Wesselényi György 68
Wesselényi István 173
Wesselényi Miklós 308, 309, 312, 385
Weszprémi István 347, 471
Wharton, L. C. 92
Whitman, Walt 191
Wick, Johann Jakob 230
Wieland, Christoph Martin 81
Wigand Otto 99
Wild, Nicolas 234
Wilde, Oscar 130, 133, 139, 141, 143, 145, 444
Willigis, mainzi érsek 214
Windisch Éva, V. 262, 387
Winsemius, Pierius 56
Wise, Christine 201
Wisinger István 466
Wissowa, Georg 68
Witukind 213
Wodianer Arthur 144
Wolf Rudolf 328
Wolf, Clemens de 66
Wolf, Hieronymus 472
Wolf, Jürgen 406
Wolleb, Joannes167
Wollebius, J. → Wolleb, Joannes
Wunderlich, Johann Heinrich 242
Zádor Anna 161
Zágoni Gábor 167, 174
Zágoni Márton 167, 174
Zakariás próféta 5, 6
Zakrividoroga, O. 210
Zambra, Luigi 389, 391
Zay Anna 333
Zechenter Antal 418
Zeiller, Mihail 123, 128
Zentai Dezső 464
Zentai Lajos 155
Zeviani, Giovanni Verardo 428, 430
Zichy Gyula gr. 148
Ziegler Sámuel 168, 174
Zilahi István 173
Zilahy Irén 448
Zilahy Lajos 446, 449
Zmaj, Jovan Jovanović 338
Znakovszky Emma 347
Zola, Émile 447
Zolnay Vilmos 322–327
Zoltán Sándor 174
Zorzi, Marino 210
Zoványi Jenő 160, 259, 267, 289, 292
Zrínyi Ilona 68
Zrínyi Miklós, a költő 68, 331, 332, 334
Zvara Edina 455
Zweig, Stefan 448, 449
Zwinger, Theodor 471
Zwingli, Ulrich, id. 226–228, 230, 234, 246
Zwingli, Ulrich, ifj. 230

Zsákovics Ferenc 458
Zsámboki János 343, 372, 473
Zsámboki László 461
Zsigmond, magyar király, német-római császár 363
Zsoldos Ignác 309

HA 1.759

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában

Árpád-kori legendáink közül a 12–13. század fordulóján keletkezett Szent László-legendát díszítették fel először szerkesztői nemcsak klasszikus latin szerzőktől, hanem a római jogból is vett idézettel.[1] Ezzel a maguk részéről fontos bizonyítékát adták, milyen hatás érte III. Béla franciaországi „tanulmányutakra" küldött klerikusait. Ők maguk a III. Bélával levelezésben álló Stephanus Tornacensis-nek, Szent Genovéva apátjának voltak a tanítványai. Stephanus 1160. körül előbb bolognai jogtanuló, majd jogtanár lett, Gratianus Decretumának egyik neves, korai kommentátora. Utóbb Franciaországban a rajnai-francia kanonista iskolát alapította. Nála tanultak Béla klerikusai, a hazai királyi oklevéladás és kancellária megszervezői. Ők maguk, vagy tanítványaik részesei lehettek királyuk László szentté avatására kifejtett tevékenységének, s a László-legenda szerkesztésének is. Bár a honi kutatás csak igen ritkán és vontatottan vesz tudomást Stephanus Tornacensis kánonjogász mivoltáról, erről megfelejtkezni súlyos mulasztás lenne a hazai középkori jog-, eszme-, egyház- és irodalomtörténet szempontjából, Anonymus és a László-legendák tekintetében éppen úgy.

Stephanus Tornacensis-t és – III. Béla akaratából lett – pannóniai tanítványait tudomásul alig vett, de letagadhatatlan szerep illeti meg a 12. század második felében a magyarországi művelődésben. Ezt a szempontot feltétlenül érvényesíteni kell a László-legenda szövegének elemzésénél, így egyebek közt a legendának annál a súlyos mondanivalójú megjegyzésénél is, hogy ha I. Géza „nem a közte és Salamon király közt való rokoni viszály idején halt volna meg, akkor már régen szentség érdemével és dicsőségével felékesítve ragyogna".[2]

Nagy nyomatékot ad ennek a kijelentésnek a Szent László-ünnepi legkorábbi miseszöveg könyörgése. Régiségét bizonyítja, hogy már a Pray-kódex tartalmazza:

[1] A legenda idézi a Cod. Iust. III., 1, 14-et: SRH II. 518., a horatiusi Carmen saeculare-t és Cicero beszédét (Pro Cn. Plancio 33. fej.): SRH II. 515. Az idézett forráshelyek megállapítása: GERICS J.: *Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai.* In: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Bp. 1995. (a továbbiakban: *Egyház, állam...*) 194. és 198. (A tanulmány először megjelent: *Középkori kútfőink kritikus kérdései.* Memoria saeculorum Hungariae. I. Bp. 1974. 113–136.) – Stephanus Tornacensis tárgyalandó kánonjogászi teljesítményéről és III. Béla kapcsolatáról: GERICS J.: *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Bp. 1987. 235–237.

[2] SRH II. 515.

> „Isten ... Szent László királyunkat és hitvallódat irgalmad csodálatos módján mint vétkest, elvezetted a bűnbocsánathoz és megigazultként a megdicsőüléshez (... miro miserationis modo delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam)."[3]

Megítélésünk szerint az imádságnak László bűnösségére való nyílt hivatkozása a szentté avatási eljárás során vele szemben elhangzott, jelentős kifogás, vagy kifogások bizonyítéka. Olyan mértékig nem tudták a szentségével szemben elhangzott ellenvetésektől tisztázni, hogy ezekre ne utaljanak a miseimában! Szoros összefüggést látunk Gézának a krónika szerinti, szekszárdi bűnvallomása és szentté avatásának a legendában a Salamon elleni trónharccal magyarázott elmaradása közt. A szekszárdi templomban a főpapság jelenlétében Géza azt

> „mondta könnyek közt, hogy bűnt követett el, mert elfoglalta a törvényesen megkoronázott király regnum-át, ... s megígérte, hogy a regnum-ot vissza fogja adni Salamonnak... A követek jártak és keltek, s mivel erről ki-ki másként vélekedett, a kibékülés nem valósulhatott meg. Ez alatt Magnus (= Géza) király súlyos betegségbe esett és 1077. április 25-én a minden élő útjára lépett."[4]

Világos, hogy a két forráshelyen ugyanarról a dologról van szó: a krónika kendőzés nélkül fogalmaz, a legenda hangfogót alkalmaz, és kerüli a részletek, konkrétumok ismertetését.

László és Salamon viszonyáról a legenda ezt adja elő: László,

> „aki gyakran együtt aratott diadalt Salamon királlyal, minthogy az ország bajkeverő polgárai ennek ellenére sem tágítottak gonosz indulatuktól, csak miután Salamon királyt börtönbeli őrizetre vetették, ezért az előkelők egyetértésével és egész Magyarország egyetértésével..., a hatalom avagy a méltóság becsvágya (hajhászása) nélkül, a világi dolgok megkívánása nélkül (sine potestatis aut honoris ambitione, sine qualibet secularium rerum cupiditate) vállalta az ország kormányzását."[5]

Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a legenda az idézet latinul is közölt mondatát VII. Gergely egyik 1081. évi leveléből merítette, s e levél egyéb részleteit Géza és László királlyá tételénél (Gergelyre való hivatkozás nélkül) idézi a krónika is. Mindez fontos bizonyítéka a Gergely-levél alapos magyarországi ismertsé-

[3] Az imádságot először kiadta: PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao.* Posonii, 1774. 16. Innen idézi GERICS J.: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* (a továbbiakban: *Keletkezésrend*) Bp. 1961. 106–107.; 73. j.

[4] SRH I. 402–403.

[5] SRH II. 518. VII. Gergely szövegben idézett levelének kiadása: *Das Register Gregors VII.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1923. nr. VIII. 21. 560–561. Gergely levelének a krónikában és a legendában való idézését megállapította GERICS J.: *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában.* = Aetas 1994. 1. sz. 28–30. A levélrészlet Géza királlyá tételének krónikabeli előadásánál való idézését észrevette SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban.* = Századok 2000. 142–143. – A 20. századi katolikus teológiai irodalomban is képviselnek olyan véleményt, hogy „a trienti zsinat tanítása szerint egész különleges kiváltság (privilegium) nélkül még a szentek sem tudnak mentesek maradni a bocsánatos bűnöktől". ELŐD István: *Katolikus dogmatika.* Bp. 1978. 710.

gének és a benne kifejtett szempontok honi tekintetbe vételének, pl. a szentség kritériumainak megállapításánál. Gergely sarkalatos kérdése a királyok szent voltának elismerésénél: támasztott-e fel halottat, visszaadta-e vakok és leprások egészségét, vagyis művelt-e evangéliumi csodákat?

Ennek a levélnek a krónikás és a legendaíró előtti ismertsége a szövegösszefüggések alapján kétségtelen tény. Gergely fontos gondolatai visszatérnek magának Lászlónak alább idézendő levelében is! A VII. Gergely levelében kifejtett szempontoknak a legenda- és krónikaszerzőktől való, teljes figyelmen kívül hagyását állítani tudományosan elfogadhatatlan.

A legenda óvatosan, körültekintően válogat a krónikából számára ismert történetek közt: elkerüli a Salamon és Géza közti „rokoni viszály" mibenlétének ismertetését, csak László és Salamon katonai együttműködését és együttesen kivívott győzelmeiket emeli ki, Salamon bebörtönzését a „bajkeverő" honpolgárok rosszindulatával magyarázza, Lászlót pedig mentegeti az uralom kézbe vételéért. Salamon trónra való méltatlanságáról és Lászlónak meg Gézának Salamon feletti, istenítéletszerű győzelméről nem ír semmit. Salamonnak a krónikában több arcú alakja egyszerűbbé, a legendába beilleszthetővé vált. A trónkérdést magát és jogi vonatkozásait a legenda tervszerűen kerüli, csak annyit árult el, hogy a „rokoni viszály" Géza szentté avatásába került. A Szent László-napi miseimádságnak László „bűnös" voltára célzó szavai azt is mutatják: László szentként való tiszteletét is veszélyeztető, kényes dolog volt ez, akár pápai követek közreműködésével kanonizálták, akár anélkül. Ha Lászlót a honi püspöki kar, illetve magyarországi zsinat kanonizálta, akkor „bűnös" voltának említése annál erősebben világít rá a szent voltával szembeni hazai kételyekre és a tisztelete iránti aggályokra.

VII. Gergely idézett, 1081. évi levele nyomatékkal figyelmeztet:

> „Tudjuk, ... hogy evilági dicsőség és földi gond leginkább azokat szokta felfuvalkodottságra csábítani, akik uralkodnak, ami miatt mindig elhanyagolván az alázatosságot, a maguk dicsőségét keresve, embertársaik fölé kívánnak emelkedni. Ezért legfőként császárok és királyok javára látszik válni, hogy amikor lelkük a magasba igyekszik törni és különleges dicsőségben fürdeni, lelje meg, miként alázkodjék meg és érezze inkább félelmetesnek azt, amiben gyönyörűséget talált. Vegye tehát gondosan észre, menynyire veszélyes a császári vagy királyi méltóság, amelyben igen kevesek üdvözülnek, s azok, akik Isten könyörületességéből üdvösségre jutnak, az egyházban egyáltalán nem egyenlően dicsőülnek meg a Szent Lélek ítélete szerint úgy, mint a sok szegény."

A királyi méltóság puszta betöltésével elkerülhetetlenül együtt járó vétkességről magának Lászlónak a montecassinoi apáthoz írt levele és a Kálmán-kori Hartvik-legenda is nyilatkozik. László sorai szerint

> „bűnös vagyok, mert földi méltóság gondját a legsúlyosabb bűnök nélkül nem lehet ellátni",

a Hartvik-legenda szerint pedig

> „talán (Istvánon is) rajta maradt egy szemernyi földi por, amelytől az isteni igazságszolgáltatás tüze kellett, hogy megtisztítsa, és amely nélkül az uralkodók mint

valamiféle erőszakos hatalomgyakorlás nélkül ezt az életet alig, vagy sehogyan sem járhatják végig."[6]

A kanonizációs eljárás során László szent voltával szemben felmerülhetett kifogásokat késői, középkor végi szerzőként Szent László-napi prédikációjában említi Laskai Osvát. Eszerint László

> „szentségében különféle emberek kételkedtek, ti. előkelők és teologusok, vitéz katonák és a pápa úr ünnepélyes követei... Szentségében elsőrenden előkelő urak és teologusok (magnates et sapientes) kételkedtek, azt rótták fel neki, a ... hatalomvágy csúfságos vétkeként, hogy közeli rokonát, Salamont ... megfosztotta a királyságtól, és annak életében ő uralkodott".[7]

Tekintet nélkül a hír eredetére és hitelére, valamint arra, vajon Osvát merőben szónoki fogásként alkalmazta-e, amelyet maga fog megcáfolni, bizonyos, hogy ennek a hagyománynak az elemeivel Osvát a 15–16. század fordulóján még számolt.

A krónikának az a része, amely Salamonnak bukása utáni életével foglalkozik, az eddig tárgyaltaktól eltérő hagyomány elemeit is tartalmazza. Előadja ui. Salamon önként vállalt, súlyos vezeklését, bűneiért szigorú bűnbánatát, megalázkodását és remete-életét, ahogyan Istent engesztelte. Műgeln német nyelvű krónikája Salamon szerzetbe lépéséről, majd a sírjánál történt számos csodajelről is tudósít, a polai szerzetesek elbeszélésére hivatkozva („Do selbst hat viel czeihen gethan, als uns die munch sagen.")[8] Salamon körül eszerint Polában szentség híre alakult ki.

Salamon detronizálása miatt a László-legenda szerzője hősével kapcsolatban hasonló helyzetbe került, mint a Gellért-legenda írója.[9] Köztudomású volt ui., hogy III. Henrik német király befolyása alatt a pápa anatémát mondott Aba Sámuelre és mindazokra, akik részesek volt Henrik védencének, Péter királynak a megbuktatásában. Ennek ellenére az elvesztett ménfői csatában (1044) Aba oldalán magyar püspökök és királyi káplánok is ott voltak. Gellért szentként való tiszteletét súlyosan beárnyékolhatta a pápai kiközösítés puszta gyanúja is. Ettől

[6] Gergely levelét l. az 5. j.-ben id. kiadás 558. – FRAKNÓI Vilmos: *Szent László levele a montecassinói apáthoz.* Bp. 1903. 3–4. Hartvik helye: SRH II. 433. Id.: GERICS: *Keletkezésrend,* 106.; 73. j.

[7] Sermones de Sanctis perutiles a quodam fratre Hungaro O. F. M. de observantia comportati, Biga salutis intitulati feliciter incipiunt. Sermo XLIX. Idézi további irodalommal GERICS: *Keletkezésrend,* 105. – A 'sapientes'-nek 'teologusok'-kal való fordítását Isidorus egyik helyére (Diff. 499.) alapozzuk. Eszerint „nevezzék teologusnak azt, aki az örökkévaló dolgok értelmén elmélkedik. (Sapiens vocetur, qui intellectum aeternorum rimetur)." Lásd GERICS: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak a megoldásához.* = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio historica I. Bp. 1957. 114.

[8] SRH I. 411. MŰGELN művéből: SRH II. 191–192.

[9] A Gellért-legenda vonatkozásában az alábbiakról lásd GERICS: *Középkori források értelmezése napjainkban.* (Szent Gellért Aba királyról). In: *Egyház, állam...* 77–87.

a legenda írója úgy akarta Gellértet mentesíteni, hogy a csanádi vérengzés és a kultusz elleni erőszakosság címén Abának Gellért általi kiközösítéséről adott hírt, és beszámolt ez utóbbinak „szolgalelkű" püspöktársaival való szembefordulásáról.

Legendája szerint Lászlónak az égben megadatott, hogy

> „az Istennél közbenjárhasson mindenkiért, aki őt (Lászlót) hívja segítségül. A vakoknak látást, ... sántáknak járni tudást ... szerzett. Egyáltalán meghallván szentségének hírét (fama sanctitatis ipsius audita) szegényke sorú, hajadon leány jövén sírjához, kiérdemelte, hogy visszanyerje elveszített látását."

A legendaíró ugyanitt „nobilis puella" visszanyert látását is leírja.[10]

A szerző itt a már meghalt Lászlónak tulajdonított csodák alapján az ő „szentségének híréről" számol be, s ez a „fama" a szentként való tisztelet kiinduló pontja szokott lenni.

Szent László krónikában foglalt történetének és a László-legenda szövegének viszonyát úgy ítéljük meg a Bartoniek Emma által tett és a mi magunk, Bollók János, valamint Szovák Kornél kutatásaitól többszörösen megerősített megállapítás alapján, hogy a László 1192. évi szentté avatásával kapcsolatban írt alaplegenda – vitathatatlan interpolációk kivételével – kb. egészében már felhasználta a krónikában ma is olvasható előadást.

Ez a krónikában olvasható előadás – többször kifejtett álláspontunk szerint – fő részeiben két egymást követő író műveként keletkezett. A 11. század 60-as éveiben írt legkorábbi magyarországi krónikát Kálmán idején követte a folytatás, a Gesta Ladislai regis, a Salamon trónfosztását alkalmatlansága miatt feltétlenül helyeslő, idoneista munka. Ezt dolgozta át a III. István uralma alatti legitimista feldolgozás. Beállítása szerint sem Gézának, sem Lászlónak nem volt törvényes joga a trónhoz.

A László-legenda két hivatkozásával is kifejezte, hogy részletezésük mellőzése mellett is ismeri a krónikából a Salamon megbuktatását okozó eseményeket, amelyek Géza szentté avatásának elmaradásához vezettek, s a legendaíró alaposan tájékoztatva volt László és Salamon együttes, győzelmes harcairól is, amelyeket szintén nem részletez.

Ha László történetéből azoknak a fejezeteknek az alapkérdéseit igyekszünk tisztázni, amelyek Lászlónak és Gézának Salamon feletti győzelmével foglalkoznak, legfőként a 120. fejezetet vesszük vizsgálat alá. Ez Lászlónak azt a mogyoródi csata előtti látomását írja le, amelyben angyal helyez arany koronát Géza fejére. Ebből László Gézának Salamon feletti győzelmét, valamint a koronának és az országnak Gézára szállását jövendöli meg, Géza pedig győzelme esetére Szűz Mária tiszteletére egyház építését fogadja meg. Ennek az elbeszélésnek az elsődleges mintáját és fő forrását Gerics József a Zakariás próféta könyvében a Jozsue főpap királlyá tételére vonatkozó angyali látomások leírásában találta meg.[11]

[10] SRH II. 524. (V és M kéziratok)

[11] *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban.* In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv.* Bp. 1984. 131–140.

A fejezet kidolgozásának alapja jól felismerhetően a Zakariás könyvéből való néhány részlet. Különösen feltűnő a prófétánál és a krónikafejezetben olvasható párbeszédek rokonsága, párhuzamossága.[12]

Váczy Péternek ezzel szemben a következő a véleménye:

> „Ebben a keresztény változatban (ti. a Hartvik-legendában) az Úr hírnökét mondhatjuk 'angyalnak', bár a szöveg nem így nevezi, azonban ez az 'angyal' nem hozott az égből koronát, hanem csak üzenetet. Valószínűtlen tehát, hogy erre az angyalra gondoltak volna a magyarok, amikor a Szent Koronát 'angyali koronának' nevezték.
>
> ... Hartvik szerint a koronát a pápa csináltatta ötvösével, amikor az 'Úr küldötte' megjelent. Valóban a pápa adta, s nem az angyal. Az angyal feladata mindössze abban állt, hogy közölje vele Isten akaratát: a koronát ne az kapja, akinek rendelte... Nyugaton csak éppen a koronaküldés hiányzott a feladatkörükből (ti. az angyalokéból). Bizáncban viszont az égi szférából koronával, vagy egyéb tárgyakkal leereszkedő angyal látványa korántsem volt ritka. És ha elvétve Nyugaton is találkozunk az effajta ábrázolásokkal, bizánci hatásra kell gyanakodnunk".[13]

Váczy érvelésének tévedése, hogy figyelmen kívül hagyja az 'angelosz'-nak, mint görög (eredetű) szónak a 'küldött, követ' jelentését. További hibája, hogy Lászlónak a látomásában szerepel a korona, azaz nem konkrét, valóságos tárgyról van szó, márpedig a magyar királyi korona reális tárgy volt, nem vízióbeli. Alaptévedése, hogy nem vesz tudomást a Zakariás-szövegeknek a krónikára gyakorolt hatásáról, amely a krónikaszövegnek a netán bizánci indítású ábrázolások mellé tehető szöveges megjelenítésként, illusztrációként való kezelését megakadályozza.[14]

[12] A 120. krónikafejezet elbeszélése: „... clara die vidit Beatus Ladizlaus visionem de celo et sic ait ad Geysam ducem, fratrem suum: 'Vidisti aliquid?' Qui respondit: 'Nichil'. Tunc Beatus Ladizlaus subiunxit: 'Dum staremus hic in consilio, ecce angelus Domini descendit de celo portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo, unde certus sum, quod nobis victoria donabitur et Salomon exul fugiet debellatus extra regnum. Regnum vero et corona tibi tradetur a Domino'. Cui Geysa ait: 'Si Dominus Deus fuerit nobiscum et custodierit nos ab inimicis nostris et visio hec fuerit adimpleta, edificabo in loco isto ecclesiam in honore sacratissime Virginis Marie...'" (SRH I. 388.)

Zakariás próféta könyvében az alábbi részletek vonatkoznak Jozsue megkoronázására és királlyá tételére: „Ostendit mihi Dominus Jesum sacerdotem magnum coram angelo Domini ... Et dixit: Ponite cidarim mundam super caput eius ... Et contestabatur angelus Domini Jesum" (3, 1–7)

„Et reversus est angelus ... Et dixit ad me: Quid tu vides? Et dixi: Vidi. Et ecce candelabrum aureum totum et lampas eius super caput ipsius et septem lucernae eius super illud ... respondi ad angelum: Quid sunt haec Domine mi? Et respondit angelus ... Numquid nescis, quid sunt haec? Et dixi: Non, Domine mi." (4, 1–6)

„Et factum est verbum Domini ad me dicens: ... sumes aurum et argentum et facies coronas et pones in capite Jesu sacerdotis magni et loqueris ... Haec ait Dominus exercituum dicens: Ecce vir Oriens nomen eius ... ipse portabit gloriam et sedebit et dominabitur super solio suo." (6, 9–13)

[13] VÁCZY Péter: *Az angyal hozta korona.* = Életünk 1982. 456–465.

[14] A Mályusz-Emlékkönyvben GERICS tanulmánya (l. fentebb, 11. j.) a II. Henriknek a szent lándzsát átadó angyal szakramentárium-beli képére TÓTH Zoltán könyve (l. a következő j.-ben) 74. alapján, a Kanut királyt megkoronázó angyal képére a P. E. SCHRAMM által szerkesztett *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik* c. mű (Stuttgart, 1955. MGH – Schriften 13/II.) Bd. II. 633. alapján hivatkozott. Az emlékkönyv anyaga 1979-ben már együtt volt, a késői 1984. évi megjelentetés ellenére.

Egyebekben Dlugos krónikája szerint a magyarok „az angyal megjelenését (apparitionem angelicam)" csak azért „eszelték ki és álmodták össze", hogy annak a koronának Benedek pápa által részükre való megküldése annál nagyszerűbb legyen, „amelyet a mai napig jogtalan elnevezéssel 'szentnek' hívnak".[15] Ez a felháborodott feljegyzés tanúja annak a 15. században is élő magyar felfogásnak, hogy a magyar királyi korona, a konkrét tárgy a szentségét az angyal álombeli, Hartvik szerinti megjelenésének köszönheti. Dlugosnál arról a hartviki elbeszélésről van szó, amelyben a pápa Isten elhatározása alapján az angyal-követ által közvetített üzenetre cselekszik, a krónikában a látomásbeli koronázás kizárólag az angyal cselekménye.

A 120. fejezet az idoneista krónikaszerkesztésben VII. Gergely magyar királyságra vonatkozó, itthon is ismert levelezésének sikeresen fogalmazott ellendarabja. A krónikás Salamon vereségében és bukásában a pápával egyezően Isten ítéletének megnyilvánulását ábrázolja. Hol a különbség köztük? A pápa szerint Isten büntetése a Szent Péternek okozott jogsérelemért sújtott le Salamonra, azért, mert Salamon Magyarországot, amely Péter apostol „tulajdona", IV. Henriktől, a német királytól hűbérbe vette. Ezzel azután elvesztette a magyar királysághoz való, netáni jogát. Azonban az idoneista krónikás szerint Salamont Henrik erőszaka ültette a magyar trónra, annak a bábja volt végig, s ezért semmi joga nem volt a királysághoz, amelyet legfeljebb bitorolt. Szent Péter tulajdonjogáról itt szó sem esik. A 120. fejezet szerint Géza a mogyoródi csata előtt győzelem esetén Szűz Mária tiszteletére egyház építésére tesz fogadalmat.[16]

Itt állapítható meg VII. Gergelynek és a Gesta Ladislai regis idoneista szerzőjének álláspontja közt a gyökeres különbség. A gesta írója a magyar trónhoz való jog megítélését teljességgel el akarta vonni a pápa döntőbíráskodásának illetékességétől és főhűbérúri igényeinek köréből!

Egyebekben az ábrázolás tétje Géza és László uralmának törvényessége volt. Ennek védelme Kálmán korában volt a legidőszerűbb, hiszen Kálmán alatt apja, Géza és nagybátyja, László királyságának törvényességét csak igazolni lehetett, de tagadni, vagy kétségbe vonni semmi áron.

László neve mellett a 'szent' (sanctus, beatus, beatissimus) jelző kitételét a krónikaszövegben, így a 120. fejezetben sem tekintjük bizonyítéknak az illető részlet szentté avatás utáni megírása mellett, hanem legfeljebb a szentté avatás utáni betoldások jeleinek, miként ez volt Pauler Gyula véleménye is:

> „... egyszerűen kihagyható betoldás mindaz, mit később a jámbor hit, legendaszerű elemekből a 'szent' királlyá vált László herczeghez kötött, a 'Sanctus', 'Beatissimus' melléknév használata, de nem mindenütt, mintha az író helyenként elfelejtette volna a régibb szöveget kikorrigálni."[17]

[15] Idézi Tóth Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához.* Bp. 1942. 42.; i. v. j.

[16] Gerics–Ladányi: *Szent László „csodás" tettei krónikáinkban.* = MKsz 2001. 1. sz. 20. és köv. o.

[17] Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* Bp. 1899.[2] II. 608.

Felfogásunk helyessége mellett fontos érvként hivatkozhatunk a 129. fejezetre. Ez László és Salamon álruhás párviadaláról szól, amelyből Salamon végül elmenekült, mert László feje felett két tüzes karddal röpködő angyalt látott. Emberei kérdésére, miért tette ezt, hiszen máskor két, vagy három ellenfél elől sem hátrált meg, Salamon azt felelte: „Tudjátok meg, hogy emberek elől nem futottam volna meg, de ez nem ember, mert tüzes karddal védelmezik őt."[18] A szöveg hétszer írja le László nevét, de mindannyiszor a 'szent' szó kitétele nélkül, pedig Salamon szerint a párviadalban nem is emberi lény állt vele szemben. Jó bizonyíték ez Pauler igaza mellett.

Ami az említett párviadal szövegének forrását, illetve mintáját aránylag könnyen felismerhetővé teszi, az a tüzes kardú angyalok szereplésének kétszeri említése. Ezt az író annyira lényegesnek tarthatta, hogy a krónika narratív elbeszélésén túl az angyalokra és a tüzes kardra Salamon maga hivatkozik. A lángoló kardú angyalok megjelenése a számba jöhető minták számát derekasan leszűkíti. Ennek ismeretében határoztuk meg a tüzes kardot forgató angyalok látomásának mintáit a Paradicsomkert bejáratához őrnek rendelt, lángoló kardú kerubokban. (Gen 3, 24).[19]

Salamon látomásától Attila és Leo pápa találkozásának hun történetbeli, Kézai által fogalmazott előadását az különbözteti meg, hogy „Etele történetesen feje felett egy kardot forgató embert (hominem) látott lebegni a levegőben, s őt azzal fenyegeti, hogy levágja a fejét."[20] Kézaitól ezt a történetet némi változtatással átvette a 14. századi krónikakompozíció. Ezt a két helyet Kézai művének és a 14. századi szövegek kiadója, Domanovszky, a következő (általunk magyarra fordított, latin) jegyzettel látta el:

> „Iordanes és Godefr. Viterb. is elmondja, hogyan találkozott I. Leo pápa Attilával, de a király látomásáról nem tesz említést, amelyet a szerző [ti. Kézai és a bővebb szövegek írója] vagy Martinus Oppaviensis művéből ismétel, ahol Attila ezt mondja: 'félelmetes arccal állt valaki a pápa mellett és őt (Attilát) halállal fenyegette, ha nem hallgat mindenben a pápára'... vagy Sigebertus Gemblacensisből, az iménti szavakat így változtatva meg: 'nem előle (Leo elől) hátrált meg, hanem tiszteletre méltó öregember elől, aki kivont karddal fenyegette őt, ha nem teljesíti mindenben annak akaratát'."[21]

A kerlési csatában László leányszabadítási történetének megörökítését a váradi püspök leányának említésével együtt Gerics József már több, mint négy évtizede a 12. századhoz kötötte, későbbi betoldásnak azt a mondatot tekintve, amely cáfolja, hogy a „kuntól" László a váradi püspök leányát szabadította meg.[22] Mivel ezt a cáfolómondatot mind a Budai Krónika, mind a Képes Krónika kézirat-családja tartalmazza, s mindkettő az V. István-kori krónika folytatása, benne kellett

[18] SRH I. 401–402.

[19] MKsz 2001. 1. sz. 30. Mivel Paulus Diaconus Historia Romana-jának Leo pápa és Attila találkozásáról szóló leírásában (14, 12) lángpallost forgató angyalok nem szerepelnek, ezért a magyar krónika 129. fejezetében megjelenésüket nem lehet Paulus Diaconus helyére visszavezetni.

[20] SRH I. 159. – Ugyanez a jelenet a 14. századi krónika-szerkesztményben: SRH I. 274.

[21] DOMANOVSZKY jegyzetszövege: SRH I. 159. 12. j. és SRH I. 275.; 1. j.

[22] A leányszabadítás története: SRH I. 368–369. – GERICS hivatkozása: *Keletkezésrend*, 86–88.

lennie az V. István-kori gestában is, vagyis a cáfolat betoldásának végső határideje V. István uralkodása.

Mindazoknak a megállapításainknak a fenntartásával, amelyeket a „Szent László 'csodás' tettei krónikáinkban" című tanulmányunkban[23] tettünk, az ott kifejtetteket a fenti kiegészítésekkel bővítjük ki.

A krónikában ránk maradt Gesta Ladislai regis-t már középkori történetírásunk László nem hagiografikus természetű életrajzának tartotta, és határozottan megkülönböztette az ő „érdemszerző", szent cselekedeteit megörökítő legendájától. Ezt a szempontot legalább ilyen világosan kell érvényesítenie a történetírásnak napjainkban is, és aligha kérheti számon jogosan a gestától a „szent" cselekedetek megörökítését. Ugyanez áll a „csodás" történetekre, amelyeket a középkorban még a „népi" vallásosság sem tekintette „magától értetődően" a szentség bizonyítékának, mint ahogy pl. a francia királyoknak tulajdonított skrofulózis-gyógyításokat sem.

JÓZSEF GERICS – ERZSÉBET LADÁNYI

Les problèmes de sources de la représentation de Saint-Ladislas dans sa légende et dans la chronique (hongroise)

Le roi Ladislas I (1077–1095) a été canonisé en 1192. Sa légende a été rédigée aussi à cette époque, vraisemblablement par les clercs du roi de Hongrie Béla III.(1172–1196), qui avaient été des élèves de Stephanus Tornacensis, en France. L'étude présente s'occupe également des événements miraculeux, attribués au roi Ladislas, que les fragments de Gesta Ladislai regis, notés à la première moitié du 12e siècle, nous avaient gardés, toutefois ces événements sont négligés par la légende de Ladislas, quoique connus par son auteur. Ces détails s'occupent de la lutte pour le trône, contre le cousin de Ladislas, le roi Salamon (1063–1074), et veulent justifier le détrônement de Salamon. La légende accentue: Au ciel Ladislas a reçu la grâce de"pouvoir intervenir auprès de Dieu pour tous ceux, qui le demandent." La légende accentue la fama sanctitatis par rapport du roi déjà mort. L'omission des événements miraculeux ayant rapport du détrônement de Salamon peut être expliqué par le fait que leur propagation et surtout la participation de Ladislas dans le détrônement de Salamon aurait pu mettre en danger même la canonisation, et sa vénération, comme c'était le cas selon la légende du frère de Ladislas, le roi pieux Géza I. (1074–1077), pour qui la canonisation a été rendu impossible par le fait qu'il est mort à l'époque des luttes fraternelles continuées contre Salamon pour le trône.

En somme: N'importe que la canonisation de Ladislas a été faite par le légat du pape ou par le corps des évêques du pays, il était toutefois indispensable d'examiner son caractère exempte de tout péché. Le problème du roi Salamon y appartenait, mais également le détail d'une lettre de Ladislas adressée à l'abbé de Monte-Cassino, caractéristique au monde intellectuel de l'époque, „je suis pêcheur, car il n'est pas possible de pourvoir la dignité terrestre, sans commettre les plus grands péchés", cette pensée, sans un renvoi direct coïncide avec une lettre antérieure (1081) du pape Grégoire VII, traitant les pêchés inhérents du règne. Donc la norme indiquée dans l'épître de Grégoire, (d'ailleurs employée sans un renvoi direct autant par la chronique antérieure que par la légende ultérieure) a été à dépasser par l'élément selon lequel Ladislas est mené à la grâce et à l'apothéose par la miséricorde de Dieu.

[23] Vö. a 16. jegyzettel.

V. ECSEDY JUDIT

Az eperjesi nyomdászat kezdetei

1656-ban megjelent Eperjesen egy latin nyelvű evangélikus teológiai vizsgatézis a helybeli nyomda kiadványaként. A decemberben lefolytatott vitán a vizsgázó a rózsahegyi Braxatoris András volt, aki a zólyomi származású Horváth András elnöklete alatt védte meg téziseit. A címlap azt is elárulja, hogy Eperjesen Thomas Scholtz nyomtatta ki:

> HORVÁTH, Andreas: *Disputatio adversus pontificios de Scripturae Sacrae· Veteris Testamenti canone.* Quam ... sub praesidio – Rectoris Eperienis defendere annitetur Andreas Braxatoris Roseberga Liptovien: Die [ ] Decemb. Anno1656 Eperesini (1656) excudebat Thomas Scholtz. A_4-E_2 = [18] fol. – 4-r [1]

A könyv már azért is számot tarthat érdeklődésünkre, mert Thomas Scholtz eperjesi nyomdájának ez az egyetlen, ma ismert terméke. Horváth András, akinek elnökletével a vizsgát lefolytatták, 1655-től töltötte be az eperjesi evangélikus iskolában a rektori tisztet. A wittenbergi egyetemet látogatta, majd hazatérve 1649-ben Zsolnán működött tanárként. Ezt követően 1650-ben a kassai evangélikus iskola rektora, majd ezután trencséni állomáshelye következett, ahol szintén rektor volt 1652 és 1654 között. Amikor az eperjesi rektori tisztet addig betöltő Johannes Matthaeides 1654-ben pestis áldozata lett, helyére Horváth Andrást hívták meg.

Pártfogói közé számíthatta az eperjesi bírót, Daniel Lengfelnert. Neki, és Johannes Lengfelnernek ajánlotta ezt a kinyomtatott disputációt. Daniel Lengfelnernek volt egy Johannes nevű fia, akit az előző rektor, Johannes Matthaeides kísért danzigi tanulmányútjára, feltehetően itt róla van szó. A két Lengfelnernek szóló ajánlás a címlap hátán olvasható. Ezt követi egy, a patrónusoknak szóló ajánlás, amely ugyan nincs aláírva, de minden bizonnyal Horváth András rektortól származik. Majd a tézisek következnek, végül Abraham Eccard eperjesi evangélikus lelkipásztor latin verse Horváth Andrásnak címezve.

A könyv nyomdatörténeti érdekessége, hogy magát az Ó Testamentumról szóló tézist kivéve, állandóan visszatérően az újonnan alapított eperjesi tipográfiáról esik szó. A három és fél lap terjedelmű ajánlásból megtudni, hogy ez az eperjesi

[1] RMK II 848. Az OSzK és az MTA Könyvtárának két példányát vizsgáltam meg. Az utóbbiak közül az RM II 114 jelzetű különösen érdekes: a címlapon a szerző saját kezű ajánlása: „Reverendo Dno Tobiae Weis Autor Andreas Horv.", és az EPERESİNİ nyomtatott helynévnél ugyancsak a szerzőtől származó javítás egy İ és egy S betű beszúrásával mint „EPERİESSİNİ" olvasható.

műhely első terméke, amelyet azonban patrónusa jóvoltából több is fog követni ebben az újonnan felállított tipográfiában. Ennek a nyomtatványnak, miután eleget tesz a tézisek kötelező tartalmi és formai követelményeinek, szinte a tipográfiának mint művészetnek a dicsőítése a fő témája. Ezt a vitairatot az ajánlás több alkalommal is az eperjesi nyomda első gyümölcseként említi. Bár az ajánlás nincs aláírva, csak pontosan datálva, de kikövetkeztethető, hogy szerzője maga Horváth András. A vizsgázóról, a liptó-megyei Rózsahegyről származó Andreas Braxatorisról nincsenek további ismereteink. Ugyanakkor a tézisek végén, a meglehetősen összezsúfolt utolsó előtti lapon minden bizonnyal maga a nyomdász szólal meg, amikor Errata szövegkezdet után a nyomda már említett hiányosságaiért szabadkozik. Az olvasó elnézését kérik, amiért hiányoznak bizonyos ékezetes betűk és a görög szavakat sem tudták görög betűkkel nyomtatni, mert ezek hiányoznak a tipográfiából. Mentségül felhozza, hogy a tipográfia csak nemrég létesült. Majd ezt követi a másfél lap terjedelmű latin vers Abraham Eccardtól, az eperjesi egyház első papjától egyúttal az iskola felügyelőjétől, Horváth Andrásnak , az eperjesi iskola rektorának, a teológia tanárának címezve. Versében a tipográfia művészetének általános dicsőítésén túl ismét a városban alapított nyomdának örvendezik, (Eperjes neve Fragopolis-ként is említve). Írója örömmel üdvözli az alkalmat, hogy a városban nyomda működik, és hogy annak első terméke éppen Horváth András munkája.

Horváth Andrásnak nem ez az egyetlen nyomtatásban megjelent műve. Kinyomtatott munkái a bártfai, kassai, eperjesi és trencséni nyomdák között oszlottak meg. (Szinnyei József tévesen azonosnak vélte egy Regécen született, és 1637-ben szintén Wittenbergben tanuló diákkal, akinek az egyetemi városban több vizsgatézise és alkalmi verse is megjelent.)[2] Első nyomtatásban megjelent munkái 1650-ből valók: Trencsénben kinyomtatott *Disquisitio* című munkáját Fábri Mátyás jezsuita ellen írta még zsolnai tanár korában,[3] bár már elfoglalta kassai állomáshelyét, amikor megjelent. Majd ugyanebben az évben mint a kassai iskola rektora két további művét Bártfán nyomtatták.[4] Horváth a trencséni nyomdát a következő években is foglalkoztatta, mert 1652 és 1655 között ott három további munkája is megjelent. Ez a lehetőség önként adódott, hiszen ekkor már az ottani evangélikus iskola rektora volt. Munkái közül két 1652-es vitairata evangélikus részről támadta a pataki iskola tanárainak állásfoglalását, különösen Tofaeus Mihály hittételeit.[5] Még Trencsénben jelent meg 1655-ben Illyésházy Gábor felesége Széchy Éva temetésére írt orációja,[6] de ekkor már Horváth András Eperjesen működött

[2] A továbbiakban azonban az idehaza megjelent munkákat helyesen kötötte a zólyomi születésű, és minket most foglalkoztató Horváth András nevéhez. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IV.* 1133–1134.

[3] RMNy 2291.

[4] *Pia et placida dissertatio de omnipraesentia Carnis Christi...* RMNy 2306 és *Pia et placida dissertatio de perseverantia electorum...* RMNy 2307.

[5] RMNy 2440 és 2441.

[6] RMNy 2611.

rektorként. A következő évben jelent meg tőle 1656-ban az a *Disputatio*, amelyet ma mint az eperjesi nyomda egyetlen termékét ismerjük.

Eperjes a többi evangélikus felsőmagyarországi szabad királyi várossal: Bártfával, Kassával, Kisszebennel és Lőcsével együtt fogadta el a Confessio Pentapolitana-t. Az eperjesiek is részt vettek küldöttjük révén az 1544. évi nagyváradi hitvitában, és ugyanolyan nevezetes gimnáziuma volt Eperjesnek is mint Bártfának. Attól kezdve, hogy a bártfaiak Leonard Stöckelt nyerték meg az iskola vezetőjéül, az eperjesi gimnázium kissé háttérbe került. Ha ilyen nevezetes személlyel nem is büszkélkedhetett az eperjesi evangélikus gimnázium, azért Horváth András elődei között, akik korábban a rektori tisztet töltötték be, ott szerepelt Werner György, I. Ferdinánd király későbbi tanácsosa, és Fabinyi Lukács, az alább még említendő latin nyelvkönyv szerzője.

Horváth András tehát az akkor már nagy hagyományú eperjesi evangélikus gimnázium rektoraként 1655-ben lépett hivatalba. Különösen jó viszonyban volt a sziléziai származású Abraham Eccarddal, az evangélikusok főtemplomának első lelkészével, aki egyúttal az iskola felügyelői tisztet is betöltötte. Lutheránus meggyőződése és vallásos buzgalma olyan erős volt, hogy szinte aszkéta-életet élt, és amint Szinnyei József is feljegyzi róla, megtörtént vele, hogy éjszakára is a templomba csukatta magát, csakhogy háborítatlanul imádkozhasson. Az iskola és a lelkipásztor közötti jó kapcsolat azonnal megszűnt, amint elmozdították Eccardot és helyét Johannes Sartorius töltötte be. Sartorius személyes ellentéteket szított a tanárok között, különösen Horváth rovására. Pedig Horváth rektorsága idején nőtte ki magát az eperjesi iskola líceummá, méghozzá olyan jó hírű líceummá, hogy aki felsőbb osztályait jól elvégezte, azt gyakran azonnal papnak, vagy igazgatótanárnak hívták meg. A helyzetet tovább rontotta, hogy Sartorius pártfogoltja, Bayer János támadást indított nemcsak saját rektora, Horváth András ellen, hanem Eccard ellen is. Bayer a támadásnak azt a nyilvános formáját választotta, hogy Bártfán akasztófa alakjában latin nyelvű gúnyverset nyomatott és az akasztófán Abraham Eccard függött a következő felirattal:

'At quis illud carcinoma pendens?
Responsum est: Eccardus.'[7]

A vers aljára Bayer saját nevét is odaíratta. Ennek a formájában is különleges nyomtatott gúnyversnek emlékét Johann Samuel Klein gyűjtménye[8] őrizte meg az utókor számára.

Horváth András legközelebbi munkája azonban – 1658-ban – már nem Eperjesen jelent meg, hanem ezúttal Kassán. Pál apostolnak a rómaiakhoz írott levele alapján orációt tartott *De Judaeorum ante novissimum diem conversione futura*

[7] ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliográfia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700.* Diel 2. Martin, 1984. (Továbbiakban: ČAPLOVIČ) 212. sz.

[8] *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn.* Leipzig–Ofen, 1789. I. 9. – Čaplovič idézett művében a paskvillust korabeli források alapján az 1663-as évre datálta.

címen az eperjesi iskola auditoriumában 1657-ben, amikor Friedhuber Illést az újraválasztott német kántort iktatták be hivatalába. Ez már Kassán jelent meg nyomtatásban.[9] Horváth András, minthogy nem tudott Johannes Bayerral együttműködni, inkább lemondott hivataláról 1662-ben. Az ebben az évben Eperjesen tartott zsinaton a határozatokat már Bayer János, mint az eperjesi líceum rektora írta alá, és ugyanebben az évben Kassán megjelentette *Ostium vel atrium naturae* c. munkáját.[10] Horváth András tekintélye az eperjesiek előtt még Bayer támadásaitól sem ingott meg, mert miután a rektorságról leköszönt, városi jegyzővé választották. Ezt a tisztet azonban nem sokáig tölthette be, mert nemsokára meghalt pestisben.

Az 1656-ban Eperjesen nyomtatott *Disputatio* írójának tehát ezt megelőzően is megjelentek nyomtatásban munkái. Nyomdászának, Thomas Scholtznak neve azonban korábbról nem ismeretes, és ugyanilyen ismeretlen az a felszerelés, amellyel Eperjesen nyomtatott.

A hazai nyomdászat korai évtizedeiben nem ritka az olyan nyomdai kezdeményezés, amelynek mindössze egy vagy két nyomtatott emléke maradt fenn (mint az abrudbányai vagy a besztercebányai nyomda esetében). Mindaz, amit ma erről a rövid életű eperjesi tipográfiáról tudunk, azokból az utalásokból származik, amelyek egyrészt magában a nyomtatványban, másrészt az eperjesi városi számadásokban találhatók.

A 17. század derekára a szomszédos városok közül több is dicsekedhetett már tipográfiával, míg az eperjesi nyomdából csak egyetlen könyvet ismerünk: a szóban forgó vitairatot. A levéltári adatok is mindössze az 1656. évből említik a nyomdászt – tehát abból az évből, amikor egyetlen ismert kiadványa készült – és a nyomda további sorsáról korabeli források sem szólnak.

Az eperjesi városi számadások és kifizetések egyértelműen bizonyítják, hogy Thomas Scholtz nyomdász a város hívására érkezett, és annak támogatásával állította fel műhelyét. Azoknak a kézműveseknek számadáskönyveiben, akik a városnak dolgoztak, feljegyzések egész sora kapcsolódik Scholtz tipográfiájához. A nyomda számára 1656-ban a helyi kézművesek különféle munkákat végeztek el. Egy lakatos a város költségére 4 abroncsot, két kulcsot, kilenc csavart készített neki, és vaskeretet javított 2 arany 70 dénárért. Egy asztalos bizonyos állványt készített neki, amin betűtartó keretek álltak. Egy kályhás a lakásán épített és javított számára kályhákat. Egy másik iparos Daniel Lengfelner bíró utasítására egy mázsa ólmot szállított neki, amiért a város 16 aranyat fizetett.[11] Scholtznak feltehetően szándékában volt új betűket önteni, ehhez kellett az ólom, bár matricák meglétéről nincs említés. Anélkül pedig betűk öntése nem volt lehetséges. Az év folyamán beszerzett ólomból mégsem önthetett betűt, legalábbis decemberben elkészült nyomtatványa azt mutatja, hogy rendkívül szerény, elhasznált és régies betűkészlete volt. Mint azt egy egész sor, nyomda részére készített, fent említett munka tanúsítja, feltételezhetjük, hogy Scholtz 1656-ban költözött Eperjesre. További

[9] RMK II 895.

[10] RMK II 984.

[11] REPČÁK, Jozef: *Prehlad dejin knihtlače na Slovensku.* Bratislava, 1948. 63–64.

eperjesi tevékenységének nincs nyoma, sem a levéltári adatok közt, sem kinyomtatott munkája nem ismeretes ezen az egyen kívül.

Abraham Eccard plébános és gimnáziumi felügyelő Horváth vitairatának végén így irt Scholtz eperjesi nyomdájáról:

„Partibus at multis iam nunc florentior audit
Quod florebit ibi, Chalcographumquae manus,
Cuprimis vero tua, florentissime Rector
Si perges praelum sic animare novum."

E dicsérő és örvendező szavak között semmiféle utalást sem lehet felfedezni, amely arra utalna, hogy itt egy esetleges korábbi eperjesi tipográfia folytatásáról lenne szó. A külföldi és a hazai könyvészeti irodalom ugyan már régen megcáfolta az 1573-as eperjesi nyomda létét, mégis, minthogy a korábbi szakirodalom az eperjesi nyomdászat kezdeteit az 1573-as évtől számította, szólni kell itt erről az eperjesi vonatkozású, de nem ott nyomtatott munkáról is.

Fabinyi Lukács *Exempla declinationum* című,[12] Donatus nyomán készült latin nyelvű tankönyvét a címlapján szereplő „Eperies" megjelölés alapján Szabó Károly eperjesi nyomtatványnak tartotta, és mint ennek az egyébként ismeretlen nyomdának egyetlen termékét regisztrálta, majd nyomában más szakírók is, köztük Fitz József. A nyomtatványon a nyomdász neve nincs feltűntetve. Fabinyi valóban Eperjesen működött: 1572-től 1584-ig az eperjesi iskola rektora volt és könyvecskéjét is az eperjesi iskola számára írta, nyomtatása azonban nem itt, hanem – a nyomdafelszerelés tanúsága szerint – Neisse városában készült, mint az ott működő, de eperjesi származású Johann Creutziger nyomdász kiadványa. Creutziger Eperjesről származott idegenbe, de szülővárosával tovább is fenntartotta a kapcsolatot.[13] Az eperjesi nyomtatás lehetőségét Gulyás Pál cáfolta először, és helyesen sejtette, hogy a könyv lengyel vagy sziléziai nyomda terméke.[14]

Thomas Scholtz tipográfus szóban forgó 1656-os nyomtatványban többször is szó esik arról, hogy ez az eperjesi sajtó első terméke, újabb bizonyítékul szolgálva arra, hogy itt száz évvel ezelőtt bizonyára nem volt sajtó. Ha ilyen lett volna, akkor ezt a városi tanács – amelynek támogatásával a 17. század derekán ez a nyomda létrejött –, bizonyára megőrizte volna emlékezetében.

Egészen máshogy látta az eperjesi nyomdászatot Hörk József az evangélikus gimnázium történetéről írt, egyébként gazdag forrásanyagot feldolgozó munkájában.[15] Az ő meggyőződése szerint az 1573-as és 1656-os eperjesi nyomda között folyamatosság van, és a több évtizedre félretett, használatlan nyomdát Horváth András keltette életre azáltal, hogy tipográfust szerzett a nyomdához, aki mintegy a nyolcvan évvel azelőtt megkezdett munkát folytatta. Hörk József

[12] Szabó Károly: RMK II 131, RMNy App 34. Egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, RMK II 11 jelzet alatt.

[13] Borsa Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda.* = MKsz 1965. 347.

[14] Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 159–160.

[15] Hörk József: *Az eperjesi ev. Ker. Collegium története.* Kassa, 1896. 60–72.

szavai szerint „Horváth András, hogy minél könnyebbé tegye munkáját, nem pihent addig, míg az egykori kiváló eperjesi nyomdát, amely már több évtizede szünetelt, fel nem támasztotta halottaiból. És ez sikerült is neki. Scholtz Tamás nyomdász, az ő lelkesítése folytán rendezte azt be újra...", majd más helyen: „Nagy érdeme az eperjesi nyomdának újra való felvirágoztatása."

Nincs-e mégis valami köze egymáshoz e két, címlapján „Eperjes"-t megjelölő nyomtatványnak? Igaz, csaknem száz év különbséggel jelent meg a korábban eperjesi nyomtatványnak feltételezett 1573-as és Thomas Scholtz 1656-os kiadványa (ez utóbbin a nyomdász pontosan megjelölte a nyomtatás helyén, idején kívül saját nevét is), mégis hátha a nyomdai felszerelés valamiféle, évtizedekig szünetelő, de mégiscsak meglévő kapcsolatra utalna? Ehhez a két nyomtatvány tipográfiai anyagának: betűinek és díszeinek megvizsgálására és összehasonlítására volt szükség. Az összehasonlítást elvégezve meg kellett állapítani, hogy az 1573-as, korábban eperjesinek tartott nyomtatvány és a Thomas Scholtz által Eperjesen kinyomtatott munka között tipográfiai jellemzőikben semmi hasonlatosság nincs. Egészen más felszereléssel készült a kettő, tehát betűanyagában semmiféle folytonosság nincs, amely miatt esetleg mégis arra kellene gondolni, hogy a csaknem egy évszázaddal korábbi mű is Eperjesen készült volna. Ellenkezőleg: Creutzigernek ez a neve megjelölése nélkül kinyomtatott 1573-ból való nyomtatványa gazdag nyomdai felszerelést tükröz: nyolc féle betűsorozata között az antikvákon és a kurzívokon kívül volt görög és fraktúr betűje is.[16]

Ezzel szemben ennek az 1656-os, nagyon rövid életű nyomdának igen szegényes volt a felszerelése. Egyetlen ma ismert nyomtatványa alapján rekonstruálni tudjuk felszerelését. Két betűtípusa volt: egy nagyobb fokozatú rendkívül régies reneszánsz antikva, ún. ősnyomtatvány-típus,[17] és egy ennél kisebb fokozatú, még rosszabb állapotú, valószínűleg már eleve igen gyakorlatlan kéz által metszett betű,[18] amely akkorra már sokszorosan javítgatott, adjusztált, kopott képet mutatott. A nyomtatvány festékezése sem egyenletes, nemcsak egy-egy lapon belül, hanem az egyes betűk sem kaptak elég festéket. Ennek oka az egyes ólombetűk egyenetlen mérete is lehetett, amelynek következtében nem alkottak egy síkot a festékezés és nyomtatás alkalmával. A díszítő elemeket mindössze egy ugyancsak régies L iniciálé és egy csillagot mintázó körzet képviseli. Nagyobb fokozatú kiemelő betűje sem volt a nyomdának, ezért a címlapot is csak ugyanazzal a betűvel tudta szedni, mint a szöveget, mindössze a betűket kissé széthúzta, ritkásabban szedte. A nyomtatványnak nem egyedüli hiányossága az, ami miatt az

[16] Creutziger nyomtatványa az alábbi felszereléssel készült: kétféle méretű antikva címbetű, A 130 antikva, A 90 antikva (ősnyomtatvány-típus ugyan, de az egyes betűk egészen mások mint az eperjesi nyomda 1656-os nyomtatványában), K82 és egy kalligrafikus metszésű kurzív, egy görög és egy fraktúr betűtípus, emellett egy 26×26 mm-es iniciálé-sorozatnak „M" betűje és egy 30×42 mm-es fonadékos záródísz, amelyhez hasonló alakú és méretű a 16. századi hazai nyomtatványokban nem fordul elő.

[17] 20-sor mérete 98 mm.

[18] 20-sor mérete 86 mm.

Errata (minden bizonnyal a tipográfus) szabadkozik, hogy ti. nem tudta jelölni az akcentusokat és nincs görög betűje. Mindezekkel a jellemzőivel a nyomtatvány egészen archaikus benyomást kelt. (A nyomda teljes felszerelésének rekonstrukcióját mutatja be az 1. és a 2. kép).

Annyiban is különleges az eperjesi nyomda, hogy nem ismerünk más olyan 17. századi hazai, latin betűkkel nyomtató műhelyt, amelynek ennyire szegényes felszerelése lett volna. Ha nem tudnánk, hogy hivatásos nyomdásszal van dolgunk (legalábbis 1669-ben már az volt), inkább olyan személy munkájának tarthatnánk ezt a kiadványt, aki műkedvelő e téren.

Úgy tűnik, hogy a Thomas Scholtz nevű nyomdász nem települt tartósan Eperjesre, nem dolgozott ott tovább nyomdászként. A pártfogónak szóló szokásos fogadkozás, amely további kiadványok megjelenését ígéri, önmagában nem bizonyíték arra, hogy a nyomdásznak valóban készülnek más munkái is. Több nyomtatványt ugyanis nem ismerünk eperjesi működésének idejéből. (Maga Horváth András eperjesi tanár is a későbbiekben a kassai nyomdát foglalkoztatta,[19] holott, ha az eperjesi tipográfia tovább is működött volna, minden bizonnyal nem keres más nyomdát.) Legközelebb 1669-ben találkozunk Thomas Scholtz nevével Bártfán, mint városi könyvnyomtatóval. Hogy hol tartózkodott tizenhárom évig, mindaddig, amíg Bártfán újra találkozunk vele, és mivel foglalkozott e két időpont között, azt nem tudjuk.[20]

Az eperjesi nyomdász és a bártfai faktor azonosságára már Gulyás Pál felfigyelt, és a bártfai nyomdáról írva megemlítette, hogy az ott 1669-től dolgozó Scholtz Tamás bizonyára azonos azzal a Scholtz Tamással, akinek neve egy 1656. évi Eperjesről keltezett nyomdatermékén már szerepelt.[21] Minthogy, folytatta Gulyás, több Eperjesről datált nyomtatvány a 17. századból nem maradt fenn, nincs kizárva, hogy Scholtz már akkor is a Klöss-nyomda alkalmazottja volt, és gazdája küldte át a felszerelés egy részével a szomszédos Eperjesre. Ezután Scholtz további bártfai működése kapcsán Gulyás még hozzáteszi, hogy Scholtz Tamással a város [Bártfa] urai igen meg lehettek elégedve, mert hamarosan megadták neki a polgárjogot, amint ez kitetszik az 1671-re szóló német almanachnak Lőcse tanácsához intézett aláírásából:[22] „Thomas Scholtz, Bürger und Gemeiner Stadt Barthfeld Buchdrucker". Gulyás szerint Scholtz neve legutoljára egy 1707-re szóló magyar kalendáriumban szerepel.[23]

Gulyás itt idézett sorainak írásakor még nem ismerhette azokat a levéltári forrásokat, amelyeket Repčák közölt, és amelyek egyértelművé teszik Scholtz vállalkozásának a bártfaitól való függetlenségét, és azt, hogy eperjesi nyomdaalapítását az ottani városi vezetőség támogatta anyagilag is. Semmi sem utal a bártfai nyomdától való függőségére, ebben az esetben ugyanis az eperjesi tanács valószínűleg

[19] ČAPLOVIČ: *i. m.* 559.
[20] REPČÁK: *i. m.* 63–64.
[21] RMK II 848.
[22] RMK II 1262.
[23] RMK I 1724.

A B C D E F G H I L M N O P Q Qu R S T V a à æ

b c d e è f fi fl fu g h i î k l m n o œ p q r s ſ ſi ſſ ſt t u

v x y z & & ℔ ℞ . , ') : ;

! ? 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Nempe qvod his noſtris novus adſit ſedibus hoſpes,
Qvi norit iunctis ſcribere verba Typis.
Primitiaſqve ſimul ſanctas tua dextera monſtrat,
Qveis prælum tingi debeat arte nova,
Arte Typographica, qva non præclarior ulla,
Vlla nec eſt Studiis aptior Orbe ſacris.
Hæcce DEI Laudes totum vulgare per Orbem,
Hæcce poteſt gravium pandere Scripta Virum.
Hæcce Die ſcribit, qvantum vix ſcribitur Anno,
Pervolitatqve ampli climata lata Soli.
Dicta Prophetarum, biſſenorumqve ſacrata
Myſtarum, dedit hæc qvolibet ore legi.
Excolit Ardalides mirando lumine Muſas,
Ingeniiqve parit perpes ubiqve decus.
LVTHERI calamus ſtudio fervente fugavit
Chalcographum, turpes hæreticoſqve Lupos:

)(*)(

1. kép

nem fedezte volna a nyomdásznak sajtója felállításával kapcsolatos költségeit. Arra sem utal semmi, hogy csak egy adott munkára küldték volna át Bártfáról Eperjesre. De főleg az az állítás nem állja meg a helyét, hogy mint a Klöss-nyomda alkalmazottja a bártfai felszerelés egy részével munkálkodott volna Eperjesen. A bártfai nyomtatványokkal – akár a legkorábbi időktől kezdve – összehasonlítva, egyetlen közös elemet sem találni, sem a betűk, sem az iniciálé nem található meg az 1656 előtti, vagy azutáni bártfai nyomtatványokban.

A B C D E G H I J L M N O P Q R S T V X Z a ȧ ā æ b c d

e è f ff fi fl g h i j l m n o p q r ſ ſi ſſ ſt tu ũ v x y

& 1 2 3 7 8 ,

Recte dicimus inq: Verbum DEI aliud ſcriptura, aliud traditione contineri; ſcriptura, ut DEVM eſſe trinum, Chriſtum reſurrexiſſe, Baptiſmum eſſe neceſſarium ad ſalutem, hominem gratis iuſtificari; traditione, ut Evang: Matth. eſſe divinum, has ſcripturas & non illas eſſe Verbum Dei, &c. Hæc & plura idē Auth: ex quo hæc decerpsi SOLI DEO GLORIA. AMEN!

)(*)(

Errata, ſi qua vel per incuriam, vel propter defectum typi irrepſerunt, LECTOR BENEV: dabit veniam, imprimis ſi voces nullo accentu notatas videbit, ſciat enim hanc Typographiam eſſe recens extructam, atque ſic defectum qva typos græcos & accentuũ plu.

2. kép

Az eperjesi nyomdász személyazonosságát tovább kutatva megemlíthetjük, hogy a nem ritka Scholtz vagy Schultz nevet több felső-magyarországi nyomdász is viselte. Ilyen néven egy nyomdász már a 16. században is dolgozott, méghozzá a rövid életű besztercebányai nyomda vezetője (és tulajdonosa) volt Christoph Scholtz. Munkásságáról csak 1578-ból van tudomásunk. Ezt követően a 17. század első évtizedeiben Daniel Schultz nyomdászt ismerjük, aki bártfai származású volt ugyan, de előbb Lőcsén dolgozott 1617–1622-ig, tehát még a Brewer-nyomda alapítását megelőző időben, majd innen Kassára költözött. Itt 1623–1629 között működött mint városi nyomdász. Miután 1629-ben meghalt, özvegye, Roda Mária vezette a kassai műhelyt nyomdászlegények segítségével. Schultz nyomdája az özvegy kezén csak 1634-ig működött folyamatosan, bár utolsó ismert kiadványa 1639-ből való. Amikor az özvegy meghalt (1640), örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. A következő évtizedben nincs nyoma annak, hogy Kassán tipográfia működött volna. Valószínűnek lát-

szik tehát, hogy Daniel Schultznak nem volt fia, aki folytathatta volna a tipográfus mesterséget, és aki az özvegy halála után átvette volna a műhely irányítását. Minderre csak azért tértünk ki, mert Daniel Schultz bártfai származása és Thomas Scholtz későbbi bártfai munkássága felvethette volna annak lehetőségét, hogy apáról és fiáról van szó, még ha nevüket kissé más alakban írták is.

A Bártfán legelőször 1669-ben feltűnő tipográfus tehát Gulyás állítása szerint még 1707-ben is ott dolgozott. Hozzátehetjük, hogy ilyen nevű nyomdász volt Bártfán még akkor is, amikor Bercsényi Miklós parancsára a bártfai nyomdát Kassára kellett szállítani (1710). Neve legutoljára 1714-ben fordul elő Kassán, ahol „Bártfa város nyomdáját" vezette. Mindezt figyelembe véve az Eperjesen nyomdát alapító Thomas Scholtz-cal kapcsolatban vagy egészen fiatal emberre kell gondolnunk, vagy apáról és azonos nevű fiáról van szó. Mert ha 1656-tól kezdve ugyanarról a személyről van szó egészen a kassai 1714-es adatig, akkor 58 éven át folytatta volna mesterségét. Ebben az esetben Kassán már 80 évesnél is idősebb kellett hogy legyen. Azt valószínűleg nem kell kétségbe vonnunk, hogy az 1656-ban Eperjesen és az 1669-ben Bártfán nyomtató Thomas Scholtz egy és ugyanaz a személy: ő az, aki 1671-re már elnyerte a bártfai polgárjogot. De az 1690-es évek bártfai faktorával kapcsolatban már Čaplovič is kérdésesnek találta,[24] hogy még mindig ugyanarról a személyről van-e szó, valószínűleg éppen annak túl nagy időt átfogó munkássága miatt.

Vessünk egy pillantást közben a korabeli bártfai nyomda helyzetére. Ezt nemcsak e két város: Eperjes és Bártfa földrajzi közelsége indokolja, hanem a nyomtatóműhelyeik között – egyes szakírók által feltételezett – kapcsolat is. Az 1650-es években már több, mint két évtizede (1622 óta) a Klöss-család második generációja, az 1601-ben született ifjabb Jakob Klöss a nyomda tulajdonosa. 1636 után a nyomda felszerelése jelentős felújításon és bővítésen ment át, és közvetlen ezután, az 1639–1641 közötti évekből származnak a nyomda legjelentősebb és nyomdai teljesítményként is legnagyobb munkái. Az ezt követő időszakban már a hanyatlás jelei mutatkoztak. Különösen vonatkozik ez a tipográfia utolsó tizenöt évére. 1650-ig a nyomda folytonosságát mindinkább csak a német, magyar és latin kalendáriumok megjelentetése képviselte, majd az 1653 és 1658 közötti hat év alatt is mindössze két kiadvány megjelenéséről van tudomásunk, példány azonban ezekből sem maradt fenn.[25] De a következő, 1659-es évből ismert két kiadványt vizsgálgatva is szembetűnő, hogy egyiken sincs megjelölve a nyomda vagy a nyomdász, sőt maga a bártfai nyomtatás ténye sem, jóllehet tipográfiai jellemzőik alapján mindkettő bártfai nyomtatványnak bizonyult.[26] A Klöss-nyomda 1650 utáni rendszertelen működésének bizonyára az az oka, hogy ifjabb Klöss 1650 és 1665 között a szenátori, de több alkalommal a bírói tisztet is viselte, és hivatali elfoglaltságán kívül is fontos szerepet töltött be nemcsak a város kulturális, hanem

[24] ČAPLOVIČ: *i. m.* 1204. L. – Ugyanezen az álláspontón van Július VALACH is: *Staré tlačiarne a tlačiari na Slovensku.* Martin, 1987. (*i. m.* 101.)

[25] 1656-ból: RMNy I 907e = MKsz 1966. 79 és 1657-ből RMK I 918.

[26] Az 1659. évből ismert alábbi két nyomtatványról van szó: RMK II 920 és RMK II 921.

gazdasági életében is. A nyomda személyes vezetésére bizonyára kevesebb gondot fordíthatott.

Nincs adatunk arról, hogy az 1656-ban Eperjesen nyomdát létesítő Thomas Scholtz már ezt megelőzően is dolgozott-e Bártfán Klöss műhelyében, vagy csak – sikertelen – eperjesi önállósulási kísérlete után. Éppen ezért azt sem állíthatjuk, hogy Scholtz eperjesi munkássága és a bártfai nyomda 1653–1658 közötti akadozó működése összefüggésbe hozható-e?

Ha nyomdászként nem is, mint bártfai polgár és bíró az ifj. Klöss Jakab továbbra is jelen van a helybeli és lőcsei nyomtatványokban. Közreműködött egy 1657-es lőcsei nyomtatványban, ahol mint bártfai bíró szerepel neve.[27] 1659-ben Jakob Klöss bártfai bíró leányának, Elisabethnek Paulus Kray a bártfai szlovák evangélikus eklézsia diakónusával kötött házassága alkalmából Lőcsén jelent meg üdvözlő vers-gyűjtemény.[28] Ugyanerre az alkalomra Bártfán is, a nyomda megnevezése nélkül, kiadtak egy üdvözlő verseket tartalmazó nyomtatványt.[29]

Helyi tipográfia híján – a rövid életű eperjesi nyomda működését megelőzően és azután is – az eperjesi szerzők tollából származó munkák a környékbeli nyomdákban jelentek meg: Bártfán, Lőcsén és ritkábban Kassán. A bártfai nyomda tevékenységében jelentős szerephez jutottak az eperjesi evangélikus iskolával és az ottani tanárok munkásságával kapcsolatos nyomtatványok. 1652-ben Bártfán igényes külsővel, több rézmetszettel díszítve jelent meg az az iskolai színjáték, amely teljes egészében eperjesi vonatkozású.[30] A szerző Halléból származott és Eperjesen működött, mint tanító. A gyermekek által Eperjesen 1651-ben előadott színdarabot a szerző Eperjes város tanácsának és polgárainak ajánlotta. De más eperjesi személyek is a bártfai nyomdát keresték meg, így Weber eperjesi gyógyszerész tanácsai 1644-ben a Köss-nyomdában jelentek meg.

A bártfai Klöss nyomda 1665-ig működött az ifjabb Klöss Jakab irányításával. Nevével ebben az évben egy lőcsei nyomtatványon is találkozni, a *Flammeum nympehum* Jakob Klöss „civitatis Bartphae Consularis senatoris" 1663. november 25-i házasságkötése alkalmából.[31] Neve ugyan már az 1664-évből ismert nyomtatványokon sem szerepelt, epitáfiuma szerint a következő évben, 1665. június 22-én halt meg.[32] Úgy látszik, hogy férfi-örökös hátrahagyása nélkül hunyt el, ezért a nyomdát a kor szokása szerint Bártfa városa váltotta magához. A tipográfia egy ideig, bizonyára nyomdász hiányában használatlanul hevert, majd 1668-ban kezdett újra dolgozni, ekkor használták Bártfán első alkalommal az impresszumban a „városi nyomda" megjelölést. Ettől fogva egészen a század végéig a nyomdász nevét ritkán tették ki, legtöbbször csak Bártfa neve szerepel, eset-

[27] ČAPLOVIČ: *i. m.* 1036.

[28] ČAPLOVIČ: *i. m.* 208.

[29] ČAPLOVIČ: *i. m.* 209.

[30] RMNy 2411 (1652 Bártfa).

[31] A korábban bibliográfiailag ismeretlen nyomtatványt Ján ČAPLOVIČ írta le, l. *i. m.* 1113. sz. tételét.

[32] VALACH, Július: *i. m.* 99–105.

leg még a városi nyomda megjelölés. Igy a nyomdavezetők személyéről keveset tudni: 1668 és 1669-ben Georgius Sambuch állt a nyomda élén, de 1669-ben Thomas Scholtz nevével is megjelent egy nyomtatvány.[33] Majd éppen negyed század telik el, míg neve (ha még ugyanarról a személyről van szó?) újra feltűnik egy bártfai nyomtatványon. Ez alatt az idő alatt történhetett ugyanis a generációváltás, amelyről fent már szóltunk: feltételezésünk szerint 1694-től kezdve, amikor Thomas Scholtz nevével jelzett bártfai kiadványok újra feltűntek, már az egykor Eperjesen nyomdát létesítő Thomas Scholtz azonos nevű fiáról lehet szó.

Eperjes tágabb környékét áttekintve Bártfán kívül ekkor más, nyomdának otthont adó városokat is találni. A bártfaihoz hasonlóan több éves szünetelés mutatkozott a kassai tipográfia munkájában is. Daniel Schultz özvegyének halála és Valentin Gevers munkába állása között évek teltek el. Érdekes véletlen, hogy éppen azokból az évekből, amikor a bártfai nyomdának nem ismerjük kiadványát, szünetelt a kassai nyomda is. Tehát éppen 1656-ban csak a lőcsei és a trencséni nyomda volt kéznél a környékbeli evangélikusok számára. Elméletileg tehát kedvező időpontban létesült az eperjesi tipográfia.

Ugyanakkor már évtizedek óta dolgozott a lőcsei Brewer-nyomda, korszakunkban, az 1650-es években Samuel Brewer irányításával. Lőcsét az egész 17. század legproduktívabb műhelyének tekinthetjük, éppen azokban az években is, amikor a bártfai nyomda termelése már akadozott. A lőcsei nyomda tulajdonosa, akárcsak maga a város többsége, lutheránus vallású, és nyomdájából korábban is gyakran kerültek ki eperjesi személyek munkái. Johannes Sartorius az eperjesi evangélikus gimnáziumban megvitatott vizsga alkalmából üdvözlőverset írt, amely egy 1637-es lőcsei nyomtatványban jelent meg.[34] Serédi János, aki 1626 után lett az eperjesi iskola rektora, az 1639-re szóló lőcsei naptár[35] mellett az 1643-ra szóló lőcsei naptárnak is fordítója lehetett [36] míg mindkettőnek összeállítója David Frölich volt. Serédi eperjesi rektor volt 1641-ben is, amikor egy lőcsei nyomtatványban verese jelent meg. Az 1642-ben az eperjesi iskolában megvitatott téziseket is Lőcsén nyomtatták.[37] Az eperjesi magyar evangélikus templom 1642. július 25-i alapkőletételét is Lőcsén megjelent nyomtatvány üdvözölte. Weber eperjesi gyógyszerész 1643. évi házasságkötése alkalmából Lőcsén jelent meg nyomtatvány (Weber eperjesi gyógyszerésznek Bártfán is jelent meg műve). Lőcsei nyomtatvány számol be más eperjesi eseményekről is: arról, hogy a helybeli evangélikus templom orgonáját 1641-ben és 1643-ban is villámcsapás érte, és ugyanígy az 1643. évi eperjesi tűzvészről is lőcsei nyomtatványból értesülni.[38] Weber eperjesi gyógyszerésznek, aki 1645-ben nyitott a városban patikát, orvosi tanácsai *Amuletum* címmel, biblikus cseh nyelven, 1645-ben lőcsei nyomtatványként jelentek

[33] RMK II 1163.
[34] RMNy 1685.
[35] RMNy 1729.
[36] RMNy 1948.
[37] RMNy 1894 és RMNy 1935.
[38] L. az alábbi lőcsei nyomtatványokat: RMNy 1938, 1939, 2003 és 2004.

meg (előzőleg német és magyar változata 1644-ben ill. 1645-ben Bártfán.[39] Nyáry Bernátnak Madarász Márton nevű eperjesi lelkésze elmélkedéseket irt, amelyeket ugyancsak Lőcsén nyomtattak ki 1649-ben. Szintén lőcsei nyomtatvány az eperjesi német evangélikus gyülekezet első papjának temetéséről szóló nyomtatvány 1653-ból. A következő évben is itt nyomtatták Johannes Sartorius eperjesi másodpap prédikációit, és az eperjesi német lelkész a város magisztrátusának megújítása alkalmából kiadott művét Lőcsén is nyomtatta.[40] Nincs viszont eperjesi vonatkozású nyomtatványa a lőcsei nyomdának 1656-ból, az eperjesi nyomda működésének évéből.

A másik, éppen ezekben az években nagy számú, bár kisebb terjedelmű kiadványt megjelentető műhely az ugyancsak evangélikus – eredetileg cseh exuláns – kézben lévő trencséni nyomda. Ez látszott a legkézenfekvőbb nyomdahelynek az eperjesiek számára: magának Horváth Andrásnak is megjelent itt nyomtatásban egy orációja Széchy Évának, Illyésházy Gábor feleségének halála alkalmából 1655-ben[41], tehát az 1656-os eperjesi nyomda alapítást megelőző évben. Ennek a nyomdának kiadványai között különösen sok az első sorban latin nyelvű iskolai és az alkalmi jellegű kiadvány. Az evangélikus Illyésházyak pártfogását élvező nyomda működése ezekben az években zavartalan volt – ezek azok az évek amikor viszont a bártfai tipográfia munkássága kezdett rendszertelenné válni – és a kiadványok szerzői közt Horváth András mellett más, egyébként Eperjesen oktató tanárok is előfordultak. Gulyás helyesen látta, hogy a bártfai nyomda éppen akkor szünetelt, amikor az eperjesi dolgozott – e véletlen egybeesés ellenére is újra hangsúlyozni kell, hogy semmiféle összefüggés nem tapasztalható a kettő felszerelése között.

Azok a fogadkozások, amelyek Horváth András vitairatának előszavában további nyomtatványokat ígérnek minden közelebbi megjelölés nélkül, igen ismerősek más nyomdászoktól is. Szinte visszacseng Hess András fogadkozása Kárai László préposthoz írt ajánlásában, ahol szintén további, nagyszabású művek nyomtatását ígéri. Sajnos ennek eperjesi nyomdászunk esetében sem találjuk nyomát. Bár az újonnan létesült eperjesi tipográfiának az üdvözlőverset író Eccard is örvendezik, az elkészült, kezdetleges tipográfiával nyomtatott kiadvány bizonyára csalódást okozott a szerzőknek, Horváth Andrásnak és Abraham Eccardnak, akik saját munkáikat már máskor és máshol is láthatták nyomtatásban.

Abban igaza lehet Hörk Józsefnek, hogy Horváth Andrásnak mint rektornak munkáját bizonyára segítette volna egy állandóan a keze ügyében lévő nyomda, hiszen máshol is a tanintézetek működése és a tanárok munkássága adta a nyomdai megrendelések java részét. Jogosan köti tehát Hörk József a nyomda létesítését éppen Horváth András rektorságához. Ehhez járult még az a körülmény, hogy éppen ebben az évben, 1656. május 15–17. között tartották az öt szabad királyi város zsinatát az eperjesi városház nagytermében. Thomas Scholtz tipográfiájá-

[39] RMNy 2111 (Lőcse) és RMNy 2052 ill. 2095 (Bártfa).

[40] L. Az alábbi lőcsei nyomtatványokat: RMNy 2271, 2476, 2537 és 2539.

[41] RMK II 839.

nak 1656. évi megjelenése tehát e két eseményhez köthető, és jól időzítettnek tűnik. Valószínűleg maga Horváth András, Abraham Eccard és a nyomda felállítását anyagilag is támogató Daniel és Johann Lengfelner is nagy reményeket fűzött a város újonnan létesült tipográfiájához. Mindezeket a nagy reményeket a nyomda és a tipográfus nem váltotta be. Bár nem ismerjük az eperjesi nyomda megszűnésének okát, és azt sem, hogy e kísérlet miért nem sikerült, kérdés, hogy akár egy jobban felszerelt nyomda is fenn tudott volna-e maradni a többi, Eperjes közvetlen közelében már évtizedek óta működő tipográfia mellett? Még akkor is, ha a bártfai és a kassai nyomda könyvkiadása már kevésbé számottevő, mint korábban volt. Maga a város és iskolája valószínűleg nem tudott volna folyamatos munkával ellátni egy nyomdát. Így maradt Horváth András vitairata az első eperjesi nyomdának első, sőt tudomásunk szerint egyetlen nyomtatványa és így vált könyvészeti érdekességgé és ritkasággá.

JUDIT V. ECSEDY

The origins of printing in Eperjes (Preschau, Prešov, SK)

Since the existence of an eventual 16th-century printing office in Eperjes was denied by bibliographical evidence, the first printer working in this Upper Hungarian free royal town was Thomas Scholtz (1656). The author tries to find the motifs of the foundation of the typography and the reason of its short-lived activity. After publishing its single product: a Lutheran polemical work in the form of theses (HORVÁTH, A.: *Disputatio adversus pontificios*... Eperesini 1656), there is no further sign of its activity. The more interesting is this only printing of Thomas Scholtz, as it is full of the praise of the local typography written by the rector of the Lutheran school. While the printing itself is very modest, and the typographical equipment as it can be seen – and as it is reconstructed by the author – could not cope with the other, more successful workshops of Upper Hungary, e.g. the Brewer-office in Lőcse (Leutschau, Levoča, SK). The author also examines the possiblility of a connection between the Eperjes workshop and the other traditional printing site, the nearby Bártfa (Bartfeld, Bardejov, SK). More than a decade later the name of Thomas Scholtz appears in printings from Bártfa, as the factor of the local office. However, apart from the printer's person there seems to be no further connection between the two workshops.

MOLNÁR ANTAL

A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció[1]

Az első magyar katolikus bibliafordítás kiadástörténetében mindmáig vannak fehér foltok, még ha az elmúlt évtizedek római levéltári kutatásai a fordítás keletkezés-történetének több fontos elemét tisztázták is. A legvitatottabb és voltaképp máig megoldatlan kérdést a szerzőség megállapítása jelenti, emellett a mű revíziójának és megjelentetésének sem ismerjük minden részletét.[2] A cenzúra működésének és a korábban sejtettnél sokkal nagyobb irodalomformáló szerepének vizsgálata az elmúlt évtizedekben újabb lendülettel indult meg a nemzetközi kutatásban, az ilyen irányú vizsgálatoknak az egyházi levéltárak nyitottabbá válása jelentős mértékben kedvezett. Ebben a folyamatban szimbolikus jelentőségű esemény volt a Hittani Kongregáció (Sacra Congregazione per la Dottrina della Fede) levéltárának megnyílása a tudományos kutatás előtt. Ennek a kongregációnak a levéltára őrzi a két elődintézmény, a római inkvizíció (másik nevén Szent Hivatal) és a vele szorosan együttműködő Index Kongregáció (Sacra Congregazione dell'Indice) archívumát. A levéltár 1991 óta fokozatosan oldotta fel a kutatási tilalmat, és 1998. január 22-én ünnepélyesen is megnyitotta kapuit a tudósok számára. Ez a gesztus egyrészt igen komoly perspektívákat nyitott a római kúria és a katolikus egyház kora újkori történetének kutatásában, másrészt viszont a levéltár komoly csalódást okozott a nagy várakozásokkal Rómába sietők kutatóknak. Ennek az ambivalens fogadtatásnak összetett okai vannak. A Szent Hivatal volt

[1] Jelen tanulmány a 2001. október 18-án Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a velencei Fondazione Giorgio Cini X. közös konferenciáján (L'eredità classica nella cultura italiana ed ungherese tra il Cinquecento e la fine del Settecento) olaszul elhangzott előadás kibővített, dokumentum-függelékkel ellátott magyar változata.

[2] Az első magyar katolikus bibliafordítás megjelenésével kapcsolatos korábbi eredmények elősorolásától, illetve a Káldi György és Szántó István szerzősége körüli viták ismertetésétől itt eltekintek, ugyanis ezeket az elmúlt évtizedekben számos alapos tanulmány tárgyalta. A kérdés vizsgálatához megkerülhetetlen dolgozatok: HOLL Béla: *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez.* = Magyar Könyvszemle (72.) 1956. 52–58.; UŐ: *Ki fordította a Káldi-Bibliát?* = Vigilia (21.) 1956. 558–560.; LUKÁCS László: *Újabb adatok Káldi bibliafordításának történetéhez.* = Káldi György Társaság Civitas Dei évkönyve (1.) 1956. 7–24.; HOLOVICS Flórián: *Ki fordította a Káldi-féle bibliát?* = Irodalomtörténeti Közlemények (66.) 1962. 223–231 (a szerzőség kérdésében leírt valamennyi addigi vélemény ismertetésével). Legújabban szintén született egy jó, historiográfiai jellegű összefoglalás: GYÜRKI László: *A bibliafordító Szántó (Arator) István és Káldi György.* = Vasi Szemle (55.) 2001. 523–530.

időrendben és rangjában is az első a római kongregációk között: 1542-ben alapította III. Pál Sacra Congregatio Sanctae Inquisitionis haereticae pravitatis néven. 1588 után általános elnevezése Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis seu Congregatio Sancti Officii lett, mai nevét (Hittani Kongregáció) csak 1965-ben kapta.[3] A levéltár az évszázadok során többszörös anyagpusztuláson ment keresztül: a folyamatos selejtezések mellett különösen a Napóleon általi Párizsba szállítást, illetve pontosabban a visszaköltöztetést sínylette meg, amikor takarékossági szempontból a haszontalannak ítélt dokumentumokat csomagolópapírként értékesítette a visszaszállítás megszervezésével megbízott hivatalnok. A viszontagságok következtében a dokumentumok nagy hányada elpusztult és szétszóródott. A legteljesebben az intézmény gyűléseinek jegyzőkönyveit őrizték meg, a hivatalhoz küldött levelek és jelentések csak esetlegesen és nagyon hiányosan, a perek anyaga pedig rendkívül kis számban maradtak ránk.[4] A római

[3] A római inkvizíció történetével kapcsolatos új eredményekre, a modern intézmény- és kultúrtörténeti megközelítésekre és a további kutatás perspektíváira alapvető: SEIDEL MENCHI, Silvana: *Inquisizione come repressione o inquisizione come mediazione? Una proposta di periodizzazione.* = Annuario dell'Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea (25–26.) 1983–1984. 53–77.; PROSPERI, Adriano: *L'Inquisizione: verso una nuova immagine?* = Critica storica (25.) 1988. 119–145.; Uő: *Per la storia dell'Inquisizione romana.* In: *L'Inquisizione Romana in Italia nell'età moderna. Archivi, problemi di metodo e nuove ricerche. Atti del seminario internazionale Trieste, 18–20 maggio 1988.* Roma, 1991. /Pubblicazioni degli Archivi di Stato. Saggi 19./ 27–63.; Uő: *Tribunali della coscienza. (Inquisitori, confessori, missionari).* Torino, 1996. 5–210.; TEDESCHI, John: *Il giudice e l'eretico. Studi sull'Inquisizione romana.* Milano, 1997. (A korábbi angol nyelvű kiadás bővített változata igen bőséges bibliográfiával).

[4] A levéltári anyag sorsára és jelenlegi állapotára: TEDESCHI, John: *Gli archivi dispersi dell'Inquisizione romana.* In: Uő: *Il giudice e l'eretico i. m.* 35–46.; SCHWEDT, Hermann H.: *Das Archiv der römischen Inquisition und des Index* = Römische Quartalschrift (93.) 1998. 267–280.; CIFRES, Alejandro: *L'Archivio storico della Congregazione per la Dottrina della Fede.* In: *L'apertura degli Archivi del Sant'Uffizio Romano (Roma, 22 gennaio 1998).* Roma, 1998. /Atti dei Convegni Lincei 142./ 73–84.; ugyanez németül: *Das historische Archiv der Kongregation für die Glaubenslehre in Rom.* = Historische Zeitschrift (268.) 1999. 97–106.; Uő: *Lo stato attuale dell'Archivio Romano del Sant'Uffizio.* In: *L'inquisizione e gli storici: un cantiere aperto. Tavola rotonda nell'ambito della conferenza annuale delle ricerce. (Roma, 24–25 giugno 1999).* Roma, 2000. /Atti dei Convegno Lincei 162./ 27–34. (A levéltár anyagára épülő első tanulmányok bibliográfiájával.) BOUTE, Bruno: *„Undigested past." The Archives of the Roman Congregation for the Doctrine of the Faith.* = Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome (71.) 2001. 243–285. A levéltár megnyitását követő első kutatói tapasztalatokról és eredményekről jó áttekintést nyújt a fentebb idézett konferencia-kötet: *L'inquisizione e gli storici i. m.* (különösen Massimo FIRPO, Gigliola FRAGNITO, Vittorio FRAJESE, Maria Pia FANTINI és Ugo BALDINI tanulmányai). Vö. még: PROSPERI. Adriano: *Una esperienza di ricerca nell'Archivio del Sant'Uffizio.* = Belfagor (53.) 1998. 309–345; A magyar kutatás a levéltár dokumentumait eddig az inkvizíciónak az ellenreformáció 17. század eleji kezdeteiben, illetve a hódoltsági missziók szervezésében betöltött szerepével kapcsolatban hasznosította. TUSOR PÉTER: *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése.* = Aetas 2000. 4. sz. 89–105.; MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572–1647).* Bp. 2002. /Humanizmus és Reformáció 26./ (Sajtó alatt).

inkvizíció működésének sajátosságai miatt az itáliai egyház- és eszmetörténeti kutatások számára óriási lehetőségek nyíltak, hiszen az inkvizíció vidéki bíróságainak dokumentumai mellett ezután a központi hatóság működését, intézkedéseit, állásfoglalásait is megismerhetik a történészek. Az inkvizíció jól szervezett bírósági hálózata azonban Itálián kívül nem működött, így a katolikus Európa egyéb országainak lakói csak sajátos esetekben kerültek kapcsolatba ezzel az intézménnyel.[5]

Az egyik ilyen, európai léptékben vizsgálható lényeges kérdés éppen a katolikus irodalom cenzúrája. Míg azonban Itáliában a könyvtermés egészét az (egymástól nem pontosan elhatárolt joghatóságú) római inkvizíció és az Index Kongregáció felügyelte, mégpedig meglepő hatékonysággal, addig a többi európai ország (így Magyarország) katolikus vallásos irodalmának cenzúrája az állami hatóságok és az egyházi hierarchia kezében volt. A komparatív irodalomtörténeti, illetve pontosabban cenzúra-történeti vizsgálatok számára különösen is termékeny lehetőséget biztosít a bibliafordítások kiadástörténetének kutatása, hiszen ennek a kérdésnek a nyugati egyház szétszakadása miatt a katolikus egyház vezetése rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított. A Szentírás katolikus fordításának felügyeletét, a megjelenés szabályozását, a napvilágot látott fordítások engedélyezését a Római Kúria egész Európában igyekezett (legalábbis elvileg) kézben tartani, így ezen műfaj sorsának segítségével valóban lehetségessé válik a Szentszék irodalompolitikáját jellemző regionális különbségek feltérképezése.[6]

A könyvnyomtatás a 15. század második felétől a biblikus irodalom és a bibliafordítások rohamos terjedését eredményezte egész Európában, a jelenség elvi alapvetése Erasmusnak és a keresztény humanizmus más nagy alakjainak munkásságához köthető. A reformáció megjelenése azonban először a katolikus állami, majd egyházi hatóságok figyelmét a bibliafordítások és a heterodox eszmék terjedésének összefüggéseire irányította, ennek következtében egyre gyakoribbá váltak a Biblia fordítására és olvasására vonatkozó tilalmak (különösen Franciaországban és Spanyolországban). A bibliaolvasást támogató és ellenző vezető katolikus egyházi körök először 1546-ban, a Trienti Zsinaton kerültek szembe egymással. Az első csoport Cristoforo Madruzzo bíboros vezetésével a keresztény humanizmus örökségének védelmezőjeként a személyes hit elmélyítésében igen nagy szerepet tulajdonított a bibliaolvasásnak, míg ennek tiltása csak a protes-

[5] Az inkvizíció Itálián kívüli tevékenységére: SCHWEDT, Hermann H.: *Die römischen Kongregationen der Inquisition und des Index und die Kirche im Reich (16. und 17. Jahrhundert).* = Römische Quartalschrift (90.) 1995. 43–73.

[6] Az ezekről a kérdésekről rendelkezésre álló igen bőséges szakirodalom kitűnő összefoglalása: INFELISE, Mario: *I libri proibiti da Gutenberg all'Encyclopédie.* Bari, 1999. /Biblioteca Essenziale Laterza 18/. Az inkvizíció levéltárának megnyitása után keletkezett, annak anyagára épülő cenzúratörténeti tanulmányok közül itt csupán kettőre hívom fel a figyelmet: FRAJESE, Vittorio: *Le licenze di lettura tra vescovi ed inquisitori. Aspetti della politica dell'Indice dopo il 1596.* = Società e storia (22/86.) 1999. 767–818.; FRAGNITO, Gigliola: *„Dichino corone e rosarii." Censura ecclesiastica e libri di devozione.* = Cheiron (33.) 2000. 135–158.

tánsok kezébe ad fegyvert a katolikus egyház ellen. Szerintük az eretnekséget nem a bibliafordítások, hanem a hittudósok rossz interpretációi és a lelkipásztorok elégtelensége okozta. A második csoport az egyház közvetítő szerepét hangsúlyozva a katekizmussal és a prédikációval kívánta helyettesíteni a bibliaolvasást, hiszen a megfelelő teológiai alapok nélkül a Szentírás olvasása súlyos tévedések forrása lehet. A vita ezt követően ötven évig zajlott a római kúria legfelsőbb köreiben, beleértve magát a pápát is. A két álláspont idővel az egyházi reform két koncepciójának: a Róma-központú centralizációs-represszív, illetve a püspök-központú, lelkipásztori megújulásra épülő modell képviselőinek legsúlyosabb ütközési pontjává vált. A kötélhúzásban az erőviszonyoknak megfelelően hol a represszív stratégia legfőbb képviselője, a Szent Hivatal, hol pedig a püspöki hatalom erősítéséért síkra szálló „testvérintézmény", az Index Kongregáció kerekedett felül. Az 1571-ben alapított Index Kongregáció feladata a Trienti Zsinat által összeállított tiltott könyvek jegyzékének (1564) állandó frissítése volt, de az új intézmény állandó joghatósági konfliktusba keveredett az igen hasonló kompetenciájú, intranzigensebb Szent Hivatallal. Az inkvizíció VIII. Kelemen idején teljesen maga alá gyűrte az engedékenyebb Index Kongregációt, sőt a hajlékonyabb álláspontot képviselő pápát is sarokba szorította. Az 1596-ban kiadott index végső formájában teljesen az inkvizíció koncepcióját képviselte: a bibliafordítások olvasásának engedélyezését a Szent Hivatal kezébe helyezte, a tilalom immár bibliai kompendiumokra és perikópás könyvekre is kiterjedt. A keresztény humanizmus ezzel végső vereséget szenvedett Itáliában.[7]

Az index hatálya természetesen nem egyformán érvényesült Európa katolikus országaiban: Itáliában az inkvizíció intézményi hálózatának köszönhetően szinte teljes mértékben sikerült a tilalmat a gyakorlatba is átültetni, csupán a perikópás könyvek és néhány bibliai tárgyú mű (pl. zsoltárok, Krisztus élete) esetében tettek mégis kivételt. Egészen más volt a helyzet a többi országban, ahol a protestantizmus jelenléte miatt az általánosan leszögezett alapelvektől eltérő stratégiát kellett követni. Az inkvizíció az egyházi és világi hatóságok nyomására, valamint a katolikus egyház alapvető érdekei miatt az északi országokban 1596 után sem tiltotta a bibliafordítások készítését és megjelentetését. 1596-ban a cseh, 1598-ban pedig a lengyel bibliafordítás kinyomtatására adott engedélyt. 1603-ban a francia és német fordítások kérdését a pápa a rugalmasabb Index Kongregáció hatáskörébe utalta, amely alapos vizsgálat után hasznosnak ítélte a katolikusok számára a vegyes vallású vidékeken a bibliaolvasást; a francia fordítás elkészítését a párizsi, a németét pedig a freiburgi egyetem teológusaira bízta.[8]

A mérsékelt római álláspontot jól tükrözi a német és francia bibliafordítás engedélyezésével kapcsolatos vizsgálat során írásban benyújtott három vélemény, amelyek az Index Kongregáció tagjaitól vagy szakértőitől származtak. A javaslatok szerzői általában helyesnek tartották a bibliafordítások betiltását, azonban

[7] FRAGNITO, Gigliola: *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471–1605).* Bologna, 1997. 75–198.

[8] FRAGNITO: *i. m.* 199–226.

mindhárman egyetértettek abban, hogy vegyes vallású területeken a tilalmat nincs értelme és nem is lehet szigorúan betartatni. Egyrészt mert ezzel fegyvert adnának a protestánsok kezébe, akik a katolikus egyházat a Biblia meghamisításával és elrejtésével vádolják. Másrészt pedig elkerülhetetlen, hogy hitvédelmi és missziós szempontból az eretnek fordításokat magas színvonalú katolikus fordításokkal ellensúlyozzák, és az előbbiek használatát lehetőség szerint visszaszorítsák, legalább a katolikusok körében. Ugyanakkor az egyik beadvány szerzője a „mértéktelen" bibliaolvasás ellenszereit is megnevezte: a gyóntatók figyelmeztessék híveiket az egyházi előírásokra, és csupán néhány meghatározott könyvet engedélyezve térítsék el őket a bibliaolvasás szokásától (!); korlátok közé kell szorítani a könyvkereskedők nyerészkedését; végül ki kell adni egy értekezést, amely a hívőket tájékoztatja a bibliaolvasás veszélyeiről.[9] Az inkvizíció differenciált biblia-politikája tehát semmiképpen sem értelmezhető új, a keresztény humanizmus tradícióihoz visszatérő álláspontként, csupán a Szent Hivatal Itálián kívüli tehetetlenségének tudatosítását jelentette, amelyhez járultak az egyes országok eltérő hagyományai és a protestánsokkal együttélő katolikusok sajátos szükségletei. Ennek következményeként a katolikus bibliafordítások engedélyezése nyelvterületenként és országonként változott: Itáliában, Spanyolországban és Portugáliában tiltották, míg Észak- és Közép-Európa országaiban engedélyezték olvasását.[10]

Az inkvizíció fentebb ismertetett biblia-politikájával kapcsolatban joggal merül fel a kérdés: vajon egységesen ítélte meg a római központ a közép-európai bibliafordítások kiadásának lehetőségét, vagy az Európát ebből a szempontból kettéosztó, Fragnito által meghúzott határvonal valahol itt, a mi tájékunkon húzódik? Ebből a szempontból nagy szerencsének tarthatjuk, hogy az Inkvizíció és az Index Kongregáció levéltára mind a magyar, mind pedig a horvát bibliafordításra vonatkozó dokumentumokat megőrizte, így egymás mellé téve a két ügyet, összevetve az európai összképpel, tovább finomíthatjuk a határvonal kijelölését.

A horvát nyelvű bibliai szövegek olvasásával kapcsolatos első problémák IV. Pál indexének közzététele (1559) után merültek fel. IV. Pál a végletekig erősítette az inkvizíció hatalmát, és ő volt az első, aki egyetemlegesen betiltotta a bibliafordítások olvasását. Ez a kategorikus tilalom a szláv liturgikus nyelvű dalmáciai és horvátországi egyházmegyékben, illetve a perikópás könyveket évszázadok óta használó dalmát városokban nagy felzúdulást okozott. Ludovico Beccadelli raguzai érsek, a keresztény humanizmus értékrendjének egyik legkövetkezetesebb képviselője, felháborodott hangú levélben kért magyarázatot Michele Ghislieri főinkvizítortól, mert szerinte a bibliaolvasás tilalmát horvát nyelvterületen, külö-

[9] Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Città del Vaticano), Sacra Congregazione dell'Indice, Protocolli, vol. 22. fol. 592r–598r. Az Index Kongregáció határozata: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Sacra Congregazione dell'Indice, Diarii, vol. I/1. fol. 163v.

[10] FRAGNITO: *i. m.* 123–225.

nösen pedig a török alatt nem lehet betartani. A főinkvizítor már pápaként (V. Pius) engedélyezte ugyan a szláv liturgia használatát Dalmáciában, az 1596-ban kibocsátott új index mégis újabb kételyeket szült. Lorenzo Priuli velencei pátriárka kérdésére 1597-ben az Index Kongregáció jóváhagyta a régi, tévesen Szent Jeromosnak tulajdonított szláv bibliafordítás használatát, de megtiltotta új fordítás készítését. Ugyanilyen értelemben válaszolt a kongregáció 1600/1601 folyamán a zárai inkvizítornak és a zárai érseknek: az ősi és használatban levő fordítást engedélyezhetik, de semmiképpen se vezessenek be új fordítást.

Az első teljes horvát nyelvű bibliafordítást a 17. század első évtizedeiben Bartol Kašić horvát jezsuita szerzetes készítette. Kašić a 17. századi horvát vallásos irodalom talán legjelentősebb alakja, akinek döntő szerepe volt a horvát irodalmi nyelv egységesülésében. Több éves boszniai és szlavóniai missziós munkájának tapasztalatai alapján a török területeken élő katolikusok lelkipásztori szükségleteit az anyanyelvükön, tehát a horvát nyelv boszniai dialektusán írott vallásos művekkel kívánta kielégíteni. Az igen sok műfajt felsorakoztató irodalmi programjának része volt a Biblia horvát nyelvre való lefordítása is, amelyet 1620 és 1636 között készített Raguzában és Rómában. A missziókat irányító római főhatóság, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide szintén tudott a jezsuita fordítótevékenységéről, és kifejezetten támogatta Kašić munkáját. A jezsuita bibliafordításának azonban a támogatók (a Propaganda Kongregáció és a raguzai érsek) mellett komoly ellenfelei is voltak. Mindenekelőtt a kongregáció környezetében dolgozó dalmát és horvát papok, akik a liturgikus könyvek új kiadásán dolgoztak. A Rafael Levaković és Ivan Tomko Mrnavić vezette irodalmi csoport a dalmát főpapok és egyháziak támogatásával az 1620-as években kidolgozta a horvát nyelvű vallásos irodalom nyelvi normáit, amelyek nem az élő nyelvre, hanem horvát szerkesztésű egyházi szlávra alapultak. Koncepciójuk gyökeresen különbözött Kašić élőnyelvre épülő irodalmi elképzeléseitől, ezért élesen ellenezték Rómában, mindenekelőtt a Propaganda Kongregációnál a bibliafordítás megjelenését. Kašić fordítói tevékenységét paradox módon maga a jezsuita rend sem támogatta. A rend vezetése a kezdeti bíztatás után gyakorlatilag nem segítette Kašić törekvéseit, mivel a raguzai rendtársak, mindenekelőtt Marino Gondola szerint a fordítás nem volt megfelelő színvonalú.

A történet valódi csattanója azonban csak ezután következik. A bibliafordítás megjelenésének elmaradása csak közvetve kapcsolódik ezekhez a vitákhoz. A kiadást ugyanis nem a dalmát egyháziak, Mrnavić és Levaković, vagy esetleg a raguzai jezsuiták akadályozták meg, a kérdésről a végső döntést meghozó római inkvizíció egyáltalán nem is vette figyelembe az ő szempontjaikat. Kašić művének sorsát az döntötte el, hogy a horvát nyelvterület a fordítások engedélyezése szempontjából az inkvizíció által meghúzott, Európát két részre osztó vonalon innét vagy túl feküdt-e. A nehézséget pedig éppen az jelentette, hogy sem itt, sem ott – pontosan a kettő határán.

Az inkvizíció 1632 és 1634 között több ülésen foglalkozott a kérdéssel. Szakértői bizottságot jelölt ki, láthatólag igen körültekintően igyekezett megvizsgálni a kérdést a végső döntés előtt. Sajnos ennek a bizottságnak az iratait

eddig nem sikerült megtalálni, csupán a beadványokból és az ülések jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk az inkvizíció munkájáról. A dokumentumok legszembetűnőbb tanulsága, hogy a szembenálló felek küzdelme és elgondolásai a Szent Hivatal döntéshozatalára egyáltalán nem voltak hatással. A vizsgálattal megbízott bíborosok 1634. június 13-án végül a bibliafordítás megjelentetésének betiltásáról határoztak. A dekrétum szövegében egyetlen szó sem esik a fordítás nyelvéről, a dalmáciai és a raguzai egyházi körök ellentéteiről vagy esetleg Kašić művének hiányosságairól. Mindez a Szent Hivatal számára, amely feltehetőleg egyetlen horvátul tudó szakértőt sem kérdezett meg, teljesen érdektelen volt. A dekrétum világosan elénk tárja az inkvizíció szempontjait: egyrészt a latin műveltségű papság megteremtésével a szláv liturgia megszüntetése, másrészt a bibliaolvasás és hallgatás felváltása a katekizmussal. Ezek a célkitűzések és a megfogalmazás kategorikus hangneme kísértetiesen emlékeztettek az inkvizíció itáliai biblia-politikájára, amely a Bibliát és a biblikus irodalmat teljesen kiiktatta a hívők életéből. Az olasz fordításhoz hasonlóan évszázadokig horvát nyelven sem jelenhetett meg a Szentírás, a Propaganda Kongregáció teljes vereséget szenvedett a hit terjesztése helyett a hit védelmének eszméjét képviselő inkvizícióval szemben. Kašićnak csupán a bibliafordításán alapuló perikópás könyvét sikerült 1641-ben kiadnia, amelynek betiltása ismét csak egy hajszálon múlott, a szerző és a raguzai egyházi körök ügyességére volt szükség ennek kijátszására.[11]

Teljesen más utat járt be az első teljes magyar katolikus bibliafordítás. A munka megkezdése a jezsuita Szántó István nevéhez fűződik, aki jelentős szerepet játszott a jezsuiták erdélyi megtelepedésében és Báthori István fejedelem rekatolizációs törekvéseiben.[12] Szántó valószínűleg Antonio Possevino jezsuita diplomata ösztönzésére látott hozzá a Biblia magyarra fordításához, 1598-tól kezdve tervéről a rend elöljáróival is sűrűn levelezett. A fordítás munkálataival különböző intenzitással 1612-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan foglalkozott. Szántó fordítása többi kéziratával egyetemben nem jelent meg és elveszett, így annak pontos tartalmáról nem tudunk semmit. Szántó munkájával egyidőben egy másik jezsuita, Káldi György is lefordította a Bibliát, igen rövid idő alatt, 1605. október 11. és 1607. március 25. között. Korábban feltételezték ugyan, hogy munkáját Szántó kéziratának felhasználásával készítette, de az újabb kutatások hitelt érdemlően bizonyították, hogy erre nem kerülhetett sor.[13] Káldi fordítása

[11] A horvát bibliafordítás történetéről részletesen írtam: MOLNÁR: *Katolikus missziók i. m.* (a VI. fejezetben). A kérdést önálló tanulmányban is feldolgoztam, a vonatkozó inkvizíciós dokumentumok közzétételével: MOLNÁR, Antal: *Kašićev prijevod Biblije, isusovački red i Sveta Stolica. (O propalom pokušaju izdanja jedne knjige).* = Povijesni prilozi (21.) 2002. (Sajtó alatt.)

[12] Szántó működésének áttekintése: SZITTYAY Dénes: *Szántó (Arator) István SJ (1540–1612) élete és munkássága.* = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum (6.) 1994. 3–4. sz. 5–33.

[13] Ezekre az eseményekre és a két szerző munkájára lásd az első jegyzetben idézett tanulmányokat. A kérdéssel foglalkozó szerzők közül LUKÁCS és HOLOVICS igazolták Káldi munkájának önállóságát.

hosszú várakozás, és főleg igen alapos ellenőrzés után 1626-ban látott napvilágot. Joggal merül fel a kérdés: a megjelenésben szerepet játszott-e az inkvizíció?[14]

A Szent Hivatal ülésein először 1604-ben találkozunk a magyar bibliafordítás ügyével: a pápa és az inkvizíció nemcsak engedélyezte a kérelmet benyújtó Szántónak, hanem egyenesen elrendelte a Biblia magyarra fordítását, és az alapos revízió utáni megjelentetését. 1611-ben már Forgách Ferenc esztergomi érsek és bíboros fordult újabb engedélyért az inkvizícióhoz a magyar nyelvű Biblia kinyomtatásához. Beadványában külön hangsúlyozta: az evangélikus, református és antitrinitárius fordítások miatt elengedhetetlen, hogy egy katolikus magyar Biblia is rendelkezésre álljon. Forgách ezúttal (akárcsak a későbbi dokumentumok) két jezsuita fordításáról beszélt, a név megjelölése nélkül. Az új források tehát választ adhatnak a fordító személye körüli régi dilemmára. A Vulgata szövege alapján készült fordítás minden bizonnyal Káldi önálló műve volt, a sokéves ellenőrzés alatt viszont kétségtelenül felhasználták Szántó azóta elveszett kéziratát is, ezzel magyarázható a két jezsuita munkájának következetes emlegetése.

A magyar fordítás ügye hathatós támogatóra talált Roberto Bellarmino bíborosban, aki személyesen is foglalkozott a kiadással kapcsolatos kérdésekkel. Az inkvizíció 1612. január 12-én engedélyezte az alapos ellenőrzés utáni kinyomtatást. Pompeo Arrigoni bíboros Forgách érsekhez írott levelében kiemelten hangsúlyozta: a katolikus fordítás kiadásának a célja mindenekelőtt az eretnek fordítások kiszorítása volt. 1625-ben, hosszú ellenőrzés után a jezsuita rend vezetői azt javasolták, hogy az új esztergomi érsek, Pázmány Péter kérje személyesen a pápától az engedélyt a fordítás kiadásához. Pázmány viszont a jezsuiták tanácsa ellenére mégsem fordult a Szentszékhez, hanem saját hatáskörében engedélyezte a bibliafordítás kiadását, nyilván az esetleges huzavonák elkerülése érdekében. Így végül az inkvizíció megkerülésével, Pázmány jóváhagyásával jelent meg a magyar Biblia 1626-ban.[15] A fordítás után elhelyezett „Oktató intés"-ben ugyanakkor Káldi hűen közvetíti a Rómában kidolgozott, hivatalos álláspontot a Biblia fordításával és olvasásával kapcsolatban. Eszerint a Szentírás olvasása nem szükséges az üdvözüléshez, sőt a tudatlanok számára komoly veszélyeket rejthet magában. Ez utóbbiak sokkal többet nyerhetnek az egyház által közvetített tanítással, hiszen a Biblia hamis értelmezéséből származott minden eretnekség és tévelygés. Azzal viszont, hogy a katolikus egyház nem parancsolja meg a Szentírás lefordítását és olvasását, még nem is tiltja meg azt, legfeljebb korlátok közé szorítja. A püspökök csak azoknak engedélyezik az olvasását, akiknek hasznukra, és nem kárukra szolgál. Káldi megemlékezik Szántó sok éves fordítói munkájáról, amelyről ő nem

[14] Az inkvizíció magyar Bibliával kapcsolatos határozatait és a megjelenéssel kapcsolatos levelezést a tanulmány függelékében teszem közzé, így a továbbiakban erre külön nem hivatkozom.

[15] *Szent Biblia. Az egesz keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből magyarra forditotta a Jésus-alatt vitézkedö társaság-béli nagy-szombati KÁLDI György pap.* Bécs, 1626. RMNY 1352. Pázmány jóváhagyása Nagyszombatban, 1625. április 3-án, Giovanni Argenti jezsuita tartományfőnöké Grácban, 1625. szeptember 4-én kelt. A megjelenés körülményeire: LUKÁCS: *i. m.* 15–16.

tudva készítette el saját fordítását, mivel látta, hogy a katolikusok az eretnek fordításokat olvasták. Elöljárói utasítására a kéziratot tudós emberekkel átnézette, majd kinyomatta, hogy Károlyi fordítása helyett az övét olvassák.[16]

A magyar jezsuitákat azonban az ügy ilyetén módon való elintézése nem nyugtatta meg, és a botrány elkerülése végett mégiscsak jelentkeztek az inkvizíciónál. 1628-ban Forró György, az osztrák rendtartomány prokurátora jelentette a Szent Hivatalnak a kiadást, és külön hangsúlyozta: a magyar Bibliát korábban már engedélyezte V. Pál pápa, csak akkoriban a zavaros viszonyok miatt a kiadás elmaradt. A jezsuita érthető módon tartott az inkvizíció retorziójától az aktuális római jóváhagyás elmaradása miatt, de a történtek azt mutatják: feleslegesen. A Szent Hivatal ugyanis 1629. február 15-én tartott ülésén egyszerűen tudomásul vette a magyar Biblia megjelenését, és mindössze annyit kért: egy példányt küldjenek el a Szent Hivatalnak.

A bibliafordításokkal kapcsolatos inkvizíciós dokumentumok tehát fontos tanulsággal szolgálnak az itáliai és közép-európai kora újkori irodalmi élet szempontjából. A Szent Hivatal európai biblia-politikája, annak földrajzi differenciáltsága következetesen érvényesült a mi régiónkban is. A római kúria által képviselt represszív stratégia határai igencsak szűkösek voltak: az inkvizíció által képviselt modell, és az azt minden másnál élesebben megjelenítő irodalmi cenzúra Itálián kívül leginkább csak a félsziget politikai és vallási hatósugarába tartozó horvát nyelvterületen érvényesülhetett. Ettől északra, a magyar katolicizmus már nem a Szentszék centralizációs elképzelései, hanem a világi hatalomra támaszkodó, püspök-központú egyházi megújulás törvényszerűségei szerint formálódott át.[17] Ennek a más, egyháztörténeti szempontból igen fontos ténynek az irodalom számára is döntő jelentősége volt. A magyar katolikusok a 17. század első harmadától kezdve anyanyelvükön olvashatták a Szentírást, amely hathatósan formálta és gazdagította a magyar katolikus vallásos életet és irodalmat, és szerves alakító tényezőjévé vált a magyar litteratúrának és kultúrának.

[16] KÁLDI György: *Oktató intés, melyből a keresztyén ember könnyen itéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták bibliájáról...* In: *Szent Biblia i. m.* 5–14. Érdemes lenne alaposabban összehasonlítani a bibliaolvasással kapcsolatos katolikus álláspontot a korabeli protestáns alapelvekkel, amelyek az újabb kutatások alapján igencsak hasonló szemlélet jegyében formálódtak ki. Vö.: PÉTER Katalin: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században.* In: UŐ: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból.* Bp., 1995. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8./ 31–55. 236–236.

[17] Erre a kettős egyházreform-modellre a legújabban: BONORA, Elena: *La Controriforma.* Bari, 2001. /Biblioteca Essenziale Laterza 35./. A magyar katolikus egyház és a Szentszék kapcsolatának viszonylatában összefoglalóan tárgyaltam ezt a kérdést: MOLNÁR, Antal: *I legami tra la Santa Sede e l'Ungheria nel periodo dell'invasione turca (1526–1699).* In: *Mille anni di Cristianesimo in Ungheria.* Budapest – Roma, 2001. 86–100.

Dokumentumok

1.

Róma, 1604. április 7.

A Szent Hivatal határozata

Szántó István engedélyt kért a Biblia magyarra fordítására, kérelmét olvassák fel a pápa előtt.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,
Decreta Sancti Officii, vol. 1604–1605. pag. 136.
Egykorú regisztrum alapján készült 19. századi másolat

Patris Stephani Aratoris jesuitae petentis licentiam vertendi Biblia in idioma hungaricum memoriale legatur coram Sanctissimo.

2.

Róma, 1604. május 6.

A Szent Hivatal határozata

Szántó István kérelmének meghallgatása után a pápa elrendelte, hogy fordítsa le magyarra a Bibliát, de a kinyomtatás előtt alkalmas és tudós személyek nézzék át, és a jezsuita papoktól tudják meg, kik alkalmasak erre a feladatra.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,
Decreta Sancti Officii, vol. 1604–1605. pag. 185.
Egykorú regisztrum alapján készült 19. századi másolat

Patris Stephani Aratoris hungari jesuitae sacrae theologiae doctoris lecto memoriali Sanctissimus ordinavit, ut traducet in linguam hungaricam Sacra Biblia, sed priusquam in lucem prodeant, revideantur a personis idoneis et doctis, et sciatur a presbyteris jesuitis, quinam sint ad id munus apti.

3.

Pozsony, 1611. november 18.

Forgách Ferenc esztergomi érsek V. Pál pápához

A magyar katolikus egyház egyik súlyos nehézsége, hogy míg az evangélikusok, reformátusok és az erdélyi unitáriusok népnyelvű és számos hibával elcsúfított bibliafordításai közkézen forognak, addig katolikus bibliafordítás nincsen Magyarországon. Két jezsuita dolgozott a Biblia pontos fordításán, de pápai áldás nélkül nem akarták kinyomtatni, ezért kéri a pápát, hogy három-négy teológiában jártas jezsuita lektorálása után a magyar bibliafordítást kiadhassák.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,
Stanza Storica TT1–a. fol. 1179r. 1234v.
Eredeti, az aláírás autográf

Beatissime Pater ac Domine Domine
Clementissime.

Post humilia Beatitudinis Vestrae pedum oscula suggerere Sanctitati Vestrae volui, inter caetera incommoda, quibus Ecclesia ungarica conflictatur, illud non postremis accensendum, quod a Calvinianis, Lutheranis, imo etiam Transylvanicis Arianis Biblia in linguam vulgatam conversa, ac multiplicibus corruptelis faedata, passim ab omnibus teruntur, catholica vero Bibliorum versio nulla hactenus habita est in Ungaria.

Quocirca ut hac quoque in parte consuleremus fidei sinceritati, laborarunt duo e patribus Societatis Jesu in versione fideli Bibliorum.

Quia tamen sine Beatitudinis Vestrae benedictione nihil patres ipsi de excudenda sua versione agere voluerunt, Beatitudinem Vestram humiliter obtestandam duxi, ut apostolica sua benedictione licitum sit a tribus aut quatuor e Societate Jesu, partim theologiae doctoribus ac professoribus, partim in theologico studio diu versatis, revisa Biblia ungarica in lucem dare.

Deus Beatitudinem Vestram ad Ecclesiae suae commodum diutissime salvam velit.

Posonii, 18. novembris 1611.

Beatitudinis Vestrae

humillima creatura
Cardinalis Strigoniensis

[fol. 1234v.] [*Címzés:*] Sanctissimo ac Beatissimo Patri et Domino Nostro, Domino Paulo Papae V^to^ Sanctae et Universalis Ecclesiae Summo Pontifici Domino Domino Clementissimo.

[*Különböző egykorú kezekkel:*] Alla Congregazione del Santo Offizio. Posonii die 18 novembris 1611. Illustrissimi domini Cardinalis Strigoniae. Petit licentiam imprimendi Sacra Biblia translata in linguam ungaricam a duobus theologis jesuitis.

Die 12. januarii 1612. Sanctissimus ordinavit illustrissimo domino Bellarmino, ut notificet Patri Generali Jesuitarum, qui deputet quattuor theologos ad revidenda Biblia translata in linguam hungaricam, deinde imprimantur.

[*Papírfelzetes pecsét*]

4.

Róma, 1612. január 12.

A Szent Hivatal határozata

Az esztergomi érsek [1611.] november 18-i levelét a pápa előtt felolvasták, aki elrendelte, hogy Roberto Bellarmino bíboros jelöltessen ki a jezsuita rendfőnökkel négy teológust a bibliafordítás átnézésére, ezután nyomtassák ki, és minderről tájékoztassák az esztergomi érseket.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,
Decreta Sancti Officii, vol. 1612. pag. 29.
Egykorú regisztrum

Lectis litteris illustrissimi domini Cardinalis Strigoniae datis die 18. novembris, in quibus petit licentiam imprimendi Sacra Biblia translata in linguam hungaricam a duobus patribus jesuitis, prius tamen revidenda a quattuor theologis eiusdem ordinis, Sanctissimus ordinavit illustrissimo domino Cardinali Belarmino, ut notificet Patri Generali jesuitarum,[18] qui deputet quattuor theologos[19] ad revidenda dicta Biblia, deinde imprimantur, ac ita significetur praedicto domino Cardinali.[20]

[18] Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök (1581–1615)

[19] Betoldva: idoneos

[20] A határozat szövegének másolata: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 342r.

5.

Róma, 1612. január 14.

Roberto Bellarmino bíboros levele Forgách Ferenc esztergomi érsekhez[21]

Később válaszol a címzett levelére, mivel meg akarta várni a rábízott ügy végét. Azonnal felkereste a pápát és beszélt vele a Biblia új kiadásának szükségességéről, aki viszont először szokás szerint a Szent Hivatallal akart erről tárgyalni. A Szent Hivatallal történt egyeztetés után a pápa Bellarminóra bízta, hogy a jezsuita rendfőnököt bízza meg négy jezsuita cenzor kijelölésével. A rendfőnök azonban már kijelölte őket, és ezek a címzettnek segítettek ebben a munkában. Egy negyediket is melléjük rendel, ha talál egy a magyar nyelvben jártas és a dologhoz értő személyt.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 340r.
1628-ban készült másolat

Litterae Cardinalis Bellarmini

Ad litteras Dominationis Vestrae Illustrissimae serius respondeo, quia volui expectare exitum negotii ab ipsa mihi demandati. Ego igitur continuo adii Sanctissimum Patrem Nostrum, et de necessitate novae editionis Bibliorum egi. Sanctitas Sua mihi respondit, velle se de hac re agere, ut moris est, cum Sacra Congregatione Sancti Officii, cuius congregationis ego sum unus. Communicavit tandem Sanctissimus cum congregatione et mihi iniunxit, ut significarem nomine suo Patri Praeposito Generali Societatis Jesu, ut ipse designaret quatuor viros doctos e Societate, qui assisterent huic operi, et versionem novam Bibliorum lingua istic vulgari edendam approbarent.[22] Feci quod iussus sum. Sed Pater Generalis illos ipsos nominavit, qui iam in hoc opere Dominationi Vestrae Illustrissimae serviebant, quibus adiunget quartum, si invenire potuerit, qui et linguam hungaricam teneat, et de his rebus iudicare possit. Quod reliquum etc. Romae, 14. januarii 1612.

6.

Róma, 1612. november 3.

Pompeo Arrigoni bíboros levele Forgách Ferenc esztergomi érsekhez

A címzett 1611. november 18-i kérvényét a Szent Hivatal [1612. január] 12-én tárgyalta, ahol a pápa Roberto Bellarmino bíborosra bízta, hogy a jezsuita rendfőnökkel jelöltessen ki négy cenzort a magyar bibliafodítás ellenőrzésére, majd az alapos vizsgálat után a magyar egyház hasznára nyomtassák ki, különösen hogy ezáltal az eretnek fordításokat kiiktassák.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 340r.
1628-ban készült másolat

[21] Az 5–7. dokumentumok egy, a magyar bibliafordítással foglalkozó önálló fasciculusban találhatóak: Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 338r–343v. A csomó címlapján az alábbi szöveg olvasható: „1629. Facultas concessa Cardinali Strigoniensi imprimendi versionem Sacrorum Bibliorum in linguam hungaricam. Decretum Sanctissimi sub die 15. februarii 1629. statuens unum exemplar Bibliorum consignari Sancto Officio."

[22] A rendfőnök által a bibliafordítás ellenőrzésére kijelölt rendtagok Káldi Márton, Rumer Gergely, Forró György, majd 1619-től Dobokay Sándor voltak. LUKÁCS: *i. m.* 13–15.

Litterae Cardinalis Arigonii ad illustrissimum
Cardinalem Strigoniensem

De versione sacrorum Bibliorum in linguam hungaricam facta a duobus patribus Societatis Jesu, pro cuius revisione et editione Illustrissima Dominatio Vestra die 18. novembris nuper praeteriti supplices Sanctissimo Domino Nostro dedit litteras, actum est in Congregatione Sancti Officii die 12. praesentis mensis, in qua idem Sanctissimus ordinavit illustrissimo domino Cardinali Bellarmino praesenti, ut notificet reverendo Patri Generali eiusdem Societatis, quod deputet quatuor theologos spectatae virtutis ac probatae doctrinae ad exacte recognoscendum de fideli eorundem versione, ut deinde ad commodum istius Ecclesiae imprimantur, potissimum ut his editis alia ab haereticis mendose evulgata, quoad fieri poterit, supprimantur, perdantur. Id quod auctoritati ac religioni Illustrissimae Dominationis Vestrae plurimum commendatum velim.[23]

Romae III. novembris M.D.C.XII.[24]

[fol. 341v.] Circa la Bibbia in lingua ungarica.

7.

Róma, 1628. december 5.

Forró Györgynek, az osztrák jezsuita rendtartomány prokurátorának beadványa a Szent Hivatalhoz

A Vulgata magyar fordítására V. Pál pápa adott engedélyt Claudio Acquaviva rendfőnöksége idején Forgách Ferenc esztergomi érseknek és a jezsuita rend osztrák rendtartományának, azzal a feltétellel, hogy a fordítást jezsuita atyák nézzék át. Az engedélyről tud Pázmány Péter is, Forró György pedig egyike volt a revizoroknak, és ő adta át VIII. Orbán pápának a fordítás első példányát, illetve kifejtette a pápa előtt a fordítás pápai engedéllyel való elkészítésének tényét. A pápai felhatalmazásról az akkori tartományfőnök, Giovanni Argenti is megemlékezik a magyar bibliafordítás kinyomtatásának engedélyezésében, de a fordítás az átnézés (1613) után az akkori zavaros viszonyok miatt nem jelenhetett meg.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Censurae Librorum, vol. 3 (1626–1640). fasc. 8. fol. 339r. 343v.

Egykorú tisztázat

Sacra Biblia Vulgatae editionis e latino in ungaricum idioma transferendi facultas foelicis recordationis a Paulo V. Pontifice Maximo tempore beatae memoriae admodum reverendi P. Claudii[25] facta fuit, tum illustrissimo domino Francisco Forgas archiepiscopo et cardinali, tum Societati in Provincia Austriae, ea lege, ut translata opera patrum Societatis reviderentur. De qua facultate constat et moderno illustrissimo domino archiepiscopo Strigoniensi Petro Pasmany, et ego, qui unus fui e revisoribus, cum eius laboris primitias exemplar Bibliorum ungaricorum Beatissimo Patri Urbano VIII. Pontifici Maximo ad Suae Sanctitatis pedes [obtuli][26], Pauli V. facultate eam versionem factam esse Suae Sanctitati exposui. Huius facultatis P. Joannes Argenta,[27] tanquam eius bene conscius et testis, qui eo tempore, cum revisa sunt, anno 1613 et postea,

[23] A dekrétum másolata: uo. fol. 342r.

[24] A dátum a levél tartalma alapján valószínűleg másolási hiba következtében helytelen, inkább 1612. január végén íródhatott.

[25] Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök (1581–1615).

[26] Utána áthúzva: obtuli obtuli exposui.

[27] Giovanni Argenti SJ osztrák tartományfőnök (1608–1613, 1623–1626).

cum ob res Ungariae turbatas tardius imprimerentur, provincialis fuit Austriae, in concessione ea imprimendi ungaris Bibliis praefixa, meminit.

Datum hoc scriptum Romae die 5. decembris 1628.

Georgius Forro
procurator Austriae

[fol. 343v.] Pro Georgio Forro procuratore Austriae. 15. februarii 1629. Sanctissimus mandavit unum exemplar Bibliorum consignari Sancto Officio. Circa editionem Bibliae ungarico idiomate.

8.

Róma, 1629. február 15.

A Szent Hivatal határozata

Felolvasták Forró György kérelmét a két jezsuita által magyarra fordított és V. Pál pápa utasítására átnézett Biblia kinyomtatására, a pápa elrendelte, hogy egy példányt adjanak át a Szent Hivatalnak.

Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede,
Decreta Sancti Officii, vol. 1629. fol. 36v.
Egykorú regisztrum

Lecto libello Georgii Forro procuratoris Austriae petentis licentiam imprimendi Sacra Biblia translata in linguam hungaricam a duobus patribus Societatis Jesu, ac postea jussu Pauli V. sanctae memoriae revisa, Sanctissimus ordinavit unum exemplar dictorum Bibliorum consignari Sancto Officio.

ANTAL MOLNÁR

La traduction catholique de Bible croate et hongroise et l'Inquisition de Rome

L'étude examine les points de vues et les décisions du Saint-Office faites au sujet des traductions de Bible, avant tout de la traduction hongroise, à partir les documents des Archives de l'Inquisition de Rome (Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede), ouverte au public en 1998. L'Inquisition de Rome au deuxième moitié du 16e siècle, après les débats déroulés à son intérieur, s'est décidée de l'interdiction des traductions de Bible. En même temps, le manque d'un réseau institutionnel, autant que l'extension des traductions protestantes de Bible a rendu cette interdiction du Saint-Siège, surtout dans les pays à religion mixte, inexécutable. Ainsi les traductions allemandes, françaises ou polonaises, l'Inquisition était contrainte de les permettre, tandisqu'en Italie, la défense absolue restait en vigueur. L'auteur, par les sources nouvellement mises à jour, précise la ligne de frontière de la politique de Bible du Saint-Siège, tracée par la recherche antérieure. L'inquisition, après de longs débats avait interdit la traduction croate, faite par le jésuite Bartol Kašić, puisque grâce à la proximité et aux possibilités institutionnelles, le Saint-Office est arrivé à faire valoir sa volonté sur territoire de langue croate, en plus l'expansion minime du protestantisme, ne rendait pas nécessaire la publication d'une traduction croate. Par contre, le Saint Office n'avait pas empêché l'édition d'une version hongroise, puisque la propagation des traductions protestantes rendait nécessaire pour l'Église catholique de donner une traduction catholique à ses fidèles. C'est pourquoi l'Église non seulement n'interdit, mais au contraire, supporta expressément le travail des traducteurs, et plus tard, lorsque la Bible hongroise a été publiée sans la permission de l'inquisition, le Saint-Office n'a pas fait de réserves sur le procédé. Les documents mentionnent conséquemment deux jésuites, comme les traducteurs, ainsi l'auteur suppose que le manuscrit, depuis perdu de István Szántó, a été utilisé lors du contrôle de la traduction de György Káldi.

KÖZLEMÉNYEK

Friedensbegriff um 1300 in Ungarn. Von „tranquillitas regni" zu „pulchritudo pacis". Wie von den Forschern angenommen, kam die Friedenserhaltung nach den als Vorbild betrachteten deutschen und englischen Krönungsordines aus dem 10. und 11. Jh. auch in der Eidesformel der ungarischen Krönungszeremonie vor. Anhand des Vorkommens des Begriffs pax im Kapitel 4. seiner Ermahnungen an seinen Sohn Prinz Emmerich wurde früher König Stephan selbst „Friedenskönig" genannt. Dieser Friede jedoch, der im oben genannten Königsspiegel Erwähnung findet, ist literarischen Ursprungs, dessen Wurzeln sich im Alten Testament, bei Augustinus sowie den Klassikern der Karolingerzeit wie z. B. Sedulius Scottus nachweisen lassen. Dieser pax diente als theologische, philosophische Grundlage zu den Kämpfen um die Gründung der neuen, selbständigen christlichen Staaten. Im Ergebnis dessen kann die „tranquillitas", die von Gott vorhergesehene ideale Ruhe der geschöpften Welt wiederhergestellt werden. Die Realisierung des christlichen Liebesgebotes wurde zum politischen Programm, das auf dem Gehorsam gegenüber dem christlichen Gebot der Gottesliebe beruhte. Interessanter Weise sollte der Ausdruck „tranquillitas pacis" zum ersten Mal in den Stephans-Legenden vorkommen, die um die Zeit der Kanonisation des ersten ungarischen Königs entstanden. Das Auftauchen dieses Ausdrucks ist ein guter Beweis für die geistige Erneuerung des Landes unter der Regierung von Ladislaus dem Heiligen und König Koloman, nicht zufällig wird der tranquillitas-Begriff von einem Chronisten der Anjou-Zeit noch einmal wiederholt. Obwohl er sowohl in den erzählenden Quellen als auch in den Urkunden häufig auftaucht, erhielt der Begriff „pax" kein charakteristisches Attribut oder Beiwort. Selbstverständlich regieren die Könige „pacifice", was nur gelegentlich um Ausdrücke wie „feliciter" oder „potenter" ergänzt wird. Das geschah gerade um 1200, unter der Regierung des Königs Béla III., als erneut ein von Kriegen und Zwistigkeiten geprägte Epoche ihren Abschluß fand und bereits von den Zeitgenossen als Auftakt zu einer neuen Ära empfunden wurde. Es ist jedoch charakteristisch für die ungarischen Verhältnisse, daß die Friedenserhaltung vom König gerade in der zweiten Hälfte des 13. Jh. immer entschlossener verlangt wird. Die ersten Quellen ähnlichen Inhalts stammen ebenfalls aus der Regierungszeit der letzten Könige des 13. Jh., Ladislaus IV und Andreas III.

In der politischen Krise der zweiten Hälfte des 13. Jh. wurde die ältere, vor allem theologische und literarische Deutung des Begriffs pax um für die Zeitgenossen selbstverständliche praktische Aufgaben der aktuellen Politik erweitert: die Macht des Königs zu bewahren, die immer stärkere Macht der Oligarchen zu brechen. Unter der Herrschaft des Königs Ladislaus IV. wurde der Frieden in Ungarn noch von einem weiteren, spezifischen Moment gefährdet: von der Ansiedlung heidnischen Kumanen nach dem Mongoleneinfall von 1241–42 in die bereits stabilisierte christliche ungarische Gesellschaft, die sich nach anderen rechtlichen Normen richtete. Der König betrachtete die Kumanen nicht nur als Stützen der königlichen Macht sondern fühlte sich zu ihnen besonders hingezogen, was in den Augen der Zeitgenossen als skandalös galt. Es galt vor allem als Aufgabe

der hohen Geistlichen, dafür zu sorgen, daß der König dieser seinen Pflicht der Friedenserhaltung tatsächlich auch nachkam. Im Mai 1277 wurde Ladislaus IV von Landtag für mündig erklärt und zum ersten Mal der Wunsch formuliert: diejenigen, die den Frieden im Lande bedrohen, sollten von König bestraft werden, d.h. die Kumanen sollten die bereits klaren Eigentumsverhältnisse ungestört lassen.

Als sich König Ladislaus im Jahre 1288 vorübergehend mit Lodomér, Erzbischof von Gran (Esztergom) versöhnte, wurde die Weise, wie der Frieden im Lande wiederhergestellt werden sollte, noch eindeutiger: der König durfte sich mit den Mongolen nicht verbünden, er sollte von den Kumanen eine christliche Lebensführung verlangen und die Privilegien der Kirche berücksichtigen. Inzwischen mischte sich Albert I., Herzog von Österreich und der Steiermark, in die inneren Zwistigkeiten Westungarns ein und eroberte ungarische Gebiete bei Preßburg sowie seine Umgebung. Demzufolge mußte Andreas III anläßlich der Wiederherstellung des Friedens nach der Ermordung König Ladislaus des IV. von seinen eigenen kumanischen Anhängern im Jahre 1290 nicht nur auf Treue zur Kirche schwören, sondern auch versprechen, die von Fremden besetzten Gebiete zurückzuerobern. In seiner Österreichischen Reimchronik (Zeilen 41240–291) berichtete Ottakar, daß Andreas als Verteidiger des Friedens und der Ruhe gegen die Räuber und Brandstifter in seinem Land feindlich aufzutreten und die Witwen und Waisen zu beschützen habe. Der Desintegrationsprozess des ungarischen Staates unter der Herrschaft von Andreas wurde auch dadurch beschleunigt, daß mit Ladislaus Tod die Dynastie in gerader Linie ausgestorben war und vom Papst anstelle Andreas das Haus Anjou aus Neapel, namentlich Karl Robert als Thronfolger anerkannt wurde. Paradoxerweise hielt der ungarische hohe Klerus fast bis ans Ende zu Andreas und der König hatte es der juristischen Bildung und den organisatorischen Fähigkeiten der hohen Kleriker zu verdanken, daß auf seiner Seite ein Bündnis gegen die Oligarchen der Stände zustandekam. Unter diesen Umständen galt der Frieden bereits als Voraussetzung des Fortbestehens des Staates. Die oben skizzierten politischen Ereignisse widerspiegeln sich in den Urkunden, vor allem in denen, die am Hofe ausgestellt wurden. Die reformatio pacis wurde zum Bestandteil der höfischen Propaganda, ihre Notwendigkeit wurde aber in dem an den Rand der Anarchie getriebenen Land wahrscheinlich von vielen eingesehen. Die Gemahlin des Königs Andreas, Königin Fenenna, erwähnt in einer 1291 ausgestellten Urkunde den sehnlichst erwünschten Frieden: „nos et regnum nostrum post longarum et immensarum tribulacionum et inquietissimas tempestates optati pacis letamur diu desiderata quiete potiri".

Etwa zu dieser Zeit trat die Wende ein, daß der bereits früher in den Vordergrund getretene Augustinische Gedanke der jenseitigen Erfüllung des Friedens erneut und unwiderruflich in den Hintergrund gedrängt wurde, und die materiellen Bezüge des Friedensgedankens verstärkt betont und auch sprachlich formuliert wurden. Zu jener Zeit erschien in den Urkunden erstmals der ausgesprochene Wunsch nach dem Frieden, um dann in den darauffolgenden Jahrhunderten immer wieder aufzutauchen. Zur üblichen stilaren Formel dieses Wunsches wurde die Erwähnung des pulchritudo pacis biblischen Ursprungs, aus Isaiae 32, 18. In der ungarländischen Latinität erschien dieser Ausdruck erstmals 1256, als Hinweis auf den Wiederaufbau nach dem damals noch so nahen Mongoleneinfall in den Jahren 1241/42: ecclesiam confovendo pulchritudine pacis revereri. Diese Wendung mag aus den Bibelkommentaren, aus den auch in Ungarn auffindbaren Werken des Haymo von Halberstadt oder des Walafrid Strabo oder gar aus den Gebeten liturgischer Bücher schon immer bekannt gewesen sein. Noch unter der Herrschaft des Königs Béla IV tauchte der Wunsch nach der Wiederherstellung des Friedens erneut auf, diesmal jedoch unter dem Druck der drohenden inneren Unruhe (1267/70):" regnum ad statum quietis et tranquillitatis reducere".

Unter der Herrschaft Ladislaus IV. erschien dieser Ausdruck in den Urkunden im Jahre 1283 wieder, wie „ut glorietur pulchritudo pacis", wie er in den Jahren nach 1270 auch in den benachbarten Ländern im aktuellen politischen Kontext, in der Korrespondenz Rudolfs I. ebenfalls auftaucht. Man könnte eventuell sagen, es handelte sich diesmal um einen Zufall, könnte man nicht

auch unter der Herrschaft der neuen Dynastie der Anjous öfters auf diesen Ausdruck stoßen. Da kann es sich nicht mehr um Zufälle handeln, die Anjous achteten nämlich peinlich darauf, sich in jeder Hinsicht als legitime und würdige Nachfolger der Arpaden zu zeigen. Auch was die Terminologie ihrer Urkunden anbelangt, gingen sie so vor, und auch ansonsten betrachteten sie sich nach dem Tod des letzten Herrschers aus dem Arpadenhaus, Andreas III, mit Recht als die Verwirklicher der reformatio pacis. So findet sich in einer königlichen Urkunde im Zusammenhang mit der Stadt Ödenburg (Sopron) der Ausdruck pulchritudo pacis et quietis im Jahre 1317. Anläßlich einer vereitelten Konspiration im Jahre 1330 können die Anjous nicht genügend betonen, daß sich auch Ungarn derzeit „der fruchtbaren Schönheit des heiß ersehnten Friedens und der Ruhe erfreuen kann." Weitere Vorkommen des Begriffs sind uns aus den Jahren 1342 und 1350 bekannt.

Schließlich fand dieser Ausdruck auch im programmatischen historiographischen Werk der fünfziger Jahre des 14. Jh., im Vorwort zur sog. Wiener Bilderchronik Verwendung, gleichsam zur Charakterisierung der Leistung der neuen Dynastie: Nach Niederschlagung aller Tyrannen, d.h. der Oligarchen sicherten die Könige von Ungarn „populos Hungarie in pulchritudine pacis et requie opulenta sedere".

Zusammenfassend könnte man sagen, daß der früher eher abstraktere Begriff pax im ausgehenden 13. bzw. angehenden 14. Jh. eine Bedeutungserweiterung erfuhr, und mit den Begriffen potentia und securitas verbunden wurde (zum ersten Mal im Jahre 1219). In den königlichen Urkunden sowie in den Krönungseidsformeln gewann er eine immer konkretere Bedeutung. Er näherte sich immer mehr den Idealen integritas regni, libertas ecclesiae et nobilum und wurde schließlich zu einem charakteristischen Propagandaslogan einer neuen Dynastie.

Seit Tacitus ist uns bekannt, daß der Ausdruck Friede von jeder Generation neu gedeutet wird, und was für die Väter noch als „alma" und „felix" galt, kann für die Söhne bereits „saeva" oder „letifera" werden. Die Geschichte ist reich an solchen Wenden, es reicht z. B., an das Ungarn vor der türkischen Eroberung zu denken, das vor einem schweren historischen Entschluß stand. Aber auch heutzutage wird das zutreffende Attribut zum Begriff Friede gesucht, obwohl wir wissen, daß wir keinen Friedensbegriff, sondern den Frieden selbst brauchen.

Literatur

Dieser Vortrag wurde im Rahmen der festlichen Tagung anläßlich des 70. Geburtstages von Prof. Dr. András Vizkelety vorgelesen (3.11.2001). An dieser Stelle möchte ich meinen Dank aussprechen, den vollständigen Katalog des Forschungsgruppe für das ungarische Mittellateinischen Wörterbuch mit freundlicher Genehmigung von Dr. Kornél Szovák benutzt haben zu können. Auch die CD-Roms des Patrologia Latina Database (Ed. Chadwyck-Healey) und der Cetedoc Library of Christian latin Texts (Ed. Brepols) waren für die Entstehung vorliegender Arbeit von großem Nutzen.
Bezüglich der ungarischen erzählenden Quellen habe ich die maßgebende Edition der *Scriptores rerum Hungaricarum* (Hg. v. Imre SZENTPÉTERY, Bde. 1–2 Bp. 1937–1938) benutzt. Zum ersten Mal wurde meine Aufmerksamkeit auf dieses Thema von der Konferenz (Reichenau-Tagung) des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte im Jahre 1991 *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter* (vgl. *Vorträge und Forschungen* Bd. 43, Sigmaringen, 1996) gelenkt. Weitere Literatur: BALOGH József: *Szent István király, a békefejedelem* (König Hl. Stephan, der Friedenskönig). = Magyar Nyelv (23.) 1927. S. 452–461.; BORZSÁK István: *Pax Tacitea*. In: *Dragma*. Bd. 1. Bp. 1994. S. 203–214. (erste Mal in Antik Tanulmányok (13.) 1966. S. 27–39.)

VESZPRÉMY, LÁSZLÓ

Egykorú újsághlap Drakula vajdáról.* A véletlen kevés XV. században nyomtatott újsághlapot mentett meg az utókornak. Ezek főként a még távoli török háborúk Velencén át érkezett híreit, a francia király itáliai hadjáratát, Drakula vajda rémuralmát adják esetenként hírül, míg az új világrészek felfedezéséről Kolombus Kristóf spanyol, latin és német nyelven kiadott levele számol be elsőnek.

Drakula havasalföldi vajda (Vlad Tepeş) 1456–1462-ig tartó rémuralmáról és budai fogságáról szóló híradás, a „karóbahúzó" vajda vérengzésének minden részletével méltán keltett izgalmat az akkori közvéleményben. Erre vall feltűnően sok kiadása is, amelyek közül a legkorábbi 1485-ben Lübeckben jelent meg és egyetlen ismert példánya a múzeumalapító Széchényi Ferenc gyűjteményével került az Országos Széchényi Könyvtár birtokába.[1]

De még jóval az újsághlap megjelenése előtt Michael Beheim versben is megénekelte Drakula viselt dolgait. A III. Frigyes császár bécsújhelyi udvarába érkezett német vándorénekes költeményében elmondja, hogy értesülései egy Jakab nevű szerzetestől származnak, aki a vajda kegyetlenkedései elől a bécsújhelyi kolostorba menekült.

„Da selbst ich michael beham
gar offt zu disem bruder kam,
der saget mir uil übel,
dy der trakel waida began,
der ich ein tail getichtet han."

Beheim költeményét a heidelbergi egyetemi könyvtár egykorú kéziratából Bleyer Jakab közölte elsőnek,[2] szövegét ugyanakkor egybevetve a Széchényi Könyvtár újsághlapjával, valamint a lambachi[3] és a st.-galleni[4] bencéskolostorok egy-egy XV. századi kolligátumának ugyancsak Drakuláról szóló kéziratával.[5] A szövegek egybevetéséből kiderült, hogy az újsághlap, valamint a lambachi és st.-galleni kézirat – mindhárom más-más német nyelvjárásban írva – szinte szórólszóra ugyanaz. De amíg a két kézirat a vajda kegyetlenkedéseinek felsorolásával véget ér, az újság a történetet azzal fejezi be, hogy „a vajda a magyar király évekig tartó budai fogságában bűnbánatot tartott, a keresztény hitre tért, miután pedig a király akaratából birodalmába visszatérhetett, sok jót cselekedett".

Michael Beheim Drakuláról lényegében ugyanazt mondja, mint az újsághlap és a két kézirat, de előadása részletesebb, sőt a vajda elfogatásának körülményeiről is tud. Erről azt írja, hogy Drakulát az Erdélybe érkezett Mátyás király kíséretében lévő Giskra János záratta „iersiu", azaz Giurgiu

* Vö. MONOK István: *A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből.* = MKsz (117.) 2001. 4. sz. 489–494. (Hubay Ilona írására vonatkozó megjegyzését l. uo. a 492. lapon.) – Tájékoztatásul: a jegyzetek a korabeli szakirodalmat tükrözik, csupán a legszükségesebb javításokat, kiegészítéseket hajtottuk végre. (Szerk.)

[1] Könyvtári jelzete: Inc. s. a. 1948. (Jelenlegi jelzete: Inc. 846., szerk.) Leírását l. HUBAY: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, ujsághlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban. 1480–1718.* Bp. 1948. 3. sz. (Továbbiakban: HUBAY: *Röplapok...*) Újabb irodalom: SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Bp. 1970. 1207. sz.

[2] *Ein Gedicht Michael Beheim's über Wlad IV., Woiwoden von der Walachei (1456–1462).* = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge 32. Bd. 1. Heft.

[3] A lambachi kéziratot közli: Archiv d. V. für siebenbürgische Landeskunde. 27. Bd. 331–343.

[4] A st.-galleni kéziratot közli: BOGDAN, Joan: *Vlad Tepes...* Bucureşti, 1896. 90–105.

[5] BLEYER Jakab: *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. VI.* = Századok 1902. 532. s a köv. lapok, és *Beheim Mihálynak Vlad Drakul oláh vajdáról szóló költeménye és annak kútfői értéke.* = Századok 1904. 874–882.

várába.[6] A vajda későbbi sorsát, budai fogságát és szabadulását a nyomtatott újságlaptól eltérően viszont már nem említi.

Bleyer Jakab mindebből arra következtet, hogy a versben és prózában előadott történet közös forrása a vajda birodalmából elmenekült Jakab barát szóbeli elbeszélése volt. Ezt a bécsújhelyi kolostorban feljegyezték, terjesztés céljából pedig az akkori szokásnak megfelelően többször lemásolták. Ilyen másolat a lambachi és a st.-galleni kézirat és ilyen másolat került később sajtó alá a vajda budai fogságának és hazatérésének legújabb hírével megtoldva. Ezzel szemben Michael Beheim Drakula kegyetlenkedéseinek elbeszélését a szerzetestől személyesen hallotta és képzeletében minden részlet tovább élt. Verses históriája tehát részletesebb, sőt a vajda elfogatására is kitér, amiről a korábban elmenekült barát már nem tudott. Drakulát Mátyás király 1462-ben fogatta el, ugyanabban az évben, amikor Beheim Bécsújhelybe érkezett. A szörnyeteg elfogatásának híre legújabb szenzációként nyilván oda is eljutott. Beheim kapott az alkalmon és a vajda elfogatásának a császári udvarban hallott részleteit kiegészítve Jakab barát szavahihető elbeszélésével, versbe szedte az udvar szórakoztatására Drakula hajmeresztő történetét.

Beheim költeménye az előadottakon kívül aktualitásával is hatott. Az újságlap általunk ismert legkorábbi kiadása ezzel szemben akkor jelent meg, midőn Drakula Mátyás király 1476-ig tartó budai fogságából már kiszabadult, sőt már nem is élt. De hogyan került a távoli Lübeckben sajtó alá?

Bleyer Jakab feltevése az volt, hogy az újságlap e kiadása akkor jelent meg, midőn Drakula budai fogságát elhagyva, Havasalföld kormányzását újból átvette s egy pillanatra az érdeklődés középpontjába került. De az „impressum", vagyis a hely, év és a nyomda megnevezése nélkül megjelent nyomtatvány betűtípusai azóta elárulták, hogy kiadója Bartholomaeus Gothan csak 1485 körül adta sajtó alá Lübeckben.

Bartholomaeus Gothan Magdeburgból jövet, 1484-ben telepedett le Lübeckben.[7] Nyomtatványai kezdetben a Hansa városok könyvpiaca számára készültek, amíg a stockholmi püspök meghívására Svédországba nem ment. Miután ott a ferencesek stockholmi kolostorában a magával hozott nyomdafelszereléssel misekönyvet nyomtatott,[8] visszatért Lübeckbe, de ettől kezdve mind stockholmi, mind lübecki nyomdája kizárólag a svéd könyvkiadás szolgálatában állott. Néhány év múltán II. Iván moszkvai nagyherceg meghívására Oroszországba indult, hogy az új találmányt ezúttal ott honosítsa meg.[9] De útjáról nem tért vissza s az 1496. évi lübecki adókönyv már csak özvegyét említi.

E körülményből az derül ki, hogy Gothan a Drakuláról kiadott újságot stockholmi útja előtt adta sajtó alá. Kinyomatásához kétféle betűt használt. A címlap típusát (Haebler 3: 80G) magdeburgi műhelyéből hozta magával, míg a szöveg típusát (Haebler 5: 103G) már Lübeckben szerezte. Ha tehát figyelembe vesszük azt, hogy 1484 szeptemberében érkezett Lübeckbe, egy 1486 októberében kelt okmány pedig már Stockholmban említi, az újságlapot nyilván 1485 táján adta sajtó alá.

Bár a hírlapok őseinek történetében ez az évszám valóban korai, mégis feltehető, hogy Drakula újságja a lübecki kiadást megelőzően is megjelent. Lübeck Európa délkeleti országainak forgalmán kívül esett és alig hihető, hogy egy Bécsújhelyből kiindult híradás, Drakula budai fogságának

[6] Drakula elfogatását ugyanígy írja le II. Pius pápa. Vö. *Pii Secundi Pontificis Maximi Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt.* Frankfurt, 1614. 296–297.

[7] Vö. VOULLIÉME, [Ernst]: *Die deutschen Drucker des XV. Jhs.* Berlin, 1916. és HAEBLER, Konrad: *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jhs. im Auslande.* München, 1924.

[8] *Missale Strengnense.* [Stockholm] 1487, Barth. Ghotan [Gothan]. Vö. COLLIJN, Isak: *Katalog der Inkunabeln der kgl. Bibliothek in Stockholm.* Stockholm, 1914. I. No. 734.

[9] Az első oroszországi nyomdát 1553-ban Rettenetes Iván cár megbízásából Iwan Fedorow [Ivan Fjodorov] alapította Moszkvában. Első cirillbetűs nyomtatványa 1564-ben jelent meg. Vö. *Lexicon d. g. Buchwesens.* Bd. I. Leipzig, 1935. 528.

és Mátyás király akaratából történt hazatérésének legújabb hírével utólag megtoldva, első ízben ott került volna sajtó alá. Említettük, hogy lübecki nyomdásza, Bartholomaeus Gothan előbb Magdeburgban dolgozott; ez a város Augsburghoz, a legelső német újságlapok kiadójához, vagy pedig a könyvpiacáról már a XV. században jelentős lipcsei vásárhoz, a kelet felé irányuló kereskedelmi és utasforgalom kiindulópontjához lényegesen közelebb esett. A Drakuláról szóló izgalmas történetet bizonyára e városok egyikéből szerezte s középalnémetre[10] fordítva, a Hansa városok számára újból kiadta.

Az újság vonzóereje az aktualitás, így tehát megokolt az a feltevés, hogy a híradást akkor adták először sajtó alá, midőn Drakula – amint azt a befejező sorok is hírül adják – a magyar király akaratából ismét uralomra került. A vajda visszahelyezését Mátyás 1476-ban határozta el, de uralma mindössze egy évig tartott. Bár az újság halálát nem említi, mégsem valószínű, hogy már életében megjelent. Az 1470-es években aktuális eseményekről szóló híradásokat még alig nyomtattak, mert a nyomdászok az új találmány elsőrendű feladatát egyházi szerkönyvek, továbbá a vallásos és tudományos irodalom termékeinek kiadásában látták. Velencében és ezt követően Augsburgban megjelent ugyan egy-két keletről érkezett rendkívüli híradás, de ezek az első úttörők.

Feltűnő a Drakuláról szóló újságlap magyar vonatkozású híreinek hangsúlya. Lehet, hogy kiadásában is magyar szándék rejlik. Említettük, hogy az újsággal azonos szövegű lambachi és st.-galleni kézirat a vajda 1462-ig elkövetett rémtetteit sorolja fel. Az újságlap kiadója ugyanennek a szövegnek bevezető címet is adott, amelyben a vajda 1456. évi magyarországi garázdálkodását emeli ki. A befejező sorok Drakula további sorsának alakulásában ismét a magyar király irányító szerepét hangsúlyozzák, akinek budai fogságában a szörnyeteg állítólag emberré lett, és akinek segítségével birodalmába visszatérhetett. A lübecki kiadás megjelenésekor Mátyás már Bécs ura volt és a német közvélemény érdeklődésének előterébe lépett. Drakula históriája ugyanakkor elvesztette aktualitását, de Mátyás személyének érintésével időszerű lett. A magyar király bécsi udvarában a bécsújhelyi kolostorba menekült Jakab barát kéziratban elterjedt elbeszélése nyilván köztudomású volt. A rémhistória a vajda hosszú évekig tartó budai fogságának és Mátyás király iránta tanúsított nagylelkű gesztusának említésével bizonyára alkalmasnak találtatott arra, hogy a Bécsbe bevonult magyar király iránt rokonszenvet keltsen. Az ily módon kiegészített kézirat a király környezetének sugallatára kerülhetett sajtó alá, de semmi esetre sem a távoli Lübeckben, hanem talán Augsburgban, ahol 1488-ban Thuróczy János Mátyás király bécsújhelyi győzelmét megörökítő *Magyarok Krónikáját* is nyomták,[11] vagy Lipcsében, ahol Mátyás 1486. évi törvénykönyvének mindkét kiadása készült,[12] és ahonnan a törökök 1483. évi krajnai betörését és Mátyás seregeivel való összetűzését újságlap adta már hírül,[13] vagy éppen Nürnbergben, amelynek virágzó nyomdászata a magyar könyvpiacnak ugyancsak sokat dolgozott, és ahol Drakula újságja Peter Wagner sajtóján 1488 táján újból megjelent. Azt, hogy Mátyás király korát megelőzve, a közvélemény irányítására a sajtót is felhasználta, III. Frigyes császár ellen lázító, Strassburgban 1485-ben kiadott és a császártól elkoboztatott röpirata is bizonyítja.[14] Drakula históriáját ugyanebben az évben,

[10] „Mittelniederdeutscher Schrifftdialekt". Ezt a nyelvészeti meghatározást dr. Nedeczey Jenő egyet. m.-tanár úrnak hálásan köszönöm. KERTBENY Károly (*Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke*. 1454–1600. Bp. 1880.) állítása, hogy a „Drakula" e kiadása az erdélyi szászok XV. századi nyelvjárását örökíti meg, téves.

[11] [THURÓCZY János] THWROCZ, Joannes de: *Chronica Hungarorum*. Augustae Vindelicorum 1488. Erhard Ratdolt. Hain 1518.

[12] *Constitutiones incliti regni Hungariae*. Lipsiae, 1488. Moritz Brandis. Cop. 1758. és Lipsiae, 1490. Conradus Kachelofen. Hain 5779.

[13] *Hofmer vonn turcken*. Lipsiae, 1483/84. Marcus Brandis. Leírást l. HUBAY: *Röplapok*... 2. sz.

[14] Vö. FRAKNÓI Vilmos: *Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat*. = MKsz 1915. 1–4.

tehát Bécs meghódításának évében adták valószínűleg sajtó alá és a nagy feltűnést keltő híradás azután Lübeckben is megjelent.

Az újságlap 1485 után szinte sorozatosan kerül még sajtó alá: Nürnbergben (1488, 1499, 1515, 1521), Bambergben (1491), Augsburgban (1494, 1520, 1530) és Strassburgban (1590).[15]

Lübeck c. 1485.

[15] E kiadásokat közli KARADJA, Constantin J.: *Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte der Rumänen.* = Gutenberg Jahrbuch 1934. 135.

Bamberg 1491.

A híradás népszerű volta érthető, mert hiszen a vajda minden képzeletet felülmúló kegyetlenkedéseit a helyszínről elmenekült szemtanú előadásában olvasták. Bennünket az újság említett magyar vonatkozása érdekel és lübecki kiadásának pompás Drakula-fametszete, a XV. századi könyvillusztráció remeke.

Leonhard Hefft XV. századi német krónikás az 1462. év történetében Drakula elfogatását említve azt írja, hogy a vajda képét mindenfelé mutogatták.[16] Ezek a képek a vásárok tömege számára készült fametszetek lehettek. Ilyen fába metszett arcképét ismerjük pl. a vajda hatalmas ellenfelének, II. Mahometnek is, amely a szultán állítólagos levelével Albert Kunne trienti sajtóján 1475–76-ban jelent meg.[17] A kelet urát jelképező, nyilván olasz eredetű érdekes fametszet ily módon akkor látott

[16] Hefft krónikájának erre vonatkozó részét közli a müncheni példányból készített másolat alapján BOGDAN: *i. m.* 31. „Adeo denique visu crudelis et austerus apparet, ut imago vultus sui in universum fere sit orbem depictam [depicta] in spectaclum missa." Itt említjük meg, hogy BOGDAN: *i. m.* a tiroli Ambras-gyűjtemény Drakulát ábrázoló festményét közli. A bécsi Kunsthistorisches Museum kérdésünkre 1948. okt. 26-án kelt levelében azt válaszolta, hogy a birtokában levő Ambras gyűjteményben hiteles Drakula-portré nincsen.

[17] A röplap egyetlen ismert példányát közli SCHREIBER: *Holzschnitte aus dem letzen Drittel des XV. Jhs. in der kgl. Graphischen Sammlung zu München.* (HEITZ, Paul: *Einblattdrucke des XV. Jhs. XXXI.* Strassburg, 1912. No. 94.) A röplap eredetét illetőleg l. HIND, Arthur: *An introduction to an history of woodcut.* London, 1935. Teil. II. 392.

napvilágot, amikor a konstantinápolyi udvarba érkezett Gentile Bellini pompás Mahomet-portréja és a ferrarai Costanzo ugyancsak a szultán udvarában készült érme még nem is létezett. A szultán levelét és fába metszett képmását terjesztő röplapot Bizánc meghódítója, kora egyik legműveltebb uralkodója iránt megnyilvánuló érdeklődés hívta életre. Drakula rémuralma a kortársak érdeklődésére ugyancsak számot tarthatott, mert amint azt az újságból olvassuk, karóba húzó őrületének még a hatalmas Mahomet követei is áldozatul estek. Elfogatásakor tehát könnyen akadt fametsző, aki „kegyetlen és zord" vonásait a felizgatott tömegnek bemutatta. Hogy a lübecki fametszet megőrizte-e a krónikás említette népszerű képek eredeti vonásait, nem tudhatjuk. Így csupán az érdekel, beleillik-e ez a fametszet az egykorú lübecki könyvillusztráció stílusába?

A lübecki ősnyomtatványok fametszetdíszét Albert Schramm fakszimile-kiadványa gyűjti egybe,[18] a lübecki fametszők teljesítményéről ily módon teljes képet adva. A két legszebben illusztrált lübecki ősnyomtatvány, a *Dodes Dantz* (Mohnkopfdruckerei, 1489) és a *lübecki Biblia* (Steffen Arndes, 1494) fametszetdísze éppúgy, mint a művészi szempontból kevésbé értékes illusztrációk szemlélete arról győz meg, hogy Drakula képmása idegen mintakép után készült. A fametszet erőteljes vonalvezetése, fény és árnyék nélkül is plasztikus hatású rajza, a lübecki fametszetek finoman árnyékolt rajzától, néhol az arctípusokban is németalföldi hatást tükröző stílusától idegen. Ez a kép a fametszés egészen korai technikájára utal, bár kivitele feltűnően gyakorlott kézre vall. Nem lehetetlen tehát, hogy mestere a krónikás említette régi Drakula-képet rajzolta újból fára, a vajda kegyetlen vonásait egyéni művészetével is hangsúlyozva.

Az újságlap Peter Wagner nürnbergi sajtóján 1488 táján megjelent kiadásában ugyanezen fametszet majdnem pontos másolatát találjuk.[19] A nürnbergi fametsző tehát vagy a lübecki képet másolta, vagy pedig mind a lübecki, mind a nürnbergi fametszet közös mintaképet követ. S ez a közös mintakép, mint már mondottuk, a krónikás említette, mindenfelé elterjedt Drakula-kép, de talán az ismeretlen első kiadás illusztrációja is lehetett.

Érdekes az újságlap 1491. évi bambergi kiadása.[20] Ezt Hans Spoerer adta sajtó alá, nyomdász és fametsző egy személyben, aki 1471–1487-ig Nürnbergben dolgozott és több xylografica, mint pl. az 1471. évi *Biblia Pauperum* (Schreiber II.) és az 1473. évi *Ars Moriendi* (Schreiber VIII.) kiadásával tűnt fel.[21] A nürnbergi „Hans Briefftruck"-kal, Regiomontanus, Mátyás egykori csillagásza megbízásából 1474. és 1476-ban készült xylografikus naptárak kiadójával is valószínűleg azonos.[22] Bambergben az újságlap nürnbergi kiadását adta újból sajtó alá, Drakula képmását a xylografica fametszetdíszének primitív, de mégis kifejező modorában megismételve.

HUBAY ILONA

Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684). Az arab számokkal végzett matematikai alapműveletek gyorsítására az ókortól különféle eszközöket használtak. A táblázatokba rendezett segédletek közül az egyik leghosszabb életűnek az ún. püthagoraszi tábla bizonyult, amelyet hozzákapcsoltak Püthagorasz egyik tanítványa, a Thébai Kebes nevéhez is. A kezdetleges számológépek (pl. Abacus, Arithmometer) mellett a könyvnyomtatás elterjedésével megjelentek a nyomtatott táblázatos számtani összeállítások (pl. szorzótáblák) is. Ezeket a gyakorlati számtan körébe tartozó kiadványokat felhasználásuk módja szerint tovább

[18] SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke. X–XII.* Leipzig, 1927–29.
[19] Hain 6405; SCHRAMM: *i. m. XVIII.* Leipzig, 1935. No 536.
[20] Egyetlen példánya a British Museum könyvtárában. L. BMC. I. 176.
[21] Vö. HIND: *i. m.* I. 212.
[22] A két naptár példányai ma a British Museum könyvtárában. L. BMC. I. 7–8.

lehet osztályozni. Közülük az egyik legelterjedtebb kiadványtípus az ún. kereskedelmi számtankönyv, amelyben az alapműveleteken kívül feltűnik a százalék- és a kamatszámítás is.

A XVI–XVII. században a neves matematikai táblázatszerkesztők (pl. John Napier, Henry Briggs) munkái mellett Európa-szerte a legkülönfélébb szerzőktől jelentek meg táblázatos összeállítások és segítették elő a matematika gyakorlati felhasználását.[1]

A Magyarországon legrégebben megjelent magyar nyelvű aritmetika címe visszautal a XVI. századi orvos és matematikus, Reinerus Gemma Frisius-ra. A Debrecenben 1577-ben Hoffhalter Rudolf által kinyomtatott számtankönyv címlapja azonban – amint azt Hárs János megállapította[2] – mindössze tekintélyi hivatkozásként tartalmazza, hogy a kötet „[...] az tudos Gemma Frisiusnac szamvetesboel magyar nyelure [...] fordittatott".[3] Ennek a máig ismeretlen szerzőjű összeállításnak két további – egy, csaknem teljesen változatlan szövegű (Debrecen 1582)[4] és egy bővített és átdolgozott (Kolozsvár 1591)[5] – kiadása ismert.

A könyvészeti adatok tanúsága szerint az ún. debreceni aritmetika szerepét a XVII. század elejétől Magyarországon egy másik, *Practica arithmetica* című összeállítás vette át. A szerző és a szöveges részeket magyarra fordító személyének megnevezése nélkül először Debrecenben 1614-ben[6] megjelent, ma csupán csonka példányokból ismert, két részből álló kötet az ajánlás után megmagyarázza a táblák használatát. A táblázatok az egy- és a kétjegyű számok szorzatait tartalmazzák élükön a Tabula Püthagoricá-val. A kiadvány második részét önálló címlap vezeti be, benne kamatszámító táblák találhatók.

Az összeállítás szerzőjét először a ma ismert hatodik magyarországi kiadás (Várad 1653) címlapja nevezi meg a „Paduai Julius Caesar" alakban.[7] Julius Caesar Patavinus a XVI. század második felében[8] – mint arról neve is tanúskodik – Páduában élt, filozófus és matematikus volt.[9] Az *Inventio nova universalis practicae arithmeticae* című munkáját[10] 1583-ban Strassburgban tizenhatodrét alakban németül,[11] 1596-ban Londonban negyedrét formátumban angolul,[12] majd ismét

[1] CANTOR, M.: *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik.* 4 Bde. Stuttgart ^{3}1902., FLETCHER, A.: *An Index of Mathematical Tables.* 2 vols. Oxford, ^{2}1962.

[2] HÁRS János: *A debreceni aritmetika.* Sárospatak, 1938. 37–38.

[3] *Régi magyarországi nyomtatványok.* [Összeáll.] BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla ... [1]–. Bp. 1971–. (továbbiakban: RMNy). RMNy 378., *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század.* Vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit. Bp. 1984. 333–338.

[4] RMNy 504

[5] RMNy 665

[6] RMNy 1063

[7] Az 1614 utáni kiadások 1653-ig a következők: RMNy 1531, 1606, 2183, 2474, 2506. – Itt jegyezzük meg, hogy a nemzetközi bibliográfiai gyakorlattól eltérően (pl. *Index Aureliensis*, VD 16) az RMNy kötetekben a művet nem a szerző neve, hanem a cím alatt írták le.

[8] Művének első ismert kiadása 1583-ban jelent meg Strassburgban. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* VD 16. I. Abteilung. Bd. 3. Stuttgart, 1984. C 80.

[9] A szerző pontosabb életrajzi adatai nem szerepelnek a nemzeti és nemzetközi biográfiákban.

[10] JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Erster Theil A–C. Leipzig, 1750. 1541., VD 16. C 80–82.

[11] A XVI. század utolsó negyedéből összesen három német nyelvű kiadás ismert. VD 16. C 80–82. Vö. még: *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum.* Prima Pars. Tom. VI. Aureliae Aquenis 1976. 138–139. Strassburg, 1616: JÖCHER: *i. m.* (10. jegyzet) 1541.

[12] *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975.* (BLC) 249 – Paten–Paynt. London–München–New York–Paris, 1984. 41.

Strassburgban 1619-ben nyolcadrétben franciául[13] jelentették meg. E különböző nyelvű kiadások között előkelő hely illeti meg az 1614-es debreceni első magyar nyelvű kiadást.

A szerző nevét először tartalmazó 1653-as váradi kiadást[14] megelőzően a sajtó alól kikerült *Practica arithmeticák* közül az egyetlen példányból ismert 1632-es gyulafehérvári kiadás[15] csak a szorzótáblákat, a többi[16] a szorzó- és a kamatszámító táblákat egyaránt tartalmazza. A lőcsei 1653-as kiadástól a szorzótáblák kibővülnek a 100 és 1000 közötti kerek százas számok szorzataival.[17]

A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában készült 1653-as kiadás[18] címlapja a korábbi kiadásokhoz hasonlóan felhívja a figyelmet a kötet hasznára a „kereskedésbenn", majd azoktól eltérően elhagyja a címből az 1632-es kiadástól[19] ismeretes „olasz practica" kifejezést, s a már előbb említett magyaros formában közli a szerző nevét. A címben az „[...] e gyönyörü kis formában elsöben kibotsáttatott" kifejezés felhívja a figyelmet a korábbi magyarországi kiadások tizenkettedrét formátumának keskeny tizenhatodrét alakra történt változtatására. Az összeállítás a szokásos szorzó- és kamatszámító táblákat tartalmazza. Az ezekhez kapcsolódó szövegrész azonban jelentősen bővebb az előző kiadásokban megjelenteknél. Az utolsó lapon a Tabula Cebetis című táblával fejeződik be a kötet.

Julius Caesar Patavinus *Practica arithmeticá*jából Szabó Károly és Sztripszky-féle kiegészítése 1711 előtt további kilenc magyar[20] és két német nyelvű[21] kiadást írt le. A felsoroltakon kívül a budapesti Egyetemi Könyvtárban őriznek egy könyvészetileg ismeretlen, 1709-ben Nagyszombatban megjelent német kiadást[22] is. Az 1712–1800 közötti időszakból a „JULIUS Caesar, Paduai" és „JULIUS Caesar, Patavinus" bibliográfiailag helytelen névalakokon újabb hat magyar, öt német és egy latin kiadást lehetett számba venni.[23]

Mindezek a kiadások jelzik, hogy Julius Caesar Patavinus gyakorlati számtana fogyóeszköz volt. A „használati irodalom"-hoz tartozó összeállítást nem szorították háttérbe a nem táblázatos rendszerű magyar nyelvű aritmetikák, így például Tolvaj Menyői Ferenc több kiadásban ismert

[13] *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975.* (BLC) 50 – Byron–Calda. London–München–New York–Paris, 1980. 330.

[14] RMNy 2506

[15] RMNy 1531

[16] RMNy 1606, 2183, 2474, 2506

[17] RMNy 2474

[18] RMNy 2506

[19] RMNy 1531

[20] SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II.* Bp. 1879–1885. (továbbiakban: RMK). RMK I 1227, 1426, 1632, 1765, SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez.* Bp. 1912. (továbbiakban: SZTRIPSZKY). SZTRIPSZKY 2072(279), 2090(297), 2149(355), 2193(399), 2195(401).

[21] RMK II 1431, 2100

[22] Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár RMK II 597b. – Könyvészeti leírása a könyvtár katalógusában a helytelen „Patavinus, Julius Caesar" névalaknál található meg.

[23] A könyvészetileg helyes névalak: CAESAR, Julius, Patavinus. Vö. VD 16. C 80–82, *Index Aureliensis.* I. tom VI. 138–139., BLC 50. 330., 249. 41., PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. I–IV.* Bp. 1888–1892, *Pótlások V–VIII. (1701–1800).* Bp. 1971–1991. (továbbiakban: PETRIK). Magyar kiadások: PETRIK II 302, V 236, VII 244. Német kiadások: PETRIK II 302, V 236, VII 244. Latin kiadás: PETRIK V. 236.

számtanának (*Az arithmeticának mestersége*)[24] és Onadi János *Practici algorithmi erotemata methodicá*jának (Kassa 1693)[25] megjelenése.

A felsorolt XVII. századi kiadások közé jól illeszkedik az az eddig még számba nem vett nyomtatvány, amelynek címlapján magyar és német szöveg olvasható.

A címlapon szereplő szűkös impresszum-adatokat (Gedruckt zu Kron-Stadt 1684) kibővíti az utolsó nyomtatott oldal végén az ugyancsak német nyelvű explicit: Kron-Stadt in der Herrmannischen Druckerey druckts Nicolaus Müller. A szakaszosan működő brassói nyomda a XVII. század harmincas éveinek második felétől a Herrmann családé volt. Michael Herrmann halála után a kiadványokon a „Typis Herrmannianis" kifejezés olvasható,[26] ami jelzi, hogy a műhely továbbra is a Herrmann család tulajdonában maradt.[27]

Ebből, az 1684-es brassói kiadásból a Borda Antikvárium tulajdonában lévő egyetlen ismert példány teljes. Az egykorú kötés gerincét és fatábláinak egyharmad részét bőrrel vonták be. A kötetet a hátsó fatáblán átfűzött bőrszalaggal tették kezelhetőbbé. A példány egyedi sajátosságai a különféle kézírásos bejegyzések. Az első kötéstábla belső részén és a címlap előtti lapon a latin és a német nyelvű szövegtöredékek, számok és számsorok között található egy XVIII. századi tulajdonosi bejegyzés is: „Michael Erman habet librum [...] Anno 1748". A hátsó kötéstábla előtti lapokra további bejegyzések, rajzok kerültek. Ezek egyike sem utal a kötet további, egykori tulajdonosaira. A példány lapjai kopottak, elszíneződésük és a szennyezettség mértéke jelzi az intenzív használatot. Egy-egy lappár (pl. A_{12}^{v}–B_1^{r}, D_{11}^{v}–D_{12}^{r}) szinte kifényesedett az emberi kéz gyakori érintésétől.

A kétnyelvű címlapot magyar és német előszó követi (A_1^{v}–A_6^{r}), amely egyaránt megtanít a kötet hasznára és használatára. A két eltérő nyelven írt szöveg a kötetben nem egymás után, hanem egymás mellett, párhuzamosan olvasható, így a kinyitott könyv bal oldalára a magyar, jobb oldalára a német bevezető került. Az előszó őrszavai nem a következő lapra, hanem az azonos nyelvű következő lap szövegére utalnak. A bevezető további érdekessége, hogy a magyar és a német nyelvű szöveg hasonló terjedelme miatt – mivel magyarul ugyanazt a mondanivalót kevesebb szóval lehet kifejezni mint németül – a magyar szöveg tartalma bővebb. Így például az ökrök (A_2^{v}, A_3^{v}) és a méz (A_3^{v}, A_4^{v}) vásárlására vonatkozó kereskedelmi példák a német szövegből hiányoznak.

A szöveges bevezető után az A_6^{v} laptól az utolsó lapig (K_6^{v}) sorakoznak a táblázatokba rendezett szorzótáblák. A táblákon egymás alatt kaptak helyet az egy- és a kétjegyű számok szorzatai (1-től 100-ig folyamatosan, majd 110-zel, 120-szal, 130-cal és 200-tól 1000-ig százasával a szorzások). Így fért el egy-egy kinyitott lappárra a lap tetejére kiemelt alapszámmal 1-től 1000-ig elvégzett szorzások eredményeinek sorozata. A kétjegyű számok után százasával (I_8^{v}–K_6^{r}) következnek a megszorzandó háromjegyű számok. Az ezres szám szorzatait az utolsó lapon a Tabula Cebetis

[24] Így például: RMK I 1175, 1456, 1527, 1637, 1672

[25] RMK I 1437.

[26] Így pl. RMK II 922.

[27] Vö. Korespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1886, 40., TEUTSCH, Friedrich Johann–GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke, 1536–1886.* Kronstadt 1886., *Tipărituri românesti 1539–1750, existente la Braşov: Catalog.* Introd.: Virgil CÁNDEA, et.: Mariana IOVA. Braşov 1980.

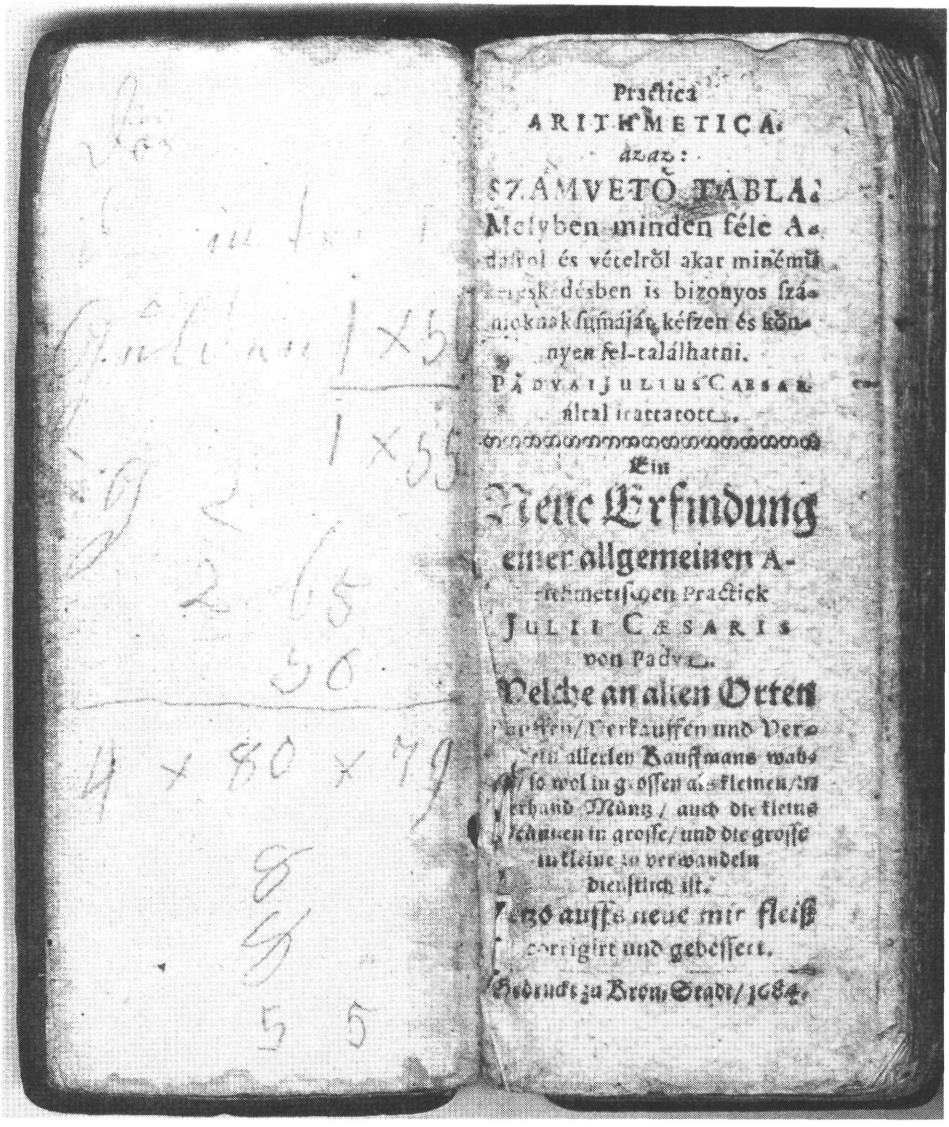

Practica
ARITHMETICA.
Azaz:
SZÁMVETŐ TÁBLA:
Melyben minden féle Adásról és vételről akar minémű
kereskedésben is bizonyos szá-
moknak summáját, kéfzen és könnyen fel-találhatni.
PADVAI JULIUS CAESAR
által iratatott.
Ein
Neue Erfindung
einer allgemeinen Arithmetischen Practick
JULII CÆSARIS
von Padva.
Welche an allen Orten
zu kauffen/ Verkauffen und Vertauschen allerley Kauffmans waar/ so wol in grossen als kleinen/ Verhandl Müntz/ auch die kleine Zahlen in grosse/ und die grosse in kleine zu verwandeln dienstlich ist.
Jetzo aufs neue mit fleiß corrigirt und gebessert.
Gedruckt zu Bron, Stadt/ 1684.

1. Címlap

E' SZÁMVETŐ
KŐNYVNEK HASZ-
nárol.

E' Számvetŏ kŏnyvets-
kének, Joakaro Olvaſo, fe-
lette nagy haſzna vagyon,
minden féle kereskedésben, a-
dásban tudniilik és vételben; Sŏt a' nyereségnek meg-tudásában s' el-oſztásában is kŏnyŭ út adatik itt eleikben azoknak, a' kik e'vel élni ſzoktanak. Mint pél. ok. ha vész 50. font ſelymet, fontyát 12. for. vedd eſzedbe, hogy a' levél ſzám jedzi a' marhát mellyet vŏttél, forditsad azért az 50-dik levelet, és a' 12. dik ſzám ellenében látſz 600, és annyin vŏtted az 50 font ſelymet. Ha penig 12. forintŏ 95 pénz adtad-el fontyát, kereſs azon 50-dik levélen 95, és ellenében látſz 4750, mely teſzen négy ezer hétſzáz ŏtven pénzi; az a' fl. 47, d. 50. mivel ſzáz pénz eg forintot teſzen; Es annyi az el adott ſelyemnek a' nyeresége.

Item

Dem günſtigen Leſer
wünſchet Julius Cæſar
von Padva Glück
und Heyl.

Dieſe Practick, (günſtiger Leſer/) dienet dir die Rechnung aller Ding / im kauffen und verkauffen zu finden; Als zum Exempel: So du gekaufft hätteſt 50. pfund Seyden/ das pfund umb 32. fl. Iſt zu mercken/ daß die Zahl der Blätter/ ſind die Dinge / ſo du gekaufft oder verkaufft haſt/ und ſo du wiſſen wilt den Werth der obgemeldten 50. pfund Seyden/ ſo kehr 50. Blätter dieſes Büchleins herumb / demnach ſihe am gemeldten Blatt gegen den 32 über/ ſind 600. Gülden / und ſo viel gilt gemeldte Wahr. Und ſo wirs verkaufft hätten das pfund umb 32 fl. 95. pfenning/ ſo ſihe für die 95 pfenning an gemeldtem Blatt gegen über / ſo findeſt du 4750. macht vier Tauſend 7hundert 50 pfenn. das iſt 47 Gülden 50 pfenn. weil Ungriſcher Müntz nach 100 pfenn. ein Gülden machen/ und das iſt der Gewiß der verkaufften Seyden.

Item: Einer kaufft 37 Viertel Wein/ das Viertel umb 45 pfenn.

Az wie

2. A kétnyelvű előszó első lappárja, A_1^v-A_2^r

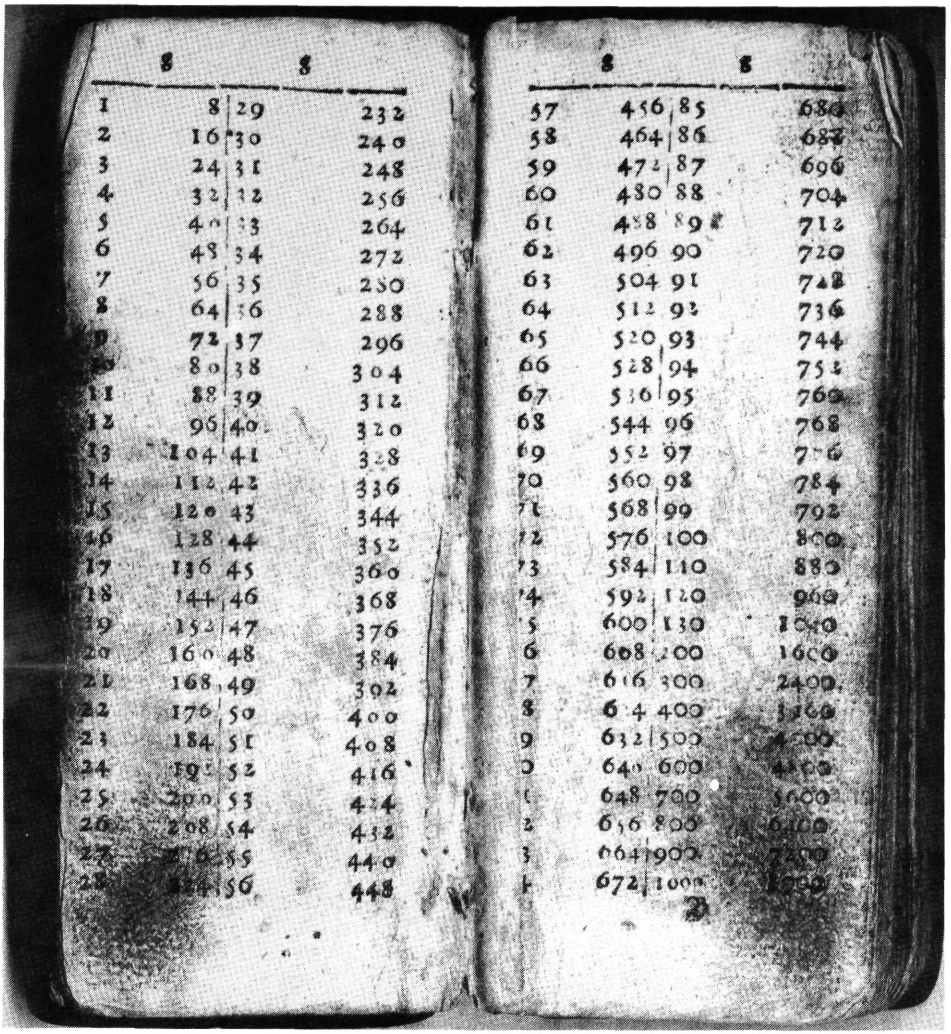

1	8	29	232
2	16	30	240
3	24	31	248
4	32	32	256
5	40	33	264
6	48	34	272
7	56	35	280
8	64	36	288
9	72	37	296
10	80	38	304
11	88	39	312
12	96	40	320
13	104	41	328
14	112	42	336
15	120	43	344
16	128	44	352
17	136	45	360
18	144	46	368
19	152	47	376
20	160	48	384
21	168	49	392
22	176	50	400
23	184	51	408
24	192	52	416
25	200	53	424
26	208	54	432
27	216	55	440
28	224	56	448

57	456	85	680
58	464	86	688
59	472	87	696
60	480	88	704
61	488	89	712
62	496	90	720
63	504	91	728
64	512	92	736
65	520	93	744
66	528	94	752
67	536	95	760
68	544	96	768
69	552	97	776
70	560	98	784
71	568	99	792
72	576	100	800
73	584	110	880
74	592	120	960
75	600	130	1040
76	608	200	1600
77	616	300	2400
78	624	400	3200
79	632	500	4000
80	640	600	4800
81	648	700	5600
82	656	800	6400
83	664	900	7200
84	672	1000	8000

3. A nyolcas szám szorzatait tartalmazó lappár, A_{12}^{v}-B_{1}^{r}

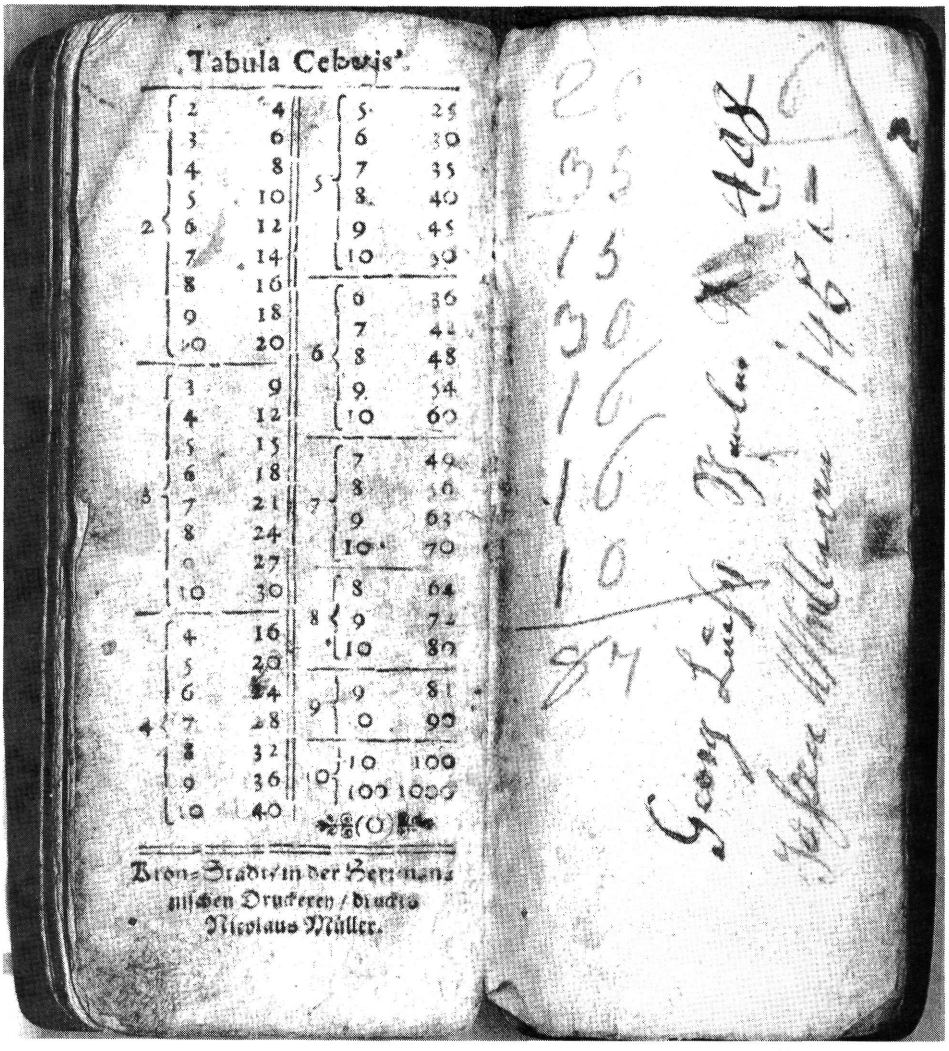

4. A Tabula Cebetis és az explicit az utolsó lapon, K_6^v

feliratú táblázat követi, amely összesíti a 2-től 10-ig terjedő számok szorzótábláit. A kötetben nincsenek további táblák, így például kamatszámító-, nyereségosztó- vagy a pénznemek átváltását elősegítő további összeállítások.

Az 1684 előtt megjelent kiadások közül ez a brassói kiadás az 1653-as váradi kiadással[28] és az ezt követő későbbi, e váradi kiadással rokon tartalmú német és magyar nyelven megjelent kötetekkel mutat szoros kapcsolatot. Így például az 1678-ban Szebenben megjelent magyar[29] és német[30] kiadásokkal. A „rokon" kiadásokat könnyen fel lehet ismerni az 1684-es brassói kiadással megegyező címről, a táblák tartalmának, szerkezetének és elrendezésének azonosságáról, a hasonló terjedelemről és méretről.

A brassói kiadás kétnyelvű előszavát összevetettem a „rokon" kiadásnak minősülő kiadások némelyikével. Így például a magyar nyelvű bevezető szöveg az 1653-as váradi[31] és az 1709-es nagyszombati[32] kiadásban a záróformula kivételével szó szerint ugyanaz, a lőcsei 1701-es kiadásban[33] pedig példaanyagát és a megfogalmazás módját tekintve hasonló. Az 1709-es nagyszombati német nyelvű kiadásban[34] a befejezés kivételével az előszó szöveganyaga megegyezik a brassóival – jóllehet az utóbbinak 1684-ben a címe a „Dem günstigen Leser wünschet Julius Caesar von Padua Glück und heyl", 1709-ben pedig a „Von den Nutzen dieses Rechen-Büchleins"[35]. A hasonlóságoknak és a különbségeknek az oka minden valószínűség szerint abban rejlik, hogy a keretszövegeket a nyomdák kiadásonként változtatták, igény szerint rövidítették, bővítették, illetve részben átfogalmazták. Erre utal az is, hogy míg az 1684-es brassói kiadás magyar nyelvű előszavának első példája selyemre vonatkozik, ugyanez a példa hasonló mennyiségekkel egy korábbi kiadásba[36] vászon anyaggal, majd 1709-ben[37] ismét selyemmel került be.

Összegezve az elmondottakat, az 1684-ben Brassóban megjelent *Practica arithmeticá*t a kiadássorozatban megkülönböztetett könyvészeti hely illeti meg. Egyrészt 1684-ből ez az egyetlen ismert brassói nyomtatvány, s jelenleg ez az unikum példány igazolja, hogy a XVII. században szakaszosan működő brassói nyomdából ebben az évben is került ki sajtótermék és azt a Hermann család tulajdonában lévő tipográfiában Nicolaus Müller nyomtatta. Másrészt az összeállítás magyarországi kiadásai közül ez az egyetlen, amelyet kétnyelvű címlappal és keretszövegekkel láttak el. Több olyan kiadás is ismeretes, amely ugyanabban az évben azonos nyomdahelyen két nyelven is megjelent, ezek azonban egymástól független, önálló kiadások.[38]

Az eddig ismeretlen kiadás könyvészeti leírása a következő:

[28] RMNy 2506.
[29] RMK I 1227.
[30] RMK II 1431.
[31] A használt példány: Országos Széchényi Könyvtár RMK I 881b.
[32] A használt példány: Országos Széchényi Könyvtár RMK I 1765 (A variáns).
[33] A használt példány: Országos Széchényi Könyvtár RMK I 1632.
[34] A használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 597b.
[35] Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 597b $*_1^v$–$*_5^r$.
[36] RMNy 2183.
[37] RMK I 1765.
[38] 1678: RMK I 1227 – RMK II 1431, 1709: RMK I 1765 – Budapesti Egyetemi Könyvtár RMK II 597b.

CAESAR, Julius, Patavinus: *Practica arithmetica. az az: számvető tábla. Melyben minden féle Adasrol és vételről akar minémű kereskedésben is bizonyos számoknak summáját készen és könnyen fel-találhatni. Páduaij Julius Caesar által irattatott. – Ein Neue Erfindung einer allgemeinen Arithmetischen Practick Julii Caesaris von Padua. Welche an allen Orten Kauffen Verkauffen und Verhandeln allerley Kauffmanns wahren so wol in grossen als kleinen in allerhand Müntz auch die kleine Müntzen in grosse und die grosse in kleine zu verwandeln dienstlich ist. Jetzo auffs neue mit fleisz corrigirt und gebessert.*

Gedruckt zu Kron-Stadt [Brassó], 1684. (in der Herrmannischen Druckerey druckts Nicolaus Müller).

A^{12}–I^{12} K^6 = [114] fol. – keskeny 12°

BORDA LAJOS

Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker. Das *Magyar rhytmusok* von Mátyás Gönczi (1642) und das *Carmen Ungaricum* von János Kisvárdai Lázár (1661).

Die Hauptzielsetzung der ungarischen retrospektiven Bibliographie (RMNy) besteht im Zusammensammeln und Beschreiben der primären Hungarica, das heisst solcher Drucke, die teilweise oder vollkommen ungarischsprachig sind. Selbstverständlich ist es besonders schwer und in vielen Fällen sogar ein reiner Zufall Bücher aufzufinden, die obwohl sie im Ausland in Fremdsprache erschienen sind, doch Teile im Ungarischen enthalten. Diese Teile verstecken sich meistens unter den zu dem Werk geschriebenen Begrüssungsgedichten, am Anfang oder am Ende des Buches, oder sie kommen in Gelegenheitsdrucken vor, die mit der Peregrination der ungarischen Studenten oder mit Ihren Promotionen an den ausländischen Universitäten zusammenhängen. So hat Huba Mózes ein ungarischsprachiges Epigramma von Kálmán Igaz aus einem Druckwerk, das in Franeker 1647 erschienen war, nicht so lange her publiziert.[1]

In unserem Aufsatz werden zwei solche weitere ungarischsprachige Gedichte vorgestellt.

Das erste davon vertritt zugleich eine Ergänzung zum dritten Band der Alten Ungarländischen Drucke. Es handelt sich um das ungarische Lobgedicht von Mátyás Gönczi, das in einem volkstümlichen Weltspiegel von Franciscus Heerman erschienen ist. Heerman (Variante: Heermans, ab/van Heerman) stammte aus Friesland. 1618 hat er in Franeker mit seinem akademischen Studium angefangen.[2] Am 2. Februar 1628 wurde er Bürger der Stadt Groningen.[3] 1631 hat er *Toneel der deughdt, ofte De guldene annotatien* (Leeuwarden 1631, Claude Fonteyne, in 12°) ausgegeben, das bis zum 1739 mehr als zwanzig Ausgaben erlebte und für einen protestantischen Bestseller zählte.[4] Seine sechste Ausgabe aus dem Jahre 1642 enthält das ungarische Gedicht von Mátyás Gönczi.

Der Kurztitel dieser Ausgabe, wie es am Anfang des Bandes im gesetzten Text zu lesen ist, lautet: *Gvldene Annotatien van Franciscus Heerman.* Diesem Titelblatt folgt ein graviertes Blatt mit dem Text, worauf die Titelbeschreibung des Buches lautet, wie es folgt:

[1] *Régi Magyarországi Nyomtatványok III. 1636–1655.* Hrsg. János HELTAI. Bp. 2000, Nr. 2166 = MÓZES, Huba: *Vers- és jogtörténeti adalék 1647-ből.* = Magyar Könyvszemle 2000. 492–493.

[2] FOCKEMA ANDREAE, S. J. – MEIJER, TH. J.: *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811.* Franeker [1968], Nr. 1709. – JÖCHER II 1538 meint, dass Heerman auch in Wittenberg studierte, und dort eine *Dissertatio de jure debitoris (...)* verteidigt hat. Im Jahre 1663 gibt es zwar eine solche *Dissertatio*, aber diese wurde von einem gewissen Franciscus Hermans aus Stralsund geschrieben (Exemplar z.B. in der Bibliothek der Freien Universität Berlin).

[3] Freundliche schriftliche Mitteilung von Herrn Prof. Ph.H. Breuker, von 10. Sept. 2001.

[4] HEIJTING, W.: *Protestantse bestsellers in de Republiek rond het midden van de zeventiende eeuw.* = De Zeventiende Eeuw, XIII/1 (1997) 283–292.

HEERMAN, Franciscus: *Guldene Annotatien van Franciscus Heerman*, vertoonende de heerlijckste deuchden, daden, leeringe(n) ende sententien van de alderdoorluchste ende vermaerste mannen der weerelt. Nu op't nieu door den autheur met morale leeringe(n) v(er)ryckt ende grotelycx v(er)meerdert. Den sesten druck. Tot Franeker 1642 by Ids Alberts.
*[6], **[4]-****[4], A[4]-Z[4], Aa[4]-Zz[4], Aaa[4]-Sss[4] = [36] + 498 [recte 488] + 22 pag. – 4° – tit. calcographicus, 1 ill. calcographica, init.
Diese sechste Ausgabe – die einzige Ausgabe im Quartformat – ist in drei Varianten erhalten geblieben. Sie sind nur in Impressumdaten verschieden. Der Titel der Variante „A" ist oben zitiert worden[5] (S. Abb. 1.).
Das Impressum der Variante „B" ist: *Tot Leeuwarden by Ian Ianssen de Fries.*[6] (S. Abb. 2.).
Das Impressum der Variante „C" ist: *Tot Leeuwarden by Gijsbert Sybes.*[7] (S. Abb. 3.).
Nach den Titelblättern kommt die Widmung *Aen den doorluchtighsten ... vorst, Willem, Prince van Orangien, Grave te Nassou etc.*, mit der Unterschrift des Verfassers *F. van Heerman.* Darauf folgt sein Vorwort *Tot den Leser*, danach die gravierte Abbildung von Heerman (S. Abb. 4.). Danach kommt eine reiche Sammlung von Begrüssungsgedichten in verschiedenen Sprachen. Das Werk wurde von den nachfolgenden Autoren begrüsst: [1] P. Winsemius: *In effig[i]em d. Francisci Heerman*, lateinisch – [2] C[laude] F[onteyne]: *Op de Beeldtenis ende de Guldene Annotatien*, niederländisch – [3] Anonymus: *Op de Tytel-Plaet van de Guldene Annotatien*, niederländisch – [4]–[5] Anonymus: *Arabicum Ebraicis literis expressum* und *Idem Latine redditum* – [6] Griechisches Gedicht von Jeremias Hoelzlin, Graec. ling. professor – [7] G. Snabel: *Sopra la bellissima Opera del Signore Francisco Heerman*, italienisch – [8] C. Beaumont: *Sonnet*, französisch – [9] Joh. Szydlowski: *Na zacna y vvielkiey nauki praca autorá tey xiegi*, polnisch – [10] Matthias Gonczi [sic], Ungarus: *Magyar rhytmusok*, ungarisch – [11] Daniel Heinsius: *In aureas annotationes*, lateinisch – [12] M. Suerius Boxhornius, eloquentiae professor: *In aureas annotationes*, lateinisch – [13] Georgius Pasor, Graec. ling. professor: Επιγραμμα ..., lateinisch – [14] P. Winsemius, historiographus et historiarum professor: *In annotationes ... jambus*, lateinisch – [15] Caspar Barlaeus: *In sententias et veterum argute dicta*, lateinisch – [16] T. Gutberlethus: *Aureis annotationibus*, lateinisch – [17] Franciscus Gomarus, ss. theol. profess.: *Op de Guldene Annotatien*, niederländisch – [18] Anna Roemers: *Lof-Ghedicht*, niederländisch – [19] J. Cats: *Op de Gheleerde Versamelinghe*, niederländisch – [20] C. Boy, j.c.: *Op de Gulde Annotatien*, niederländisch – [21] P. Baardt: *Lof-Ghedicht*, niederländisch – [22] J. Schoyerus: *Lof-Eer-Ghedicht*, niederländisch – [23] J. P. Arcerius: *Ghedicht op het ... Gulden-Werck*, niederländisch.

Der Hauptteil fasst die wichtigsten Taten und Sprüche der berühmten Persönlichkeiten der Weltgeschichte zusammen. Das Buch wird mit einem *Register der Guldenen Annotatien* geschlossen.

Der Verfasser des ungarischen Gedichts, Mátyás Gönczi, hat seine Studien 1637 in Sárospatak angefangen.[8] Am 19.6.1640 immatrikulierte er in Franeker[9] und 1641 in Leiden.[10] Nachher kehrte

[5] Exemplare: Amsterdam Universiteitsbibliotheek und Bibliotheek Vrije Universiteit, Leeuwarden Provinciale Bibliotheek van Friesland.

[6] Exemplare: Amsterdam Universiteitsbibliotheek, Groningen Universiteitsbibliotheek, Leeuwarden Provinciale Bibliotheek van Friesland und Stedelijke Bibliotheek.

[7] Exemplar: Leeuwarden Stedelijke Bibliotheek.

[8] HÖRCSIK, Richárd: *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777.* Sárospatak, 1998. 67. Nr. 20.

er aber nach Franeker zurück. Zwei seiner Disputationen sind in der Sammlung von Nicolaus Vedelius, dem Professor der Theologie in Franeker, 1640 erschienen.[11]

Den *Guldene Annotatien* ähnlich ist eine Titelblattausgabe dieser Sammlung bekannt. Der oben unter [23] vorkommende J. P. Arcerius war einer der Franeker Verleger, der sie erscheinen liess, die anderen waren Idzardus Alberti (= Ids Alberts) und Joannes Fabiani Deuring.[12] Im März 1642 wurden Gönczis *Theses theologicae* ebenda ausgegeben.[13] Sein lateinisches exlibris mit dem Titel *Est spes, vita, salus, requies et gloria Christus* ist in Leiden 1641 erschienen.[14] Bis hierher war keine ungarischsprachige Zeile von ihm bekannt. Deswegen wird hier der Text des *Magyar rhytmusok* – im Originaldruck **[4] verso – in ganzem Umfang mitgeteilt (S. Abb. 5.):

Magyar rhytmvsok mellyeket Herman Ferencz Aranyas notatioira[15] irt

Nem egy fürül szedick az mehek az mezet,
De mindent be jarnack mit szemed el nezhet,
Sok szinü viragit zöldellö tavasznak
S-amaz buza fökkel gyümölcsözö Nyarnak
Megh kostollyak; szinet ki valasztvan[16] szépen
Mint egy kis tarhazban be rakjak az lepben.
Ezeket követte Herman Ferencz bölcsen,
Az ki ez kis könyvet sokbul szedte egyben,
Nem akarta magat kötni csak[17] egy bölcshöz,
Mert minden tudomany nem ragatt egi föhöz;[18]
Hanem szerte szerint bölcseket el jarta,
Az kiknek irasat valaha hallotta
Azoknak szin mezét valogatvan szedte,
Ez aranyas könyvben[19] egyben szerkeztette.

Matthias Gonczi, Ungarus

Dieses Gedicht ist wieder ein Beispiel, wie das Bienengleichnis zur Charakterisierung der schöpferischen Arbeit benützt wird:[20] wie die Bienen den Honig von vielen Frühlings- und Sommerblumen zusammensammeln, ebenso hat Heerman sein goldenes Buch aus vielen

---

[9] S. den Literaturhinweis 2, Nr. 3697. S. auch: POSTMA, Ferenc – SLUIS, J. van (Hrsg.): *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843.* Leeuwarden, 1995, sub Gönczi.

[10] G. DU RIEU (Hrsg.): *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875. Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula.* Hagae Comitum 1875, Kol. 322.

[11] VEDELIUS, Nicolaus: *Collegium Hungaricum, in quo disputationibus LI controversiae theologicae ... sunt propositae.* Franeker, 1640, impensis Joannis Arcerii. S. 84–86: XXXVI. De officio Christi, speciatim intercessione, regno, resurrectione et exaltatione Christi ... respondente Matthia Geontzi. – S. 157–164: L. De sanctificatione et cultu Dei per bona opera lege morali praecepta ... respondente Matthia Gonczi. = RMK III 1557, *Auditorium* 51/1640.9;36 50.

[12] RMK III 7605, *Auditorium* 51/1640.9abc.

[13] RMK III 1587, *Auditorium* 28/1642.2. – NB.: Wiederum gedruckt von Idzardus Alberti.

[14] RMK III 6222.

[15] Im Original: notatio ira

[16] Im Original: valasztvam

[17] Im Original: esak

[18] Im Original: föhoz

[19] Im Original: keonyuben

[20] STECHELBERG, Jürgen: *Das Bienengleichnis.* = Romanische Forschungen 1956. 271–293.

1. Guldene Annotatien. Franeker 1642. Ids Alberts. – Titelblatt

2. Guldene Annotatien. Leeuwarden 1642. Jan Janssen de Fries. – Titelblatt

3. Guldene Annotatien. Leeuwarden 1642. Gijsbert Sybes. – Titelblatt

4. Abbildung von Franciscus Heerman aus Guldene Annotatien (1642)

MAGYAR RHYTMVSOK

Mellyeket

HERMAN FERENCZ

Aranyas notatio ira irt.

NEm egy fü-ül ſzedick az mehek az mezet,
De mindent be jarnak mit ſzemed el nezhet,
Sok ſzinü viragit Zöldellö Tavaſznak
S-amaz buza fökkel gyümölcsözö Nyarnak
Megh koſtollyak; ſzinet ki valaſztvam ſzépen
Mint egy kis tarhazban be rakjak az lepben.
Ezeket követte Herman Ferencz bölcſen,
Az ki ez kis könyvet ſokbul ſzedte egyben,
Nem akarta magat kötni eſak egy bölcſhöz,
Mert minden tudomany nem ragatt egi föhoz;
Hanem ſzerte ſzerint bölcſeket el jarta,
Az kiknek iraſat valaha hallotta
Azoknak ſzin mezét valogatvan ſzedte,
Ez aranyas keonyuben egyben ſzerkeztette.

MATTHIAS GONCZI Vngarus.

IN

5. Das ungarische Gedicht von Mátyás Gönczi in Guldene Annotatien (1642)

JEHOVA PRÆSIDE,

Ex Authoritate

MAGNIFICI DOMINI RECTORIS,

VIRI,

Nobiliſſimi, Ampliſſimi atque Excellentiſſimi.

D. ULRICI HUBER,

JCti, Eloq. Polit. ac Hiſtoriar. Profeſſ. Ordinar.

NEC NON,

Graviſſimi Senatus Academici Conſenſu, ac Nobiliſſimi & Celeberrimi JCtorum Ordinis decretô, in Almâ Friſiorum Academiâ,

HANC

DISPUTATIONEM INAUGURALEM,

DE

ANNULIS,

Pro ſummis in UTROQUE JURE DOCTORALIBUS honoribus & privilegiis ſolenniter conſequendis,

Publicæ cenſuræ ſubjicit,

MARTINUS CÖLLER,

Sedinô-Pomeranus.

Ad diem 14. Februar.

In templo Academico.

FRANEKERÆ,

Ex Officinâ JOHANNIS WELLENS, Illuſtrium Friſiæ Ordin. & eorundem Acad. Typog. Ordinarii Ao. 1661.

6. Disputatio inauguralis von Martinus Cöller. Franeker 1661. – Titelblatt

Applauſus Academici,

FAMÆ AC NOMINI,

Clariſſimi, Præſtantiſſimi, Politiſſimi, morum elegantiâ & ingenii valore Conſpicui Iuvenis-Viri,

D. MARTINI CÖLLER,

Sedinenſis Pomerani,

Cùm, ex unanimi Ampliſſimi Senatus Academici Decreto, approbante Nobiliſſimo Juris Conſultorum Ordine,

à

Clariſſimo & Conſultiſſimo Viro,

D. GULIELMO CUP,

J.U.D. & ejuſdem Facultatis Profeſſore Ordinario

in celeberrimâ Friſiorum Academiâ Franekerana,

Omnium bonorum votô, magnoque ſuô meritô,

Gradum in Utroque Jure, debitis ſolennitatibus & publicè conſequeretur 4. April. St. Vet. 1661.

à Fautoribus & Amicis ſincerioribus.

SACRATI.

FRANEKERÆ.

Ex Officinâ Joh. Arcerii, Bibliopolæ.

7. Applausus academici. Franeker 1661. – Titelblatt

Carmen Ungaricum.

A mennyei ige
Ki Atyatul Jöve
Vilagoſits a elmédet
Szentellyen megh téghed
Hogy értheſſed ötett
S. Utally ad à vétkeket
Hogy mikor el Jö itelni
Mindent ö-megh viſgálni
Kész légyen igy jot adni
Te fáratſágod at
Es Alunkalkodáſodat
Néked-is rémunerálni.

JOH. L. KIS-VÁRDAI.
Ungar.

Dus bralt *Heer* CÖLLFR met den Cap,
Met Rok, met Ring en gaat den trap
Van *Themis* Opper-Saal betre'en
Tot eigen Lof, dies wenſcht elk een,
Dat deeſe ſchoon en jongen tak
Noyt cryg een tegen-ſpoedig krak
Maar leewe als een Stijl en Stand
Ten beſten van ſijn Vaaderland.

J. FIVELANT.

8. Das ungarische Gedicht von János Kisvárdai Lázár aus Applausus academici

Quellen zusammengetragen. Übrigens, das Bienenthema wurde in diesem Buch auch von J. Cats und J. Schoyerus benützt.

Die Form des Verses ist ungarisch, taktbetonend; die Zeilen bestehen aus je 12 Silben mit 6/6 Teilung und Paarreimen.

Ausser Gönczi gibt es unter den Verfassern berühmte Professoren, z.B. der aus Herborn nach Franeker übersiedelte Georg Pasor, der u.a. eine griechische Grammatik und ein Wörterbuch zum Neuen Testament redigiert hat,[21] aber es lohnt sich noch über den letzten Lobdichter einige Worte zu sagen. J. P. Arcerius war von 1640 bis 1664 als Buchhändler und Verleger in Franeker tätig. In seinem Gedicht betont er, dass Heermans Arbeit nicht nur für die Niederlande wichtig ist, sondern überall in der Welt verbreitet werden muss. Die letzte Zeile ist eine Aufforderung zum Lesen und Kaufen des Buches:

„Ghy Lesers, koopt dit Boeck, u gelt wort u geloont." – das heisst: „Ihr, Leser, kauft dieses Buch, Ihr Geld wird ihnen lohnen."

Es ist möglich, dass er diesen Teil des Buches redigiert hat. Um eine bessere Werbung zu machen, strebte er so viele fremdsprachige Begrüssungsgedichte zu sammeln wie es möglich war. Vermutlich hat Gönczi auch ein wenig Geld für diese poetische Arbeit bekommen.

Dass dieses Werk gleichzeitig in zwei Städten, in drei Varianten erschienen ist, ist der Beweis, dass es wirklich inzwischen bei den Lesern bekannt und beliebt geworden war. Ausserdem wurde die Ausgabe von 1642 mit grossen Teilen bereichert und ergänzt. Wahrscheinlich handelt es sich hierbei um ein gemeinsames Unternehmen von Ids Alberts, Jan Janssen de Fries/ de Vries und Gijsbert Sybes, um das finanzielle Risiko dieser Luxus-Ausgabe miteinander zu teilen. Höchstwahrscheinlich sind alle drei Ausgaben von Ids Alberts gedruckt worden, weil nur er über hebräische Buchstaben verfügte. Er war seit 1638 Buchdrucker in Franeker. Bis 1651 arbeitete er öfters mit dem Buchhändler Johannes Arcerius zusammen. Manchmal druckte er auch Bücher für den Buchhändler Jan Janssen de Fries in Leeuwarden. Im Jahre 1655 wurde er Akademiedrucker als Nachfolger von Idzardus Balck. [22]

***

Das zweite ungarische Gedicht ist 20 Jahre später 1661 in einer auch von Johannes Arcerius herausgegebenen Sammlung von Gelegenheitsgedichten, die heute in der Rostocker Universitätsbibliothek vorhanden ist, erschienen:

> APPLAUSUS academici famae ac nomini ... d. Martini Cöller, Sedinensis Pomerani, cum ... a ... d. Gulielmo Cup, j.u.d. et ... professore ... in ... Academia Franekerana, ... gradum in utroque jure ... consequeretur 4 April. st. vet. 1661, a fautoribus et amicis sincerioribus sacrati. Franekerae (1661) ex officina Joh. Arcerii, bibliopolae. A^4-C^4 = [12] fol. – 4° – Orn.

Martinus Cöller aus Stettin in Pommern immatrikulierte *mense Februario* 1658 in Rostock,[23] und am 12.7.1659 in Franeker.[24] 1661 hat er dort seine *Disputatio inau-*

[21] MENK, Gerhard: *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660).* Wiesbaden, 1981. 269–270.

[22] Bei GRUYS, J. A. – WOLF, Clemens de: *Thesaurus 1473–1800.* Nieuwkoop, 1989, ist Idzardus Alberti noch identisch mit Idzardus Balck. Aber seit Anfang 2001 hat sich diese Identifizierung endgültig geändert. – Freundliche schriftliche Mitteilung von Herrn Dr. J. A. Gruys, von 24. Januar 2001.

[23] HOFMEISTER, Adolph: *Die Matrikel der Universität Rostock.* Rostock, 1895, Nachdruck 1976. III, 199.

[24] S. den Literaturhinweis 2, Nr. 6044.

guralis de annulis verteidigt (S. Abb. 6.).[25] Aus Anlass dieser Promotion wurde er in einer separaten Ausgabe – *Applausus* (S. Abb. 7.) – von den nachfolgenden Personen begrüsst: [1] *N. Arnoldus, ss. th. d. et prof. ord. ac academiae concionator*, lateinisch – [2] *Phillippus* (!) *Matthaeus, med. d. et prof. ord.*, lateinisch – [3] *Lorenzo di Banco, dottor e profess. p.*, italienisch – [4] *L. Parent, profes. és langues Franc., Ital., et Espagn.*, französisch – [5] *S. de B., m. d. et c. mar. Har. pr.*, niederländisch – [6] *Johannes Nese, Megapol., juris utr. cand.*, lateinisch – [7] *P.C.V.H.*, lateinisch – [8] *Hilmar Diederich Theophili*, deutsch – [9] *Joachimus Lamberti*, lateinisch – [10] *Henrich Perbandt, Königsb.*, deutsch – [11] *Michael Stürmer, von Königsb. aus Preussen*, deutsch – [12] *Bengdt Aureen, Wärmel.*, schwedisch – [13] *B. Lackman, nob. Liv.*, englisch – [14] *A.D.K.*, deutsch – [15] *Sipke Hendricx Duynterp*, friesisch – [16] *Joh. L. Kis-Várdai, Ungar.*, ungarisch – [17] *J. Fivelant*, niederländisch – [18]–[19] *C. B[ornemann?] H. D.*, griechisch und dänisch – [20] *Ráchwal Probowsky, Ziemiánin Polski*, polnisch – [21] *J. F.*, friesisch – [22] *J. Arcerius*, niederländisch.

János Kisvárdai Lázár begann 26. 11.1655 seine Studien in Sárospatak.[26] Nachher wurde er als Rektor in Sátoraljaújhely angestellt. Am 25.7.1660 immatrikulierte er in Franeker,[27] am 27.8.1661 in Leiden.[28] Kurz davor, am 20. Mai 1661, verteidigte er seine *Disputatio theologica de Deo ... praesidente ... Christiano Schotano ... in ... Frisiorum Academia.*[29] Während seines Aufenthalts in Franeker hat er auch sein ungarischsprachiges Gedicht – im Originaldruck C_2recto – geschrieben, das hier in ganzem Umfang mitgeteilt wird (S. Abb. 8.):

Carmen Ungaricum.

A mennyei ige
Ki Atyatul jöve
Vilagositsa[30] elmédet
Szentellyen megh téged[31]
Hogy érthessed ötett
S Utallyad[32] a' vétkeket
Hogy mikor el Jö itelni
Mindent ö-megh visgálni
Kész légyen igy jot adni
Te fáratságodat[33]
Es munkalkodásokat[34]
Néked-is rémunerálni.
Joh. L. Kis-Várdai, Ungar.

[25] Exemplare: Greifswald Universitätsbibliothek, Rostock Universitätsbibliothek. – *Auditorium* G/ 1661.l.
[26] S. den Literaturhinweis 8, 88. Nr. 28.
[27] S. den Literaturhinweis 2, Nr. 6169.
[28] S. den Literaturhinweis 10, Kol. 491.
[29] RMK III 6428, *Auditorium* 52/1661.1.
[30] Im Original: Vilagosits a
[31] Im Original: téghed
[32] Im Original: Utally ad
[33] Im Original: fáratságod at
[34] Im Original: Alunkalkodásodat

Das Thema des Gedichts ist das göttliche Verbum, das den Leser von den Sünden zurückhalten soll. So kann er beim Jüngsten Gericht gewürdigt werden. Ihre Form erinnert an die Balassi-Strophe. In der Mitte des 17. Jahrhundert war diese Strophe sehr verbreitet in Ungarn.

Mit diesen neuen Angaben ist nicht nur die ungarische Nationalbibliographie reicher geworden, sondern wuchs die Zahl der Dichter in ungarischer Sprache. Das Gedicht von Gönczi ist ein Lobgedicht, das von Kisvárdai Lázár eine Mahnung, die im Schatten von Miklós Zrínyi, dem Genius der zeitgenössischen ungarischen Poesiegeschichte, ein ehrliches, bescheidenes, mittelmässiges Niveau vertreten.[35]

POSTMA FERENC – P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Klement János Mihály epithalamiuma. *A cselszövő diplomata, Klement János Mihály (1689–1720)* címen 2000-ben Budapesten megjelentettem rövid életrajzát. Itt említettem, hogy 1706. szeptember 2-án beiratkozott Halléban a jogi karra. Nem szóltam azonban arról, hogy 1706. november 3-án kiadott egy házassági köszöntőt latin, magyar és német nyelven. (A szövegeket fakszimilében közlöm a Hallei Egyetemi Könyvtár engedélyével.) A köszöntőt testvére, Klement Anna Katalin házassága alkalmából közölte, aki Klement Márton besztercebányai tanácstag lánya volt. Feleségül ment Hainrich György Ulrich-hoz, a nagyhonti vármegye jurátushoz. Négy oldalas kiadványról van szó, amelyet az említett napon jelentetett meg. A bevezető szövegben magát „rokonnak és testvérnek és egyetemi hallgatónak" mutatja be.

A házassági köszöntést az antikvitásban epithalamiumnak (epithalamion) nevezték, amely a népköltészet terméke volt, és amelyet a görög és a latin poézis is használt az általuk alkalmazott versformákban.[1] A görögöknél Szapphó alkalmazta, a latinoknál Caius Valerius Catullus.[2] Klement János Mihályt ez utóbbi valamelyik későbbi követőjének költészete inspirálta. A szövegben „fabulának" nevezi a köszöntőt és két visszatérő szava a ‚spes', tehát a ‚remény' és a ‚res', a ‚dolog'. Az ifjú házasoknak mindkettő nevében kíván „emberséges életet." A „fabula" verssorai változatosak és azzal fejeződnek be, hogy a házasság megköttetett.

A magyar verset Gyöngyösi István befolyásolta, a lakodalmasok nagy szerzője. Ő írta a Wesselényi Györgyről, Kemény Jánosról, vagy a Thököly Imréről szóló köszöntőket.[3] Klement a négy verssort tartalmazó strófa első 12-es sorát kiemeli.

Azzal kezdi, hogy megemlékezik a szabadságharcról:

> Hires Nemzetünket az hadra kiztette,
> S – ugy minden rendeket fel fegyverkesztette.

Az „Uri rend s - parasztság hadnak tódúlának". Megemlékezik a csatákról és a „lakosok jajdúl"-ásáról. Ennek ellenére a házasságkötésekre sor kerül, még ha össze is ütköznek „Mársnak sok seregi".

[35] An dieser Stelle danken wir recht herzlich Herrn Prof. Ph. H. Breuker, der uns eine Studie über *De Guldene Annotatien van Franciscus Heerman,* verfasst von Herrn M. J. H. Aalderink (Universiteit van Amsterdam, 1999), zur Verfügung stellte.

[1] PAULY–WISSOWA: *Real-Enzyklopädie des klassischen Altertums.* Stuttgart, 1914.: a ‚hymän'-nél.

[2] Erről CSENGERY János és DEVECSERI Gábor fordításai. *Catullus versei.* Bp. 1901. és *Catullus összes versei.* Bp. 1972.

[3] GYÖNGYÖSI István: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról.* Kiad. HAHN Adolf. Bp. 1886, 11. „Az ki régen fegyvert fogott hazánkért, Készülődik is annak megmaradásáért".

Ergo plaudite Conuiuæ!
TV VERO SPEI ET REI AVCTOR!
has Ipſe vni animas,
quæ nunc iugali iunguntur vinculo;
vnitas SPE muni! RE dona!
vt inter REM & SPEM
ita viuant vt nunc ſperant! nimirum bene!
Atque ſic
SPEM in Chriſto defixam
Speranti peritura SPEI præferant.
Vos autem Conuiuæ gaudete!
Sed in Domino,
vtpote SPEM & REM inter adhuc medii.

LAttyuk hogy ſene *Márs* ſiſakját fel tette,
Vérben hizott törét óldal'hoz kötötte,
Hires Nemzetünket az hadra kiztette,
S-ugy minden rendeket fel fegyverkeſztette.

Moſt tsata jelt adó ſzavát trombitának,
Hallyuk, s-nyeritését ſok Vitéz louának,
Moſt még a' kapák-is kardá változának,
Vri rend s-paraſztság hadnak tódúlának.

Amott' a' táborok Sip jelyre indúlnak;
Más helyt a' ſok fejek a' kard miatt húlnak;
Ottan a' ki tsapot ſeregek már dúlnak,
Melly veſzély okáért lakoſok jajdúlnak.

Mindazáltal imé *Hymen*-is köztünk jár,
Mellynek bizonysága lehet e' nemes Pár,
Ki lakodalmával békeſſégre nem va'r,
Márſnak ſok ſeregi ütközenek ámbár.

Te vagy az *NEMZETES SOGOROM* és *NENEM*
A' kiknek jelenlétemben idvezlenem
Kivántatott vólna, de midön el mennem,
Kelletett máshova: mit van hát mit tennem?

Iólehet pediglen el váltam tülctek,
És moſtan teſtemmel jelen nem lehetek,
S-álapotom ſzerint róla ſem tehetek;
Tülem mindazáltal illy ſzókat vegyetek:

Iſtennek áldáſa rátok böven ſzállyon!
Egyeſség, ſzerelem ti köztetek hállyon!
Szivetek egy-máſtul ſoha meg ne vállyon!
Gyáſz, veſzély és harag nagy távúlrúl állyon!

Nem érkezik nyelvem hogy több kéréſt tégyen,
S-azért imádságom illyen végre mégyen:
Ellyetek békével! dolgotok jól légyen!
Melly idvezléſemhez Iſten *AMEN!* tégyen.

)( )(Wie

1. kép

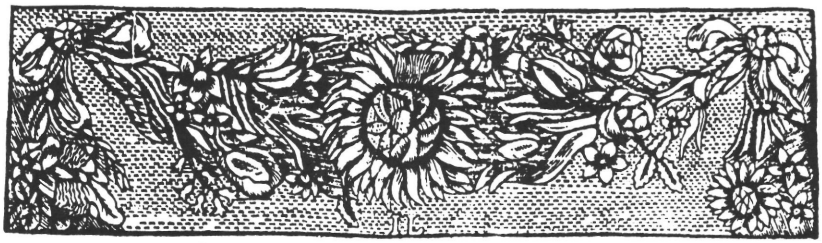

Huc Ciues!
Celebrantur Nuptiæ!
Mirus humanæ vitæ paroxyſmus,
qui,
Vel diu ſperantem ſpem eludit,
Vel ita ſpem finit, vt diu ſperatam Rem addat.
Nec mirum!
Hæc eſt enim fabula,
quam,
SPEM & REM inter medii
tota vita ludimus,
ludendo metuimus.
Ergo diſcite Conuiuæ!
hominum vitam contineri
SPE & RE,
RE non omni, non omni SPE;
Sed quam DEVS approbat, SPEI Cenſor, REI Dator.
Namque multiplices inter SPES & RES,
SPES interdum vna, vna aliquando RES,
SPES reliquas, reliquas RES
Non abiiciens, ſed tranſcendens,
proſperum donat ſperantibus finem.
Sed ad rem!
Hanc luſit fabulam!
(ſi tamen ea fabula dicenda)
GENEROSVS DN. GEORGIVS VLRICVS HAINRICH,
Dum Generoſam Virginem
ANNAM CATHARINAM KLEMENT
poſt longam SPEM, RE tandem potiturus
Vitæ ſociam ſibi expeteret.
Sed bene luſit!
quia ante bene metuit.
Etenim Rem ſperatam iam aſſecutus
Nuptias celebrat!

Ergo

2. kép

DVM,
GRATIA ANNVENTE DIVINA,
GENEROSVS DOMINVS
GEORGIVS VLRICVS
HAINRICH,
INCLYTI COMITATVS NAGY-HONTENSIS
IVRATVS ASSESSOR ET IN MONTANIS VRBVRARIVS &c.
CVM GENEROSA
ATQVE LECTISSIMA VIRGINE
ANNA CATHARINA
KLEMENT,
GENEROSI AC NOBILISSIMI PARENTIS
DN. MARTINI KLEMENT,
LIBERAE, REGIAE MONTANAEQVE CIVITATIS NEOSOLIENSIS SYNDICI ET SENATORIS MERITISSIMI, NEC NON INCLYTI COMITATVS ZOLIENSIS IVRATI ASSESSORIS GRAVISSIMI &c.
FILIA CARISSIMA
ANNO M D CCVI. DIE . MENS.
NVPTIAS CELEBRARET,
EMINVS QVIDEM, PRAESENTI TAMEN AFFECTV
ITA GRATVLABATVR
IOHANNES MICHAEL KLEMENT,
Affinis & Frater, LL. Studiosus.

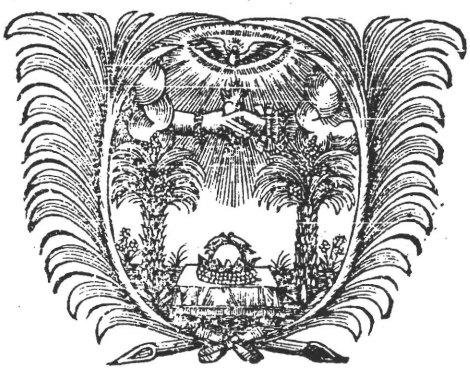

HALAE MAGDEBVRGICAE, LITTERIS ORPHANOTROPHEI.

3. kép

WJe? wehrtes Schweſter Hertz / wiltu dich dann vermählen?
Und einen treuen Freund anjetzo dir erwählen?
Wie? biſtu dann geſint mit dieſem Mann zu ziehen?
Mich deucht / ich ſeh dein Hertz in keuſchen Flammen ſtehen /
Und dieſen ſüſſen Spruch aus deinem Munde gehen:
Ja! Ja! ich will mit Ihm!
So biſtu dann geſint ſolch liebes Joch zu tragen?
Und trägeſt keinen Scheu das Ja von dir zu ſagen?
Dem / der dein Hertz von dir verlangt bis in den Tod?
Nun wohl! du thuſt es nicht aus eitelem Verlangen;
Vielmehr iſt dir dein Hertz mit dieſem Troſt umbfangen:
Gewiß es kommt von GOTT!
Kömts dann vom weiſen GOtt / ſo wird Ers auch regieren /
Daß Ihr den Eheſtand in Seegen werdet führen /
Der angeordnet iſt von GOttes weiſer Hand:
Mich deucht ich ſehe dir dein künfftig Glück bereitet /
Daß dieſes ſchöne Wort auff allen Seiten gleitet:
GOtt ſegnet dieſen Stand!
Wohl! was GOtt ſeegnet muß in lauter Seegen bleiben /
Der kan all' Ungemach von deiner Seiten treiben /
Wenn du den Seegens GOtt zugleich erwählet haſt:
Wie aber? weiſtu nicht daß auch ein Creutz zu leyden?
Dis leugneſtu auch nicht / ſprichſt aber voller Freuden:
O eine ſüſſe Laſt!
Iſt dir die Laſt ſo ſüß / der Schluß auch feſt gemachet
In GOtt / in welchem auch ſie wird von dir verlachet;
So wird die Laſt zur Luſt und nimmſt ſie gerne hin:
Zu dem iſt dis dein Troſt / daß Hülffe dir nicht fehlet:
Du denckſt: ich habe den zu tragen mir erwehlet /
Der gleich iſt meinem Sinn.
So lebet dann beglückt Ihr zwey verbundne Hertzen;
Kein Unfall nahe ſich zu euren Liebes Hertzen;
Es knüpffe Gottes Huld ein feſtes Seegens Band;
Und wenn ſich öffters gleich bey Roſen Dornen finden:
So müße doch die Luſt die Laſt weit überwünden
Dies wünſchet Hertz und Hand.

4. kép

Szól sógoráról és nénjéről s arról, hogy nem vehet részt a lakodalomban. A házasulandókat így köszönti:

Istennek áldása rátok böven szállyon!
Egyesség, szerelem ti köztetek hállyon!
Szivetek egy-mástul soha meg ne vállyon!
Gyász, veszély és harag nagy távúlrúl állyon!

Klement ismeri a magyar poézist és a verset sikeresnek mondhatjuk.

A német lakodalmasok közül kiemelkedik Martin Opitz poézise, aki 1622–23-ban Erdélyben is járt és leírta az ottani állapotokat. Feltehető, hogy hatott Klement köszöntőjére.[4] A hat strófából álló vers öt esetben tizenketteseket tartalmaz, az utolsó verssor hatból áll.

A versben testvéréhez fordul, akitől megkérdezi, hogy férjhez akar-e menni, a válasz az hogy igen. Isten segítségét kéri, és abban reménykedik, hogy a házasság örökké fog tartani.

„Szive és keze által kivánja", hogy semmi szerencsétlenség ne érje szerelmüket.

Fel kellett hívnom a figyelmet erre a három nyelven megjelent lakodalmasra, amely jellemzi a korabeli soknyelvű magyar poézist.

KÖPECZI BÉLA

Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában. A XVII. század egyik magyar sikertörténete kétségtelenül Szilágyi Györgyé, aki „Georgius Sylvanus Pannonius" néven lett ismertté Angliában mint a latin és görög auktorok népszerűsítője és fordítója. Szilágyi/Sylvanus 1676-ban adta ki első könyvét, Isocrates két beszédét, amelynek később még nyolc kiadása jelent meg (az utolsó 1811-ben!), utolsó művének pedig az első kiadása 1693-ban látott napvilágot Londonban. Hogy tevékenysége mennyire hatott a korabeli angol tudományos életre, mi sem bizonyítja jobban, mint az a Homérosz-kiadás, aminek egy példányát a Yale egyetem Beinecke könyvtárában őrzik. Ez a kiadvány, a *Homeri ILIADOS, Liber Primus* egy 163 lapos oktáv alakú könyvecske, az *Iliász* első énekének latin nyelven kijegyzetelt és magyarázatokkal ellátott 1685-ös első kiadása, amit John Heptinstall londoni nyomdász készített „Georgius Sylvanus Pan(nonius) Med(icus)"számára annak saját költségén. (Létezik egy igen ritka második kiadás is, ami 1686-ban jelent meg, s amelynek költségét már nem Sylvanus, hanem a kor fontos kiadója, Samuel Smith fedezte[1]; a Wing-katalógus második kiadása, az *STC 1641-1700* (New York, 1982) a Yalen két példányt tüntet fel, a második 1686-os, de bennünket az 1685-ös első kiadás érdekel). A könyv jelzete Im J 637, illetve ZzG85H és azt Henry A. Colgate ajándékozta a Beinecke könyvtárnak. Azon kívül, hogy szerzője Angliában működő magyar, van még egy külön érdekessége számunkra: a könyvben két tulajdonos neve olvasható: David Garrickké az előzéklapon és Samuel Johnsoné a következő (alighanem elrongyolódott, s emiatt újra ragasztott lapon), utóbbi évszámmal: "Sam. Johnson 1724".

Más szóval a huszadik században újrakötött Sylvanus-könyv eredetileg a híres szótáríró Dr. Johnsoné volt valamikor. Méghozzá úgy tűnik, a nagytudományú doktor, aki 1709-ben született, már diákkorában használta ezt a könyvet, hiszen az 15 évesen került a könyvtárába. Johnson ekkor még

[4] *Weltliche und geistliche Dichtung*. Kiad. H. OESTERLEY. Stuttgart, é. n. 37–38. Utalok a Herrn Johann SEYLERN *Hochzeit* című munkájára.

[1] Ezt a kiadást már az RMK is számon tartja, lásd a *Pótlások*... 3. kötetében: 6911 szám alatt. Az 1685-ös kiadástól a kiadó nevén kívül csak méretben különbözik, lévén ez 17, nem 15 cm nagyságú.

Lichfieldben élt, s bár rövid ideig (1727–28-ban) Oxfordban tanult, ott nem szerzett diplomát, és csak 1737-ben költözött fel Londonba.[2] Pedagógusként csak rövid ideig működött, először Market Bosworthben, majd Edialban, Lichfield közelében, ahol bennlakásos magániskolát nyitott. Tanítványai közt a legtehetségesebb David Garrick, a későbbi híres színész volt, s amikor Johnson Londonba ment szerencsét próbálni, Garrick is vele ment. Itt kezdeti nehézségek után 1746-ban kezdett el dolgozni két folió kötetben kiadott nagyszótárán (ez csak 1755-ben jelent meg), de Garrickkel is tartotta a kapcsolatot, dolgozott a Drury Lane színházának. Ami a Sylvanus-féle iskolai Homérosz-kiadást illeti, miután évekig használta, Dr. Johnson alighanem 1736/37-ben ajándékozta Garricknak. Az ünnepelt színész 1779-ben halt meg, s a könyv (alighanem könyvtára egyik darabjaként) csak ezután kerülhetett eladásra Angliában.

Sylvanus e kiadványának egyébként összesen öt kiadása volt: a legelsőt, mint már mondottuk, 1685-ben nyomta ki John Heptinstall. A második kiadást, már Samuel Smith költségén, egy harmadik követte, ami mint „editio secunda" jelent meg 1687-ben, Thomas Bennet nyomdász és könyvárus költségén, elegáns címlappal, a szerző Jacob Langham nevű mecénásának ajánlva.[3] Ezután hosszabb szünet következett, majd a negyedik kiadás már jóval Sylvanus halála után, év nélkül, de 1722-ben jelent meg J. Knaptonnál és társainál Londonban – ez magát „editio quartának" nevezi. A Sylvanus-féle Homérosz-kötetet legjobb tudomásunk szerint utoljára 1749-ben jelentette meg oktáv formában a W. Innys és társai cég – ennek a leírása már „új és javított kiadás", s a címlap is meglehetősen át van rendezve, a kor nyomdatechnikai elvárásainak megfelelően. Más szóval Szilágyi/Sylvanus György összes kiadványai közül a két Isocrates-beszéd után éppen ez a Dr. Johnson által is forgatott mű nyerte el leginkább a kortársak és az utódok tetszését.

GÖMÖRI GYÖRGY

Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról.[1] Az első hallásra kissé érthetetlen szavakhoz hozzátéve Fekete Nagy Antal[2] levéltárostól származó mondatot"...sohasem mondhatunk le arról a reményről, hogy a ma elveszettként nyilvántartott iratok valaha még előkerülhetnek" hangoztattam éveken át bizonyos Orczy iratok tűz általi pusztulását tényként nem tudván elfogadni. Hogy végül mindkettőnk optimista makacsságának igaza lett, annak is bizonyítéka ez a tanulmány.

A kutatást nehezítő tényezők egyike a pusztulásban, másika a rendszerezésben keresendő. Az Orczyak családi levéltára semmiképp sem tartozik a könnyen kutathatóak közé, amelynek oka nemcsak a több helyen való keresés, a tűzvészek, – a fenti idézettel látszólagos ellentétben, valóban voltak ilyenek is –, és a többszörös költöztetések előidézte pusztulás, hanem a család egyes tagjai is megtették a magukét a kutathatatlanság viszonylag magas fokának eléréséhez. Akárhol is dolgozunk, mindenütt csonka, hiányos anyag fogad. Ezenkívül rendszerezési, fondálási különösségek, különbségek is nehezítik használatát. Ismét Fekete Nagy Antal szavaival: „...Külön meg kell említeni ... a levéltár nagy részénél alkalmazott jelzetelésnek egészen különleges és a magyarországi gyakorlatban sehol máshol elő nem forduló sajátosságát. A levéltár több sorozatában

[2] *The Penguin Companion to Literature,I.British and Commonwealth Literature.* Harmondsworth, 1971, 281.

[3] Másolatát közöltem az *Angol Filológiai Tanulmányok* XVIII. kötetének (Debrecen, 1985.) 45. lapján.

[1] Ez a tanulmány elhangzott 2001. április 18-án az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztályán.

[2] FEKETE NAGY Antal: *Orczy család levéltára. Repertórium.* Bp. 1959. Előszó: 6.

a szokásos ladula, scrinium, capsa vagy fasciculus megjelölés helyett a birtok, család vagy egyéb címszó 1, 2 vagy 3 betűre lerövidített alakját alkalmazzák jelzetként, utána feltüntetve a numerust..."

Az a tény, hogy összeházasodásokkal olyan hatalmas anyagú, a Bedeghi Nyáry-ágon rokon családok iratai kerültek ide, mint a Hallereké, a Kelemenéké, tovább bonyolítja a kutatást, ugyanazt az iratot több és eltérő jelzettel is kezében tarthatja a kutató. Míg pusztítások következtében mások örökre eltűntek. A nem tűz általi pusztításokról és a költöztetések miatt létrejött különböző lelőhelyekről, a pusztulás milyenségéről szeretnék szólni:

I. Az Országos Levéltárban található törzsanyag igen sérült és hiányos voltát a XIX. században, még az 1880-as évek előtt, sajátos szempontok alapján kiválogatott szekérderéknyi anyag Máramarosszigetre való elszállításával az anyai ágon, a Bedeghi Nyáry család révén rokon, Petrovay György, genealógus levéltárosnak sikerült elérnie.

II. Majd a beházasodással családtaggá lett Piret Eugenie pusztításáról Orczy Elemér számol be 1934. április 14–16-án felvett „Jegyzőkönyvé"-ben:

> „...A könyvek, amelyek Tarnaörsön nagy részben voltak, eltűntek. A könyvtárszekrényeket Eugenie összetörette. Egy szemtanú vallomása szerint az Orczy levéltárat az udvarra kidobatta, úgy hogy a nagyja szemétbe került, és a szatócs üzletben Orczy levéltárbeli okmányokba sajtot pakoltak. ... Az összes családi ereklyék, úgy pl. a híres fegyvergyűjtemény, Herceg Schwarzenberg Marschallbotja, a férfi és női díszmagyarok eltűntek, úgy hogy nyugodtan mondhatjuk, hogy az Orczy család Eugenie által kifosztatott. ... A családi portrék még ott vannak. Csupán a költő, Orczy Lőrinc képe hiányzik 1933 óta..."[3]

III. A következő, aki a családi levéltárral kapcsolatba került, Friedreich Endre (1878–1952) piarista tanár, levéltáros, már nem volt rokon. Rendházbeli lakásán elvégzett rendező munkájának eredménye az 1936. január 31-én elhangzott „Báró Orczy Lőrinc" című előadása, és néhány dokumentum időszakos eltűnése.

A kutatót érhetik csodaként megítélhető események is, amelyek Fekete Nagy Antal optimista szavait erősítik meg: a Piret Eugenie kezelte iratok kivételével, öt és fél métert 1998 nyarán Nagybányán; a még hiányzók közül néhányat 2000-ben, Budapesten a Piarista Rendház Központi Levéltárában talált meg; újrafondálásuk még ez év októberében meg is történt.

A már említett rendszerezési sajátosságból kifolyólag és az önkényesen kiragadott dokumentumok elszállításának következtében, minden fajta irat mindenütt lehet, ill. előkerülhet. A jelzetelés mai különbözősége minden esetben a lelőhely függvénye, de az eredeti, mindenképpen Petrovay György, Piret Eugenie és Friedreich Endre tényked ése előtti jelzetelés – az első 3 betű és numerus vörös krétás jele – az OL-ban, a Piaristáknál és a volt máramarosszigetieknél egyaránt, napjainkban is minden iraton jól látható,[4] és mai, román elnevezésük megegyezik, illetve nagyon hasonló a Fekete Nagy-féle „Repertórium"-ban olvasható latin–magyar leíráshoz. Az elmondottakra jó példa a P 520, Miscellanea, 5. cs. „Acta comitatus Zempléniensis", ACZ jelű anyag, amely Budapesten eltűntként nyilvántartott. Ugyanezzel a jelzettel Nagybányán ACZ 20. és 28. sorszámmal is megtalálható, a teljes anyag több szám alatt, 27., 30. etc., míg az OL-ban egy anyagként szerepel. Azt említenünk sem kell, hogy az ACZ és numerus vörös krétával íródott.

[3] Köszönet az Orczy családnak a „Jegyzőkönyv"-be való bepillantás lehetőségéért.

[4] 1980-ban fejezte be újrafondálását Balogh Béla, aki darabonként, minden esetben külön jelzettel új címszóba és számba sorolta a dokumentumokat.

Repertórium	*Inventar*
Acta comitatus Zempléniensis= ACZ. Nr. 1–622. 1757–1799. Főleg Orczy Józsefnek Zemplén megyei főispánsága idejéből való fenti természetű iratok és kérvények.	20.Orczy-ACZ 1–69. 1788–1799.197.[db.irat] Circulări si dispositii emise de consiliul de Locumtenentă a Ungariei, si de Cancelariei Aulice, adreše primite de la de la comitatele invecinate, rapoarte si copii de pe procele verbale ale. 28.ORCZY-ACZ 7–100. 1792–1793. 187.[db.] Copii si extrase din protocoalele congregatiei comitatului Zemplén, rapoarte ale autoritatilor comitatului catre baronul Iosephus Orczy, comitele suprem al comitatului Zemplén, petitii si cereri adresate aceluiasi comite suprem, vol.II.- -orig. si copie,l.latina, magh., hîrtie cu filigran, semnat cu sigiliu.
[kb. 622 db irat.]	[kb. 18. „csomó" tartalmazza a teljes irat-anyagot.]

Ugyancsak a P 520, Miscellanea anyagában, a 14. csomóban elveszettnek tartott „Litterae successorum generalis Czóbel" anyaga

Repertórium	*Inventar*
Litterae successorum generalis Czóbel = Lcz.Nr. 1–33. 1764–1774. Orczy Lőrinchez mint Czóbel tábornok árváinak gyámjához főleg a Czóbel család tagjai által intézett levelek.	Corespondenta adresată baronului Laurentiu Orczy legata de calitatea lui de tutore al copiilor genaralului Czobel. -orig.l.latina, magh., si germana, hîrtie cu filigran, semnat cu sigiliu. [36.db]

I. Az Országos Levéltárban lévő versek

Az előkerült anyag vegyes természetű, tartalmaz „prózát" [iratokat:okleveleket, leveleket, rendeleteket etc.] és verseket, amelyek legtöbbje Budapesten, az OL-ban illetve a Friedreich-hagyatékban található. Többségükben eddig kiadatlan, ismeretlen költemények. A Levéltárban lévőket rendezetlenül, összekeverve egyéb iratokkal és nem csak Orczy Lőrinctől – hanem pl. Batsányi Jánostól, Dayka Gábortól, Fekete Jánostól, Orczy Józseftől –, származó költeményekkel együtt őrzi egy iratcsomó. Néhányuk megjelent a Révai Miklós által kiadott kötetekben,[5] amelyek azonosítása megtörtént,[6] többnyire töredékes fogalmazványokról van szó. Az eddig meg nem jelent,

[5] *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a' Nagyságos Szerzőnek különös engedelmével közre botsáttotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' Betűivel 1787. (A továbbiakban: KH.), és *Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei*, A' Költeményes Gyűjtemény' öregbedésére a nagyságos Szerzőknek egyező akaratjokból közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsonbann, Loewe Antal' betűivel, 1789. (A továbbiakban: KNE.) [HORVÁTH János, (*Orczy Lőrinc*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974., 647–714.) cikkének rövidítéseit használom.]

[6] H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc versei a Magyar Országos Levéltárban*. = ItK 1998. 5–6. sz. 773–776.

tizenhárom ismeretlen vers négy időrendi csoportba sorolható. Az elsők, pl. a „De Mr. Alex. Pope"[7], 1754-ben keletkeztek. E vers érdekessége, hogy a húsz kötetlenül kiválasztott sor Pope *Essay on Man*[8] négy fejezetből álló francia nyelvre fordított verséből való. Tizennyolcat teljesen szabadon fordított párosrímű 12-esekben. Hangulatában Boethius-fordításaira, a gnómaszerű költeményekre hasonlít, műfajában cento. Ugyancsak ez a műfaja a latin nyelvű, „Ex Horatio Flacco"[9]-nak.

A feltehetően 1761-ben íródott „Mátra hegyei között mulatozó Nimfák..."[10] Széchényi Könyvtárban található nyomtatott példányairól csak feltételezték, hogy Orczy Lőrincéi. A Levéltárban „Preces Laurentii Orczy" megtévesztő címet viselő anyag nagy összevisszaságában található kézirat címe „Excellentissime Princeps Regni Primas, Archi Episcope Domine Benignissime". Az iratanyagot rendező levéltáros számozhatta meg a megtalálás sorrendjében a lapokat, amelyek egyértelműen fogalmazványok, sok esetben az olvashatóság határán Orczy Lőrinc javításaitól, az 1760-as évek kézírásának jegyeivel. Számos olyan részletet tartalmaz, amelyet a megjelent példányok nem. Nyomtatásra előkészített változat, vagy erre utaló nyom nincs. Csak ez az egyetlen példány létezik összesen tizenegy számozott oldalon, amelyek nem folyamatosan következnek egymás után, hanem „A magyar szépekhezz", majd a „Generális Beleznainak" versek töredéke található, utóbbi kéziratos formában a „Miklósnak a pusztás életről" címet viseli. Majd Fekete János Orczy Józsefhez intézett episztolája olvasható.

A MTA Könyvtára Kézirattárában található iratok esetében többnyire másolatokról, és Orczy József verseiről, Lőrinc esetében levélmásolatokról van szó. Az itt található „Nimfa" teljesen eltér a megjelentektől, és az OL példányától is. Ez a verselgető ügyvédé, Fejér Antalé, aki elküldte verseit Orczy Lőrincnek elolvasásra.[11]

Az OL-ban lévő versek harmadik csoportját az 1770-es években, legvalószínűbben 1772 körül keletkezett kilenc „Istenes vers" jelenti. Az „Istenes versek" – jobb híján így nevezve őket-, datálása eddig ismeretlen dokumentumok, megsemmisültnek hitt, volt máramarosszigeti anyagok alapján történik, és a megkerült, jelenleg nagybányai „prózai" anyag minőségét is mutatja egyben.

Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám 1771. nyarán [augusztusában] ismerték meg egymást, mint az utóbbi írja:

> „Leg szerentsésebb történeteim közzé számlálom Bétsben való létemet és ott a Méltóságos Urral tett esméretségemet. ... Generalis Uram elindulása után magam sem mulattam sokáig mivel mult honapnak tizen negyedik napján Bécsből el indulván Verebély felé siettem hol nemes regimentünk ezen holnapnak tizenőtődik napjáig táborozott. ... Patai Kunyhombol 20dik 7bris771.Barcsay vasas kapitány még eddig." [A levél lelőhelye az utolsó tárgyalandó anyag.]

[7] H. KAKUCSKA Mária: *Mikor kezdett el verset írni Orczy Lőrinc*? = ItK 1998. 3–4. sz. 536–540.

[8] POPE, Alexander: *Essay on Man*. l. POPE, Alexander: *Oeuvres diverses de Pope*. Par Mr. DU RESNEL, Abbé de Sept-Fontaines, de l'Académie des Inscriptiones et Belles-Lettres. Amsterdam et Leipzig, 1749. Jelzete: Zb 6051-1.2. (Az említett, ill. felhasznált Pope művek lelőhelye minden esetben Berlin, Staatsbibliothek, Preußischer Kulturbesitz.)

[9] H. KAKUCSKA Mária: „A Tarna-Eörsi magyar Horatius", Kézirat.

[10] H. KAKUCSKA Mária: „Ki írta a' Mátra hegyei közt mulatozó Nimphák éneké"-t? Kézirat. A továbbiakban: *Nimfa*.

[11] L. az előző jegyzetet.

Orczy „Panasz az öregségről" című verse válasz Barcsay Ábrahám (1772) „Egy jó barát beteg barátjának" episztolájára[12] és betegségéről, rossz közérzetéről, időtöltéséről számol be:

Orczy [KNE, 1772, 215-216.l.]:

„Kérdezed, mint folynak hanyatló napjaim,
Hogy bírnak erőtlen tántorgó tagjaim.
...Készülget naponként Ösök' hajlékábann,
...Félre teszi tehát Aroűet' írását,
Buffon Póp Bolinbrock' tzifra mázolását
Ötvenedik Zsoltárt penget most hárfáján,
Salamon' nótáját zendi furuglyáján."

Barcsay [KNE, 73-77.l.]:

Musák! Az árnyékos Zobor tetejéről,
...Nyilván hallottatok Orczy hidegéről

majd a következő sorok a versírás idejére-helyére adnak utalást:

El találtad, Jó Társ, Hegy' alján is valék,
De sok muskataltól ám majd meg is halék.
Ott hagyám hát Bacchust seprős Szűzeivel,
Mádi hegy' oldalán Szedők' seregével.
S' míg ők arany szőllőt szedének tsebrekre,
Nékem nagyobb gondom vólt egészségemre.
Ez ugyan már meg tért, élek, és pihegek,
De már tsak mint árnyék föld' hátán lebegek.

A mádi (tokaji borvidék) musttól lett betegségéről leveleiben is olvashatunk. A sajátkezű, jól olvasható Barcsay-episztola dátuma Komjáti. 1772. Aug.14. Így az „Istenes versek" keletkezése 1772-re tehető. Orczy Lőrinc hidegleléséről más levelekben is olvashatunk, és Barcsay más levelében is utal erre. A kilenc vers egy különálló, gondosan vezetett, 18,5×26 cm nagyságú füzetkében van. Az első négy Orczy szokásától eltérően kalligrafikus írással, utalva a versszakokra, formailag is tetszetősen, majd a következő öt, Orczy jól ismert, nehezebben olvasható írásával, az 1770-es évek jellegzetességeivel íródott. Gondot okoz műfaji besorolásuk: nem zsoltárok, de nem is parafrázisok, viszont Orczy fordítási gyakorlatát ismerve – és felidézve az „1754. De Mr. Alex. Pope"-ról elmondottakat, amikoris Pope négy hosszú versszakból álló költeményéből kiválogatott tetszőleges húsz sorral egy új verset alkotott, a latin nyelvű cento-költészethez hasonlóan, amelyet két sor híjával fordít le –, lehetnének zsoltárok is, amennyiben nem ragaszkodunk mereven formai megkötöttségekhez. A 47–55-ig vannak megszámozva, nem számmal jelölve, hanem betűkkel kiírva. Az 56. csak jelezve van, de nincs már lemásolva. Sehol sem található.

Révai 1788. március 23-i levelében: „...Nagyságod manuscriptumát alázatos köszönettel megküldöm. A leiratása miatt fel kelletett bontanom. Most egybeköttettem...",[13] egy összefüggő, létező kéziratos verseskötet visszaküldéséről írt, amelynek mindeddig sehol sem bukkantunk nyomára. A tagadhatatlanul szebb, olvashatóbb írással készült, füzetszerű képződménybe gyűjtött versek sem lehetnek egy ilyennel azonosak az íráskép, a több eltérő „füzet" létezése miatt. Külalakban eltérnek egymástól – jellegükben nem –, a valószínűleg magától a versszerzőtől készített „füzetek".

Végül az OL-ban található utolsó vers, az 1784. febr. 9-re datált „Pest vármegye restauratiója" című töredék, amelynek folytatását vagy változatát nem találtuk. Orczy Lőrinc ebben az évben

[12] EGYED Emese: *Levevék fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.* Kolozsvár, 1998., című művében ír a Barcsay-levelek sajátosságairól is.

[13] Közzétette: SZILÁGYI István: Figyelő, (XIII.) 349. Ő sosem közli, honnan származnak a kéziratok.

vonul vissza Abauj vármegye főispáni tisztségéből, kisebbik, László fia javára. Hogy ez a döntése nem ment zökkenőmentesen és családi konfliktusok nélkül, fiaihoz írt levelei tanúsítják.

II. Friedreich-hagyatékban, vagyis a piarista Rendház Levéltárában öt ismeretlen és két megjelent, a „Futó gondolat a szabadságról" és „Egy sebes katonának sohajtása a' meg törődött vitézeknek számokra épült pesti nagy házra"[14] – a kéziratban „Futógondolat a szabatságról", „Keserves fohászkodása egij Pestij Invalidus vén katonának" – című vers kézirata található. Mindkét vers az 1789-ben napvilágot látott kötetben jelent meg, Orczy azon ritka költeményei közé tartoznak, amelyek jól olvasható, teljes formában és több változatban, így töredékesen is ránk maradtak. A dátummal ellátott versek közé tartozik néhányuk, de ebben a 22,5×18,5 cm-es „füzetkében", a fennmaradt példányok nem 1757-ből valók, mint Orczy sajátkezű keltezése a versek végén sugallná. Ugyanis a füzetke baloldalán az 1772-ben született, több dátumos példányban ránk maradt, „Futó gondolat a szabadságról" olvasható, mellette, a jobb oldalon a „Sóhajtás Vénushoz" következik végén az 1757-es, majd folytatólagosan, néhány alkalmi vers ugyanezzel a dátummal. Az íráskép, a tinta színének azonossága az 1770-es évekre jellemző. 1757 jeles dátum Orczy Lőrinc életében, a Hétéves háborúban 1756 őszétől 1759 májusáig való részvétele miatt.

A „Sóhajtás Vénushoz" c. vers dátuma 1757, páros rímű 12-es, 170 sorból áll, versszakolás nélkül. A „Hívságok megvetéséről", „Horátz' X. éneke a II. könyvből", „Szerelem és bor", című versekre hasonlít.

A három alkalmi vers címzettje nemcsak az Orczyakhoz való kapcsolatuk, hanem egymáshoz való viszonyulásuk miatt is érdekes. Az elsőt Pálffy János volt labanc nádorhoz, a szatmári béke egyik létrehozójához írta: „Emlékezetnek Oszlopa, némelly élö és meg hóltt Magyaroknak! Pálffy Jánosnak"[15] negyvenhárom Gyöngyösi féle 4-es rímű 12-esekből álló sort. A következőt szintén 1757-ben, hatvankét sort, négyes rímű 12-esekben a „szembenálló" kuruc generálisnak, „Károlyi Sándornak"[16] írta.

„Eszterházy Jósephnek"[17] horvát bánnak és országbírónak hatvannyolc Gyöngyösi féle négyes rímű 12-est írt. „Az igaz Becsüllet mibül áll", nyolcvan 4-es rímű 12-esből áll. „A szabadkőmívesek törvénye", „A Betsülletes ember' törvénye"[18] című versekhez hasonló tematikában. Talán ezek, a dátum nélküliek is ebben az évben, 1757-ben/körül keletkezhettek és az 1772-ben született, több teljes és töredékes kéziratban fennmaradt „Futó gondolat a szabadságról" mellé másolta őket. Biztosabban állítható, hogy a verseket 1772-ben másolta Barcsay Ábrahámnak. Datálásukban, azonosításukban segítségünkre van Barcsay Ábrahám „Bánkeszei Kunyhombol 29dik May 772" írott levele:

> „Kimondhatatlan nagy örömmel vettem az erejtett drága portékának Laistromát: érzemis egész érdemét s´ valoságát az illy bennem tett bizalomnak. ...Én választást közöttek nem tehetek, mindenik tettzik,... Ugy tetzik hogy az emlékezetnek oszlopa némely Magyarok[nak], a többi között drága fog lenni és a Pantlikás Uraknak kedves; egyszersmind letzke lészen valamint a M[agyar] Iffjusághoz valo intés hogy ne lármázzanak. A Mátra mellyéki Nimfák éneke, Kupido Temetése a Vénushoz valo sohajtás, és Örsy lakásomhoz, ugyvélem hogy a versek Istenének Apollonak Sugárlásából kőltek. Fohászkodása egy vén katonának: a Játékos pokolb[an], Intés egy

[14] KNE, 1–69 és 143–147.

[15] Pálffy János (1663–1751) gróf, nádor, a Rákóczi-szabadságharc idején a császári csapatok fővezére.

[16] Károlyi Sándor (1669–1743) gróf, Szatmár vm. főispánja, amikor II. Rákóczi Ferenc vette át a szabadságharc vezetését, csatlakozott a kurucokhoz. Pálffy Jánossal az ő műve szatmári béke létrejötte.

[17] Eszterházy József (?–1748).

[18] KH, 42 , és 42–44.

széptől a vén szerelmeshez, Magyar és deák nyelvek siralmas panaszsza, Tercsa és Bandy énekei azt tartom a tréfás Satirák notájára irattak. ..."

Így a Barcsay által említett versekről elmondhatóak, hogy legkésőbben 1772-ben lettek másolva, Barcsay Ábrahámnak barátságból, szimpátiából, egyes esetekben 1757-ben/körül keletkezhettek. Barcsay többször biztatta Orczyt versei kiadására, amelynek meg nem tétele okozta, hogy az általa említett versek közül ma már nem ismerjük a „Kupido Temetése", „Örsy lakásomhoz", „Intés egy széptől a vén szerelmeshez", „Magyar és deák nyelvek siralmas panaszsza", „Tercsa Bandy énekei" címűeket. [Talán még előkerülhetnek...]

III. Az általunk idézett Barcsay Ábrahám levelek a volt máramarosszigeti Petrovay-anyag részei. Ebben az anyagban Orczy Lőrinc egy verse, a különös című „Orczy Lőrinc »válasz Barcsaj Levelére de dato Gotzendorff [Glotzersdorf] 20. 8br.1778.«" található, amelynek érdekessége, hogy két missilis Barcsay-levélre íródott. „Schribau, Prussiai Silesia szélin 3dik 9bris reggel négy orakor, 778. „keltezésűre negyvennégy sort, a másikra, a korábbira „Silesiába Glotzersdorffi gunyhombol, 20dik 8br 778." dátumúra, a nyolc utolsó sort írta Orczy Lőrinc[19]. Az 1789-ben megjelent kötetben, „A' menynykő háritó dárdákról" címmel, a 209–211 oldalon jelentette meg Révai Miklós. E költeménynek csak itt, a Petrovay György által elvitt anyagban van meg a kézirata. Az általam idézett összes Barcsay-levél is itt található, a már többszöri példaként felhozott „P 520, Miscellanea, 18. csomó, Missiles, Epistolae familiarum ad Stephanum, Laurentium et Josephum Orczy. = Jelzet nélkül. Nr.1–115. 1720–1798. Főleg korabeli írók levelei."[20] anyagában, az évtizedeken át elpusztultnak tartott, több más, a budapesti törzsanyagból kivett iratcsomóban.

H. KAKUCSKA MÁRIA

Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai. A katolikus papság műveltebb része a világi értelmiséghez hasonlóan jelentékeny szerepet töltött be a reformkor irodalmi életében.[1] Több jelentős író kerül ki közülük, mint például Guzmics Izidor, Horváth Endre vagy Czuczor Gergely. Jó néhányan, mint könyvvásárlók és olvasók vállaltak részt az irodalom támogatásából, és kapcsolódtak be az irodalmi életbe. Előfizetőket gyűjtöttek, és maguk is előfizettek a kortárs-írók könyveire. Sokan tagjai lettek a kaszinóknak és olvasóegyesületeknek.[2]

Guzmics Izidor szeretett tanítványa és munkatársa, Beély Fidél[3] kéziratos hagyatéka olvasmánytörténeti vonatkozásban is rendkívül érdekes. Kéziratban maradt részletes önéletrajza[4], és az

[19] A versről részletesen, H. KAKUCSKA Mária: *Orczy Lőrinc válasza Barcsay Ábrahám levelére.* = MKsz (117.) 2001. 2. sz. 207–208.

[20] Ebből az anyagból adta ki BALOGH Béla: *Bessenyei György levelei.* = Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltári Évkönyv (X.) 1994. Nyíregyháza., és UŐ: *Kazinczy Ferenc levelei.* Széphalom, 4., 1992.; és EGYED Emese: *Levevék fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.* Kolozsvár, 1998. Ő Orczy-gyűjteménynek nevezte el az iratcsomót.

[1] Vö.: FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 230–236.

[2] Számos pap és paptanár neve, pl. Czuczor Gergelyé, Guzmics Izidoré, Deák Ferenc rokonáé, Oszterhuber Ferenc veszprémi kápláné, Ruszek Józsefé vagy a főpapok közül Barkóczy Lászlóé és báró Szepessy Ignácé szerepel az előfizetési jegyzékekben. Kisfaludy Károly *Aurórá*jának és Vörösmarty *Zalán futás*ának legtöbb előfizetője is dunántúli katolikus pap.

[3] Briedl József (a Beély Fidél nevet később vette fel) 1807. július 5-én született Székesfehérváron. Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1822-ben a Szt. Benedek rendbe lépett. Pannonhalmán, majd Bakonybélben tanult. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szen-

1845–47 közötti évekből származó olvasmányjegyzéke[5] tájékoztatást nyújt arról, milyen jellegű és témájú könyveket olvasott tanulóéveiben, és későbbi élete során.

Beély tizenöt éves korában, 1822-ben, Pannonhalmán lépett a bencés rendbe. Önéletrajzában leírja, hogy ekkor ízlelte meg először az olvasás örömét, és részletezi mit olvasott ebben az évben. Úgy tűnik, már gyermekkorától érdeklődött kortárs magyar irodalom iránt, hiszen Kisfaludy Sándor regéit, és az *Auróra* köteteit említi ebből az évből, mint kedvelt és maghatározó olvasmányait. Ekkor olvasta Faludi Ferenc műveit, és németül Schiller, Goethe, Herder munkáit. Két évvel később, 1825-ben, mikor Bakonybélben folytatta tanulmányait, leírja, hogy itt csak a klasszikus szerzők, Livius, Cicero, Horatius, Vergilius olvasására nyílt alkalma, mert „az odavaló könyvtár semmit az újabb literatúrából nem bírt". Az 1827–1830 közötti éveket ismét a pannonhalmi rendházban töltötte, ahol teológiai tanulmányokat folytatott. Itt „bőségében lévén a könyveknek", örömmel olvasott, de inkább németül, mint magyarul, „tökéletesebb lévén a könyvtár német munkákra nézve, mint magyarokra." Azonban egy ismerősétől[6], akinek „válogatott magyar könyvtára" volt, gyakran kapott kölcsön ezekben az években magyar műveket. Berzsenyit, Dajka Gábort, Kisfaludyt olvasott. Említi az *Auróra* zsebkönyvet, amelynek olvasása mindig „igaz örömet" okozott neki. 1832-ben mindennapos olvasmányai közé tartoztak az újságok (különösen a *Jelenkor*), de szívesen olvasta a *Tudományos Gyűjteményt*, és a *Felső Magyar Országi Minervát* is. Ebben az évben Kazinczy, Kisfaludy Sándor és Károly, Virág Benedek, valamint Klopstock, Wieland, Herder, Kleist és Goethe munkái tették ki olvasmányai jelentős részét.

1832-ben Guzmics Izidort nevezték ki bakonybéli apáttá, és ő magával vitte kedves tanítványát, a huszonöt éves Beély Fidélt is, hogy nevelés – és oktatástant, esztétikát, diplomatikát és heraldikát tanítson a növendékeknek. Önéletrajzában ezt írja az első bakonybéli évekről Beély: „alig valék képes az összehalmozott újságok és járó folyóiratokon kívül valamit olvasni, mert maga a leckékre való mindennapi készülés elvona tőlem naponként 3–4 órát."[7]

A bakonybéli apátság és rendház könytára Guzmics Izidor apáti kinevezése idején kezdett fejlődni és gyarapodni. 1835 őszén az apát Beély Fidélt nevezte ki a könyvtár őrévé, évi 8 pengő forint tiszteletdíj ellenében. 1835 októberében Beély önéletrajzában írja:

> „vagyon az apátságnak egy kisded könyvtára, mely mintegy 1120 munkát bír, ám a magyar literatura újabb jeles termékeit föllelheted benne, néhány régi nyomtatott magyar imádságoskönyvekkel a XVI. századból. Most vagyon benne egy kis pénz-és kőgyűjtemény, melynek szaporítására gond fordíttatik."[8] A könyvtárat Beély 1837 februárjában és márciusában rendezte. „Február s márciusban ez évben egészen újra rendezém a könyvtárt, mindeneket újjonan leírék, a lajstromokat megcsinálám, a könyveket a

telték. Guzmics Izidor, aki már diákkorában felfigyelt a tehetséges ifjúra, apáttá történt kinevezésekor magával vitte Bakonybélbe. Őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, valamint a nevelés- és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevevezte a könyvtár őrévé is. A fiatal tanár számos idegen nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag anyaga is a rendelkezésére állt. Pedagógiai tárgyú írásokat fordított németből és angolból, és ezekben az években kezdett publikálni. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. Fő műve, az *Alapnézetek a nevelésről*... 1848 márciusában jelent meg. A bukás után megszűnt Bakonybélben a tanárképzés. Beély hat éven át az apátság botanikus kertjét gondozta, 1855-től a rend kőszegi gimnáziumának igazgatójaként működött, 1863. június 30-án bekövetkezett haláláig.

[4] BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I. 1.

[5] Különbféle könyvek, mellyeket elolvastam, jelesebb helyei, és lapjainak följegyzése vagy kivonatos megismertetése. BK. 218. II. 2.

[6] Reginald viceadministrator

[7] BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I.1. 9.

[8] BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I.1. 11.

> könyvtár magyar nyomtatott billegével megjegyzém, s osztályozám oly móddal, hogy kiki ezentúl akármelly könyvre könnyen ráakadhat. E dolog két hétig eltartott és ki is fárasztott, annál is inkább, mert mármost saját könyveimet is újra rendezém, osztályozám, s nevem nyomtatott bélyegével megjegyzém, mellyek akkoriban mintegy 290 darabra mehettek. Ezentúl a könyvtárban könnyű volt a vett és rendelt könyveket beírni, megbillegezni, mit egy évben minden fertály esztendőben egyszer szoktam megtenni."[9]

Kéziratban fennmaradt Beély Fidél olvasmányainak jegyzéke[10] az 1845–1847 közötti évekből a Szent Benedek Rend Pannonhalmi Nagykönyvtárában. Az összesen 102 lapot tartalmazó iratcsomó a „Különféle könyvek, mellyeket elolvastam, jelesebb helyei, és lapjainak följegyzése vagy kivonatos megismertetése" címet viseli, és négy részből áll. Az első rész (I. szám) a Beély által 1845 novemberében és decemberében, a második és harmadik rész (II–III. szám) az 1846-ban, a negyedik rész (IV. szám) az 1847-ben elolvasott könyvek és folyóiratok kivonatát tartalmazza. A két év és két hónap alatt a bakonybéli rendház szerzetestanára összesen 56 magyar és német nyelvű könyvet olvasott el. Ezek között kilenc teológiai, négy pedagógiai, két pszichológiai, négy nyelvészeti, hat történelmi, két esztétikai témájú tudományos munka, egy útirajz, egy életrajz, szerepel, a többi szépirodalmi mű. Emellett megemlíti még a Magyar Tudós Társaság névkönyvét és évi értesítőit, amelyek szintén szerepeltek olvasmányai között. Szembetűnő, hogy az olvasmánylista kizárólag frissen (1843–1847 között) megjelent könyveket tartalmaz, tehát Beély Fidél törekedett arra, hogy lépést tartson kora tudományos- és szépirodalmának legújabb eredményeivel és törekvéseivel.

A bakonybéli szerzetes által a két év alatt elolvasott húsz szépirodalmi mű között a reformkor irodalmának jelentős darabjai szerepelnek. Olvasta Vörösmarty Mihály 1845–46-ban a Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelentetett összes munkáinak 1–8. füzetét, amely a költő verseit, hősköltményeit, színműveit tartalmazza. Beély Vörösmartyt tartotta „honunk legjelesebbik" költőjének, szerette Csokonait, ám Kis János, Császár Ferenc költészete is közel állt hozzá. Szívesen olvasta Szigligeti Ede színműveit, Frankenburg Adolf beszélyeit.

Érdekes, hogy mennyire magragadta a korszak jeles író-újságírója, a Széchenyi eszméiért lelkesedő Nagy Ignác munkássága. Olvasta a nagy sikert aratott, és a Magyar Tudós Társaság által száz arannyal jutalmazott *Tisztújítás* című politikai vígjátékát, amelyben a korrupt választási hadjáratok ellen emeli fel szavát. Részletesen írt a *Magyar titkok* című 1844–45-ben megjelent regényéről, amely tulajdonképpen életképek sorozata, és melyben a főváros korabeli életét és társadalmi viszonyait ábrázolta és bírálta. „Az egész munka oly jeles, oly mulattató és figyelmet lebilincselő, hogy a honi irodalom termkei közt a szatíra mezején párjára alig találhatunk"[11] – írja Beély. Megnyerték tetszését Nagy Ignác más munkái is, az 1843-ban megjelent *Beszélyek*, az 1844-ben megjelent *Torzképek*, a *Hajdan és most* (1845), a *Bors és paprika* (1845), valamint a *Menny és pokol* című humoreszkgyűjtemény is. (1846).

Nagy élmény jelentett számára Eötvös József regénye, *A falu jegyzője*, amelyet megjelenése évében olvasott, és amelyről felismerte, hogy „tagadhatatlanul egy a legjelesebbek közül korunkban, mely a regény hatalmas országában megjelent." [12]

Úgy tűnik, erősen érdeklődött a népköltészet iránt is, mert örömmel olvasta a Tompa Mihály által összegyűjtött, és az 1846-ban két kiadást is megért *Népregék és mondák*at, valamint Erdélyi János *Népdalok és mondák* (Pest, 1846) című gyűjteményét.

[9] BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I.1. 19.
[10] BK. 218. II. 2.
[11] BK. 218. II. 2. I. II.szám. 26.
[12] BK. 218. II. 2. I. IV.szám. 11.

Mivel a nevelés-és oktatástan tanára volt, több frissen megjelent pedagógiai-pszichológiai szakmunka is szerepelt olvasmányai között. Olvasta az esztergomi érseki tanítóképző, vagy korabeli elnevezése szerint „mesterképző", tanárainak, Majer Istvánnak (*Népneveléstan*, 1845.) és Rendek Józsefnek (*Tanmódszer városi, s falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára*, 1846., és *Kalauz*, 1847.) kifejezetten a katolikus tanítóképzés céljait szolgáló műveit. Majer István könyve inkább a nevelés elméleti kérdéseivel foglakozik, tanártársa Rendek József munkái oktatáselmélettel és oktatásmódszertannal, de emellett szólnak a tanítói hivatás lényeges kérdéseiről, sőt a fogyatékos gyermekek oktatásának speciális problémáiról is. Beély Rendek József műveit lényegesen jobbnak tartotta, mint Márkli József hasonló témájú (*Módszertan*, 1845) munkáját.

Beély maga is tanár lévén felismerte a diákszínjátszás nevelő hatását. Életrajzában említi, hogy tanítványai Guzmics Izidor apát nevenapját a maguk által írt és előadott színdarabbal köszöntötték Bakonybélben. Éppen ezért fordult különös figyelemmel Majer István ifjúsági színdarabjai felé. (*Színdarabok ifjúság számára*. Pest, 1846.) Bár elismeri, hogy a szerzőt „jó szándék vezérelte" nem hallgatja el, hogy „a drámai tökélytől oly távol áll, hogy e tövises mezőn alig foghat babérokat arathatni." Tehát a darabokat rossznak tartotta, olyannak, amely nem alkalmas iskolai színielőadásra. Nem is vette fel Majer színdarabjait abba a bibliográfiába, amelyet az 1848-ban megjelent pedagógiaelméleti művének függelékében közölt, pedig ebben számos kortárs szerző (Döbrentei Gábor, Bátky Károly, Bezerédj Amália és Ney Ferenc) ifjúsági művei szerepeltek. Hogy mennyire fontos volt Beély számára az ifjúsági irodalom kérdése, jelzi, hogy 1849-ben, a Somogyi Károly által szerkesztett színvonalas pedagógiai szaklap, *Katholikus Iskolai Lap* hasábjain hosszú tanulmányt közölt az ifjúsági irodalomról és az ifjúság számára író szerzők felelősségéről, „Az ifjúsági iratok árnyoldalai, czélja és minősége" címmel, a lap 1849. február 6-i számában. Ez a cikk azért méltó figyelmünkre, mert ez az első olyan magyar nyelven megjelent írás, amely az ifjúsági irodalom kérdéseivel, tudományos alapossággal foglalkozik. A szerző felismeri, hogy milyen nagy az ifjúsági irodalom pedagógiai jelentősége. Azt vallja, hogy ez a gyermekek életszemlélete, magatartása, de ismereteinek szerzése szempontjából is ez az egyik leghatékonyabb eszköz. Az olvasmányok érzelmeket keltenek a gyermekekben, eszményképeket nyújtanak nekik, élettapasztalatokat előlegeznek számukra, cselekvésre ösztönzik őket. Beély sorra veszi a gyermekek számára írott művek hiányosságait. Elítéli azokat a szerzőket, akik pusztán szórakoztatni kívánják kis olvasóikat. Nézete szerint a csak időtöltésre, unaloműzésre szánt írások feleslegesek. Olyan munkákat kell az ifjúság kezébe adni, melyek hasznosak. Ezért történeti- és útleírásokat, valamint ismeretterjesztő műveket ajánl. Az olvasmányoknak ki kell egészíteniük az iskolában megszerzett tudást, sőt olyanoknak kell lenniük, melyek a nevelés esetleges hiányosságait is képesek pótolni. A szerző különösen fontosnak tartja, hogy csak szép és helyes magyar nyelven írott munkák kerüljenek a gyermekek kezébe.

1846. január 12-én ünnepelték Pestalozzi születésének 100. évfordulóját. Németországban Diesterweg indított mozgalmat a jubileum megünneplésére, nálunk sokkal szerényebb keretek között, Tavasi Lajos kezdeményezésére rendeztek Pesten és vidéken néhány ünnepi gyűlést. Hogy az évfordulós ünnepségeken elhangzottak nyomtatott formában is megmaradjanak, Tavasi saját költségén kiadott egy Pestalozzi-emlékkönyvet *Nevelési Emléklapok*[13] címmel. A Pestalozzi emlékének szánt – 1846 januárjában megjelent – füzet több pedagógus értekezését és költeményeit közli Pestalozziról. A *Religio és Nevelés* című katolikus lap cikksorozatban[14] támadta a *Nevelési Emléklapok* Pestalozzi számát, meglehetősen erős hangon, kiemelve azt, hogy a svájci pedagógus „a francia

[13] A *Nevelési Emléklapok* 1846–1848-ig jelent meg, rendszertelen időközönként, hat füzetben, Pesten, Tavasi Lajos szerkesztésében.

[14] Religo és Nevelés 1846. 51, 121, 142.

forradalom híve" és „az arisztokrácia ellensége" volt, hogy „vallástalan", és hogy a „tanításhoz nem is értett." Beély, aki olvasta a füzetet, szintén keményen megbírálta azt, egyoldalúan dicsérő hangja miatt. „Sokat ígérő munka, de keveset nyújtó, melyben Pestalozzi úgy magasztaltatik s oly dicsővé emeltetik, kinél jelesebb tanító és nevelő soha nem volt, s nem is lehetett a földön."[15] – írja. Beély elismeri ugyan Pestalozzi érdemeit a népnevelés terén, részben egyetért módszertani elképzeléseivel is, de túl mechanikusnak tartja azt. A bakonybéli szerzetes véleménye sokkal több objektivitást és szakmai hozzáértést mutat tehát, mint a *Religio és Nevelés* recenziói.

Rónay Jácint[16], Beély Fidél tanítványa, 1846-ban adta ki *Mutatványok a tapasztalati lélektan köréből*, és 1847-ben *Jellemisme* című munkáit, amelyeket Beély jelentős magyar nyelvű pszichológiai műveknek tartott, olyanoknak, amelyek a hazai lélektani irodalom fontos darabjai, sőt felveszik a versenyt a hasonló tárgyú német munkákkal. Ő, aki ritkán ragadtatta magát személyes megjegyzésekre, érzelmei kifejezésére írásaiban, volt tanítványával kapcsolatban kivételt tett. Az elsőként megjelent műről megjegyzi: „kellemes írmodora, s gondolatinak kedves folyadékonysága miatt általános dicséretet aratott." Az 1847-ben napvilágot látott *Jellemisme* című műről pedig azt írja, hogy az elsőt „sokban fölülhaladja, s mind férfi, mind nőnek oly kedves olvasmányt nyújt, mellyet örömest kezéből le nem teend, míg azt figyelmesen át nem olvasta... Éljen sokáig a jeles és munkás író!"

Úgy tűnik, hogy a bakonybéli szerzetes érdeklődött a magyar történelem iránt is, mert igen részletes tartalmi ismertetést írt Horváth Mihály: *A magyarok története* című (Pápa, 1842–46), a magyar történetírás szempontjából is jelentős művéről, amelyet jeles, értékes munkának tartott. Hasonlóképpen vélekedett Körmöczy Imre: *A keresztény hit és egyház történeti kifejése* című, 1845-ben, Pesten megjelent egyháztörténeti összefoglalásáról is.

Mivel Bakonybélben esztétikát is tanított (amelyet a neveléstannál kevésbé kedvelt) elolvasott minden frissen megjelent művet, amihez e tárgykörben hozzájutott. Purgstaller József[17]: *A szépműtan vázlata* (Buda, 1844.) éppúgy szerepelt olvasmányai között, mint a neves német esztéta, Theodor Mundt, 1845-ben Berlinben megjelent *Aesthetik* című kötete. Az utóbbiról Beély véleménye az, hogy a tárgykörben igen jeles mű, és bár a szerző protestáns, „s így a catholica vallásnak kevésbé barátja", a kötet „megérdemli az olvasást, és néhány helyén a stylre nézve classicusnak is mondhatni."[18]

Beélynek a magyar nyelv iránti érdeklődésére vall az a három kötet, amelyek új magyar szavak és kifejezések gyűjteményeinek tekinthetők, és amelyeket azért olvasott különös érdeklődéssel, hogy mind a katedrán, mind pedig publikációiban tökéletesen fejezze ki magát magyarul. Kiss Mihály: *Magyar újdon szavak tára, melly magában foglalja a hírlapokban, könyvekben és társalgásban előkerülő új és műszavakat* című könyve 1844-ben, Pesten jelent meg. Beély a saját költségén szerezte meg a könyvet kis magánkönyvtára számára, és mint szegény szerzetes, igencsak bosszan-

[15] BK. 218. II. 2. I. III.szám. 5.

[16] Rónai (Leitzinger) Jácint (1814–1889) a későbbi nemzetőr-pap, természettudós, 1835-ben Beély tanítványa volt Bakonybélben, akit önéletrajzában „kitűnő szorgalmú"-ként említ. Az önéletrajz 1849-ben ismét megemlékezik Rónayról, akit a katonaság előtt Győrben tartott, a forradalmat és Kossuthot éltető, lelkesítő beszédei miatt Pannonhalmára majd Bakonybélbe küldtek a rend vezetői. „Ittlétét igen örömest vettük", írja Beély, „mert igen kedves és mulattató ember."... Fájlalja, hogy „Rónay köztünk alig töltött el egy hónapot, mert miután Győrt, s nem soká reá Budát is május elején a magyarok visszavették ostrommal, meghívatott újra Győrbe főszónoknak Pöltenberg magyar Generalis által, s eltávozott örömest, közénk aligha visszatétendő valaha, mert mondott s kinyomtatott lelkesítő beszédei, mellyekben a habsburgi házat szidalmazza, olly bizonyítványok ellene, mellyek miatt néki visszatérnie lehetetlen. Ő el van szerzetünkre nézve veszve, kit a körülmények s az ifjúi tűz belesodrott a forradalom örvényébe."

[17] Palotai (Purgstaller) József (1806–1867) egyetemi tanár, az MTA tagja, piarista.

[18] BK. 218. II. 2. I. II. szám. 14.

kodott, hogy a könyv, vonzó címe, és magas ára ellenére „két váltó garast sem ér meg," hiszen hiába keresett benne új szavakat. „Kár volt a szerzőnek íly haszontalan szóleírásra vesztegetni a fáradságát, mellyel a közjónak biz igen csekély szolgálatot tett, s vevőit reményeiben csak megcsalá." Bizonyára nagyon bántotta, hogy a címe miatt, körültekintés nélkül vette meg a drága kötetet, mert erkölcsi tanulságként megfogalmazza a maga számára: „vonzó cím által ne engedjük magunkat megcsalatni, s elámítani, hanem vagy vizsgáljuk meg előbb önszemeinkkel, s forgassuk kezeinkkel a munkát, vagy pedig halljunk előbb róla közvéleményt, s csak azután vegyük meg, különben gyakran kidobandjuk filléreinket mellyeket hasznosabb dolgokra fordíthattunk volna."[19] Jobb véleménnyel volt a másik két szótárról, amelyeket a következő évben vásárolt. (Királyföldi Endre[20]: *Újdon magyar szavak tára.* Pest, 1846. és *Idegen szótár.* Pest, 1846.) „E két kisded szótárt leginkább azért szerzém meg, hogy a legújabb szavak, s a társalgási nyelv idegen kifejezéseit bírhassam." – írja. Ezekben nem csalódott, megtalálta bennük amit keresett.

Szerzetestanárként Beélynek kevés magánjövedelme volt. A professzori munkáért szemeszterenként 8, a könyvtár rendezéséért évente szintén 8, a bakonybéli rendház kertjének rendezéséért évente 16 f. pengőt kapott. Főként a korabeli lapokba írott cikkei jelentettek számára némi pénzt, melyre igen nagy szüksége is volt, hiszen özvegy édesanyját is támogatnia kellett. Iratairól kitűnik, hogy nagyon szeretett utazni, bár erre sok alkalma nem volt. 1833-ban bátyjával tíz napot töltött Bécsben, majd 1844-ben egy pozsonyi[21] és egy nagyszombati[22] tanártársával négy héten át utazást tett Alsó-Ausztriában. Nagyon vágyott Olaszországba, ahová soha nem jutott el. Talán éppen ezért olvasta olyan figyelemmel, és ezért jegyzetelte ki annyira részletesen Császár Ferenc: *Utazás Olaszországban* című, 1844-ben Pesten megjelent könyvét.[23]

Az olvasmánylista és az önéletrajz tartalmazza azoknak a hírlapoknak és folyóiratoknak, a címét is, melyeket Beély rendszeresen olvasott ezekben az években. Megemlíti *Budapesti Híradó* és a *Nemzeti Újság* című konzervatív hírlapokat, a *Tudománytár*t, a *Pesti Divatlap*ot, az *Életképe*ket[24], a *Világ*ot, a *Honderű*t, a *Religio és Nevelés*t, amely – mint írja – „nekem a szerkesztő szívességéből jár". Rendszersen olvasta a *Der Katholische Jugendbildner* című német pedagógiai folyóiratot, és a saját költségén járatta a *Francendorfer Blättern*t.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a bakonybéli bencés rendházban élő szerzetestanár, műveltsége alapjait diákkorában önművelés útján szerezte meg. Ismerte a klasszikus szerzőket, az európai filozófia és irodalom jeleseit. Azonban Beély Fidél leginkább saját kora, saját hazája irodalma és tudománya iránt mutatta a legnagyobb érdeklődést. Elmondhatjuk, hogy szinte csak frissen megjelent műveket olvasott. A tanári működéséhez kapcsolódó legújabb pedagógiai-pszichológiai-esztétikai szakirodalmat jól ismerte, kritikával olvasta, és beépítette tantárgyai anyagába. Ugyanígy érdeklődött a magyar nyelv ügye, fejlődése iránt, igyekezett szép tiszta magyarsággal írni, és előadni. Az erre vonatkozó nyelvészeti és szótárirodalom ismerete fontos volt számára. Érdekelte a magyar történelem, de legfőképpen az új, fejlődő magyar irodalom. Ismerte a korszak jelentős költőit, íróit, tájékozott és biztos ítéletű volt a reformkor magyar irodalmában. Szerény

[19] BK. 218. II. 2. I. III. szám. 8.

[20] Királyföldi Endre pozsonyi ügyvéd volt, és a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület levéltárnoka.

[21] Brecska Aurél

[22] Kollár Henrik

[23] BK. 218. II. 2. I. II. szám. 14–20.

[24] Mint a legtöbb említett lapba, az *Életképek*be maga is írt. 1847 októberében ezt az érdekes megjegyzést olvashatjuk az önéletrajzban: „az Életképekhez többé nem dolgozom, miután a szerkesztőséget Jókay Mór vette át, akit én nem ismerek." (Az előző szerkesztőt, Frankenburgot személyesen ismerte.)

jövedelme jó részét könyvekre költötte. Saját könyvtára 1837-ben 290, 1847-ben közel 400 kötetet tett ki. Kéziratban maradt önletrajzában minden évben megemlíti legfontosabb olvasmányait egészen 1849-ig. Bár korántsem volt a forradalom híve, élet- és munkakedve a szabadságharc bukása után megtört. A bakonybéli tanárképző tanfolyam megszűnt, Beély Fidél nem taníthatott többé. A kert gondozása, szépítése maradt minden öröme, hiszen bátyja, és szeretett édesanyja is meghalt. Ezekben az években nem publikált, és alig olvasott. 1855-ben új megpróbáltatás érte. „Házfőnök s gymnasiumi igazgatónak neveztetett ki" Kőszegre. A végsőkig elkeseredetten írja önéletrajzában: „hogy én, mint magyar testestül lelkestül, Magyarországban német nyelven tanítsak ... ellenkezett nézeteimmel."[25] Mégis engedelmeskedett rendfőnöke parancsának. Utolsó éveit Kőszegen töltötte. Az önéletrajz további részei nem szólnak az olvasmányokról, csak az iskolai tanítási és igazgatói terhes kötelezettségekről és az aggasztó kül- és belpolitikai eseményekről. Utolsó éveiben Kőszegen is a kert okozott számára örömet. Már nem olvasott, nem írt, csak fordítgatott kedv és cél nélkül. 1863-ban bekövetkezett halála után iratai Pannonhalmára kerültek. Hatalmas kéziratos hagyatéka történelmi,[26] neveléstörténeti, rendtörténeti, és mint láttuk, olvasmánytörténeti szempontból is számos értékes adatot rejt. A hagyaték túlnyomó része máig feldolgozatlan.*

FEHÉR KATALIN

A Szegedi Napló hirdetési díjszabása (1908). A modern, 19–20. századi magyar sajtó történetének kutatása meglehetősen irodalom- és/vagy politikacentrikus. Ez nem teljesen indokolatlan, de tagadhatatlanul egyoldalú gyakorlat. Régóta köztudott ugyanis, hogy a modern média nem kis részben üzleti vállalkozás, a pénz körül forog. A hírlapkiadás mint üzlet témaként mégis alig-alig jelenik meg a kutatásban, a hírlapkiadás üzleti háttere és folyamatai a maguk konkrétságában jórészt máig föltáratlanok. Ez a helyzet természetesen nem pusztán valamiféle kutatói önkény vagy egyoldalúság eredménye; a rendelkezésre álló források szerkezete és természete legalább ilyen súllyal esik latba, hiszen az üzleti iratok jórészt elkallódtak vagy hozzáférhetetlenek. Szerencsére a földolgozható források köre – változó szemléletünk révén – nemcsak szűkül, de olykor tágul is; az utóbbi években például jelentősen föllendült az úgynevezett papírrégiségek gyűjtése. Ez a meglehetősen heterogén és sokáig teljességgel érdektelennek látszó anyag pedig, ha a gyűjtők szenvedélye és rendszerező kedve folytán összefüggő sorozattá állt össze, a sajtótörténet-írásnak is forrásul szolgálhat.

Az egyik ilyen lehetséges papírrégiség-sorozat, amelyet forrásként a sajtótörténet-írás is hasznosíthat, az egykori napilapok „cégjelzéses" levélpapírjainak, úgynevezett firmáinak az időben kiteljesedő sorozata. Ezek az előre nyomtatott levélpapírok és számlalevelek ugyanis, praktikus megfontolásból, számos fontos – a lapkiadó cégre s magára a lapra vonatkozó – információt is nyújtanak. A szegedi múzeum számára (egy nagyobb anyag részeként) sikerült megvásárolnom például a *Szegedi Napló*nak[1] egy olyan előnyomtatott számlalevelét, amely – az egykori ügyfelek tájékoztatására – egyebek közt a lap hirdetési díjszabását is tartalmazza. Ez, úgy vélem, önmagában is megérdemli a közzétételt, mert a *Szegedi Napló* kiadásának üzleti hátterébe világít bele.

[25] BEÉLY Fidél: Életem rajza. BK 218. I. 1. 78.

[26] Rendkívül érdekesek például az önéletrajznak az 1848/49-es évekre vonatkozó részei. Több olyan adat olvasható a feljegyzésekben, melyek volt tanítványai, Rómer Flóris és Rónay Jácint , valamint rendtársa Czuczor Gergely szabadságharc alatti tevékenységének azokat az oldalait mutatják be melyek nem közismertek.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T037613)

[1] A lapról s kontextusáról l.: LENGYEL András: *„Közkatonái a tollnak..." Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez.* Szeged, 1999. 26–53.

A kiállított számlalevél kelte: 1908. október 2 – valószínű azonban, hogy a rajta olvasható hirdetési díjszabás már korábban is érvényben volt. (Nem lehetetlen, hogy ezt a levélpapírt s a rajta lévő díjszabást még 1896-ban rendszeresítették, amikor a díjszabást jegyző kiadó, Engel Lajos [1860–1912] megvásárolta a *Napló*t, s beindította szegedi cégét.[2])

A hirdetési díjszabás a nyomtatott levélpapír bal oldalán, hasábszerűen, a papír tetejétől aljáig húzódik. Ennek szövege – „Hirdetési díjszabás" cím alatt – a következő:

I. osztály.

Miniszteriumok, hatóságok, állami hivatalok, vasúti, biztosítási és egyéb részvénytársaságok közleményei vagy ítéletek alapján közzétett cikkek, bankok mérlegei és magánügyi nyilatkozatok.

Egy hat hasábra osztott Nonpareil sor terjedelemben.

Nyilttérben ..... kor. 2.–
Hírek után vagy más helyen ..... „ 4.–
Hirdetési rovatban ..... –.60

Ügyvédi, végrehajtói, árverési hirdetmények, zálogintézetek és magánvállalatok hirdetményei.

Egy oldal 96 kor. vagy annak arányában.

II. osztály.

Kereskedők, iparosok, gazdák stb. hirdetményei

Egy □ cm	1-szeri	közlésnél	8 fill. nettó, minden levonás nélkül
	3-szori		7 fill.
	5-szöri		6 fill.
	10-szeri		5 fill.
	20-szori		4 fill.
	50-szeri		3 fill.

Szöveg közé nyomatott *reklámok,* minden sor petitből nyomva:

1-szeri	3-szori	5-szöri	közlésnél
5	4½	4	fillér,
10-szeri	20-szori	50-szeri	közlésnél
3½	3	2½	fillér.

10 petit egyhasábos sor egyenlő = 24 □ centiméterrel és így 10 petit sornak ára az itt felsorolt árak alapján:

1-szeri	3-szori	5-szöri	közlésnél
1.92	1.60	1.44	fillér.
10-szeri	20-szori	50-szeri	közlésnél
1.20	–.96	–.84	fillér.

Vastagabb betűből nyomatott szó két szót számit.

III. osztály.

Eljegyzések vagy egybekelések közzététele	kor.	6.–
Gyászjelentések	„	6.–
Köszönetnyilvánítások temetések után	„	6.–
Hivatkozások a lapban megjelent hirdetésre (három sorig)	„	2.–
Rövid felhivások vagy figyelmeztetések családi v. magán ügyekben 1–5 sorig	„	6.–
minden további sor	„	1.–
Jelzések a „Tájékoztató"-ban	„	1.–

[2] Vö. PÉTER László: *Szegedi seregszámla.* Szeged, 1999. 218–219.

IV. osztály.

Kishirdetések. – Minden kishirdetés beiktatása legalább 60 fillérbe, 15 szónál többre terjedő hirdetésnél minden szó 4 fillérbe, vastagabb betűkből 8 fillérbe kerül. A kishirdetések előre fizetendők.

Értesítéseket a kiadóhivatal ád; levélbeli kérdésekhez a válaszra való bélyeg melléklendő. *Telefon-értesítéseket nem ád a kiadóhivatal.*

A lap szövege rendszeresen és tulnyomólag garmond betűkkel van szedve. Annál kisebb vagy nagyobb betüfajból a szedés csak kivételesen és szépészeti szempontból megengedhető módon eszközölhető, – amely utóbbi esetben a szedésért külön dij számittatik. Hirdetéseknél előforduló complicált szedések külön egyezség szerint fizetendők.

A Szegedi Napló alakjának méretei:

Egy oldal papirnak mérete 42 cm. magas, 27 cm. széles. A nyomtatás tükre egy oldalnak 36 cm. magas és 24 cm. széles,

Egy hasáb			térfogata	160 sor	Nonpareil,
„	„	„		120 „	Petit,
„	„	„		95 „	Garmond,
„	„	„		80 „	Cicero
100	Nonpareil	sor	egyenlő	75	Petit,
100	„	„	„	60	Garmond,
100	„	„	„	50	Cicero
			sorral.		

Évi hirdetések egyezség szerint előnyös árban.

ENGEL LAJOS,
a Szegedi Napló kiadótulajdonosa

*

A számlalevél hátoldala szintén érdekes; a kiadó ugyanis itt a második osztályú hirdetés (amely valószínűleg a leggyakoribb lehetett) illusztrációjaként megadja azoknak a szabványosított hirdetési felületeknek a méretét is, amelyeket a lap hirdetőinek kínált – akkurátusan föltüntetve a tarifákat is:

1/48-ad oldal [3,9×4,3 cm]:	1-szer	1 K 50 f.
	3-szor	3 K 75 f.
	5-ször	5 K
	10-szer	9 K
	20-szor	14 K
	50-szer	30 K
1/24-ed oldal [7,5×4,3 cm]:	1-szer	2 K 80 f.
	3-szor	7 K 50 f.
	5-ször	10 K
	10-szer	18 K
	20-szor	28 K
	50-szer	60 K
1/18-ad oldal [11,3×4,3 cm]:	1-szer	4 K 20 f.
	3-szor	11 K
	5-ször	15 K
	10-szer	27 K

	20-szor	42 K
	50-szer	90 K
1/12-ed oldal [7,5×9 cm]:	1-szer	5 K 60 f.
	3-szor	15 K
	5-ször	20 K
	10-szer	36 K
	20-szor	56 K
	50-szer	120 K
1/9-ed oldal [7,5×11,4 cm]	1-szer	7 K
	3-szor	18 K
	5-ször	25 K
	10-szer	45 K
	20-szor	70 K
	50-szer	150 K
1/8-ad oldal [11,2×9,2 cm]:	1-szer	8 K 40 f.
	3-szor	22 K
	5-ször	30 K
	10-szer	54 K
	20-szor	84 K
	50-szer	180 K

Az 1/48-ad, az 1/18-ad és az 1/8-ad oldal terjedelmű hirdetés az ismertetettől eltérő alakú szedésfoltként is közreadható volt. Lehetett 7,5×2,4 cm, 7,5×6 cm és 22,5×4,1 cm formátumú hirdetést is föladni; ezek díja megegyezett az azonos felületű, de más alakú hirdetéssel.

Ez a második osztályú hirdetés alighanem a legkedveltebb, leggyakoribb típus volt. A hozzá tartozó magyarázat legalábbis erre enged következtetni.

> „Ezen II-od osztályú hirdetések árai kereskedők és iparosok részére négyszögczentiméterből oldalméretekre vannak átszámítva és rövid szövegű nagy betűkkel való egyszerű szedés föltételéhez kötttetnek. Komplikált műszedésnél megfelelő áremelkedést alkalmazunk." „Más osztályú hirdetéseket a tárgy fontosságának vagy összegének arányában az I-ső, illetőleg III-ik vagy IV-ik osztályban felsorolt árak szerint számitunk."

*

A *Szegedi Napló*, mint ismeretes, a szegedi – s általában: a vidéki – újságírás történetének egyik legjelentősebb lapja volt, s mint ilyen, a város közéletének évtizedeken keresztül egyik legfontosabb formálója. Munkatársai között olyan, irodalomtörténetileg is magasan jegyzett írókat találunk, mint pl. Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István vagy Móra Ferenc. A *Napló* sokoldalú, részletekbe menő elemzése tehát mindenképpen indokolt, s – ami egyáltalán nem érdektelen – e munka hozadéka meg is éri a befektetendő munkát. A most közzétett hirdetési díjszabás jelentősége abban van, hogy ismeretében rekonstruálható egy periódus – nagyjából az 1896 és 1910 közötti másfél évtized – hirdetési bevétele. A lapban közölt hirdetések ugyanis elérhetők, megmaradtak a *Napló* hasábjain, a hirdetési díjszabás pedig megadja azt a kulcsot, amellyel a hirdetések össze- és átszámítása elvégezhető.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Waltherr László aprónyomtatványai a British Library-ben.* A magyar nyelvű nyomtatott anyag rendszeres gyűjtését a British Museum könyvtárában Thomas Watts kezdeményezte a 19. század közepén. Az ő szorgalma és szakértelme teremtette meg a kisebb európai nyelvek és irodalmak Angliában való tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges feltételeket, következésképp érdemei elismerésére joggal tarthatott igényt. Watts maga is valóban büszke volt teljesítményére, amikor a könyvtár igazgatójának, Panizzinek 1861-ben jelentést tett:

> „Abban az öt nyelven beszerzett anyagban, melyben könyvtárunk elsőségre tett szert, tehát az orosz, lengyel, magyar, dán és svéd gyűjteményben, azt hiszem, túlzás nélkül állíthatom, hogy talán mintegy ötven kötet kivételével, az utóbbi huszonhárom évben minden könyvet az én javaslatomra vásárolt meg a Museum. Örömmel gondolok arra, hogy a kisebb európai nyelvek és irodalmak kutatói gazdag anyagot tanulmányozhatnak ott, ahol jómagam csak hiányt tapasztaltam munkám kezdetén."[1]

Watts különösen büszke volt a magyar gyűjteményre, és halála után sokan úgy vélték, hogy a könyvtárnak ezt a részlegét elhanyagolták utódai. Az *Athenaeum* is így vélekedett:

> „A néhai Watts úr... kezde meg a magyar könyvek rendszeres gyűjtését a British Museumban. Az e téren végzett munkájára különösen büszke volt, s aligha gondolta volna, hogy halála után ennyire elhanyagolják a magyar anyag gyarapítását. A legutóbbi időkben alig történt szerzeményezés, egyesek még azt is állítják, hogy olyan könyvek, melyeket még az ő javaslatára vásárolt a Museum, mind a mai napig katalogizálatlanul hevernek. Ha ez igaz, akkor bizony a Biznokoknak vizsgálatot kell elrendelniök."[2]

Kétségtelennek tűnik, hogy az *Athenaeum* igencsak ismerte a British Museumban uralkodó viszonyokat, hiszen külső munkatársainak egy része, beleértve Thomas Wattsot is, a Museum alkalmazottjai közül került ki. Ennek ellenére úgy vélnénk, hogy a magyar gyűjtemény sorsára vonatkozó értesülések kissé eltúlozták a valós helyzetet. Egyrészt, valóban igaz, hogy E. D. Butler kinevezéséig, senki sem volt a könyvtárban, aki Wattséhoz hasonló szakértelemmel[3] rendelkezett

* Az angol eredeti (1969) bővített változata.

[1] Idézi The Athenaeum 1869. szept. 18. 371.

[2] Uo. 1877. aug. 25. 230.

[3] WATTS például alapos tanulmányt írt a magyar nyelvújításról (*On the recent history of the Hungarian language.* = Transactions of the Philological Society 1855. 285–310). Érdemei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé fogadta az 1858. dec. 16-i közgyűlésen.

volna magyar ügyekben, másrészt az is igaz, hogy igen jelentős szerzeményezések történtek nem sokkal Watts halála után.

A Museum ugyanis ezekben az években szerezte meg két kiemelkedő magyar bibliofil, Nagy István és Waltherr Lászó értékes könyveinek és kéziratainak nagy részét a lipcsei List&Francke könyvesháztól. Nagy István egyedülálló gyűjteménye számos korai magyar nyomtatványt, köztük néhány unikumot is tartalmazott, ezek ismertetése nem tartozik vizsgálódásunk tárgykörébe.[4]

Waltherr László könyveit, aprónyomtatványait és kéziratait halála után 1865-ben egy pesti könyvkereskedő közvetítésével szerezte meg a List&Francke cég és 1870 után kezdte meg árusításukat. Nagyon sok könyv került a gyűjteményből a British Museum könyvtárába, a magyar anyagot értékes tételekkel gyarapítva.

A lipcsei cég egyik katalógusában található az a tétel, amely a katalógus[5] szerint, mintegy 4000 darab vegyes tartalmú füzetecskét, aprónyomtatványt, röplapot, színházi plakátot, gyászjelentést és kéziratot tartalmazott 85 dobozban; nagyrészük 1770 és 1865 között jelent meg. A British Museum kontinentális ügynöke, a berlini Messrs A. Asher cég révén 1873-ban megvásárolta az anyagot és egy tételként katalogizálták: HUNGARY. [*Appendix.–Miscellaneous.*] [A collection of about 4000 pamphlets, broadsides, etc. in Hungarian, German, and Latin relating to the history, literature, etc. of Hungary.] Cup. 1248.d.1. Arra nézve nincsen adatunk, hogy vajon a gyűjtemény megvásárlása E. D. Butler javaslatára történt-e, de a jól informált *Athenaeum* néhány évvel később már azt jelentette, hogy „Bízunk benne, hogy ő [ti. Butler] ... úgy fogja a magyar részleg ügyeit intézni, ahogy Watts úr intézte volna, ha idő előtt el nem távozik az élők sorából."[6] Akárhogy történt is, a Waltherr-gyűjtemény megszerzése jelentős gyarapítása volt a magyar anyagnak, mely hozzáértést kívánt, éppen azokban az években, amikor az *Athenaeum* azzal vádolta a British Museumot, hogy a magyar részlegnek nincs gazdája.[7]

Waltherr László Imre[8] (1788–1865) hosszú ideig a Károlyi család szolgálatában állt, előbb mint gazdatiszt és jószágigazgató, majd 1822-től 1850-ben történt nyugalomba vonulásáig, mint a Károlyi nemzetség levéltárosa. Ügyvédi képesítéssel rendelkezett, élénken érdekelte a reformkori közélet, az irodalom és az irodalmi élet. A Kisfaludy-Társaság tíz alapító tagjának egyike. A Magyar Tudományos Akadémia 1832. szeptember 1-jén levelező tagjának választotta. Ezen kívül aktívan részt vett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület munkájában is. Mindenek fölött azonban lelkes bibliofil volt, nem csak a könyveket szerette és gyűjtötte, gyűjteményében olyan aprónyomtatványokat is megőrzött, amelyeknek semmi esélye nem volt arra, hogy fennmaradjanak, noha gyakran fontos vagy érdekes adalékot szolgáltatnak a kor viszonyaihoz. A gyűjtemény elárulja Waltherr tárgyszeretetét, az anyagot nemcsak rendezte, de sok aprónyomtatványt autográf dátummal látott el, kinyomozta anonim röpiratok szerzőjét és olvasható kézírással rávezette a címlapra.

[4] hidaskürti Nagy István (1799?–1863) életére lásd SZINNYEI. Londonba került könyveire: SZABÓ KÁROLY: *Régi magyar nyomtatványok egyetlen példánya a British Museum könyvtárában.* = Magyar Könyvszemle 1880. 218–222. Lásd még KELECSÉNYI Ákos: *Nagy István élete és gyűjtőmunkája.* = Magyar Könyvszemle 1963. 334–340.

[5] LIST&FRANCKE: *Catalogue no. 74*, 130. tétel. (Lipcse, 1871) Korábban: *Verzeichniss einer werthvollen Sammlung von Büchern und Handschriften aus dem Gesammtgebiete der Ungarischen Litteratur aus dem Nachlasse des Herrn Ladisl. Walther, etc.* in Cat. no. 44, 1231. tétel (Lipcse, 1868.)

[6] The Athenaeum 1877. aug. 25. 231.

[7] Az *Athenaeum* mellett az *Academy* is szemmel tartotta a magyar részleg sorsát: „A Museum tovább folytatja a magyar irodalomnak azt a felvilágosult pártfogását, mellyel a néhai Thomas Watts úr idejében jeleskedett." (1877. jún. 23. 553.)

[8] SZINNYEI, XIV: 1422–1423.

A Waltherr-gyűjtemény jelen esetben csupán a British Museum könyvtárában a „Cup.1248.d.1." jelzet alatt maradt anyagot jelenti, ugyanis a jelenlegi rendszeres feldolgozás előtt, az elmúlt 90 év során ki-kiemeltek tételeket a gyűjteményből és ezeket katalogizálták. (Például az L. C. Wharton által kiemelt és katalogizált anyag néhány tétele a 05549.ff.1–32. jelzet alá került.) A könyvtár a kelet-európai részleg vezetője, R. J. Fulford javaslatára 1962 nyarán úgy döntött, hogy feldolgoztatja a teljes anyagot. A munkát a jelen sorok írója végezte el 1962 októbere és 1966 januárja között G. J. Arnold felügyelete mellett. Az anyag, noha tételenként lett katalogizálva, együtt maradt a polcokon is külön jelzettel, amely minden esetben „Hung."-gal kezdődik.

A gyűjteményben található kéziratokat elkülönítettük a törzsanyagtól, kivéve ha kolligátum részét képezték. A kéziratos anyag nagy része alig ismert, vagy teljesen ismeretlen szerzők által írt alkalmi versezet. Akad köztük viszont jelentős kézirat is. Ilyen például Csokonai Vitéz Mihály 1795. július 26-án kelt autográf levele[9] gróf Károlyi Józsefhez, amely fontos, eddig ismeretlen adat Csokonai életéhez a debreceni kollégiumból való kicsapatása után.[10] Ezenkívül számos, korabeli másolaton megőrzött, megyegyűlésen elhangzott beszéd szövege is megmaradt az anyagban. (Például: Bars, Csongrád és Nógrád megye gyűlésein elhangzott beszédek.) Továbbá az országgyűlés alsó és felsőházában elhangzott beszédek korabeli kéziratos másolatai, köztük több vármegye által készített ‚felirat' szövege is az 1790 és 1840 közötti évekből.

A katalogizált anyagot a következő kategóriákba sorolhatjuk: (1) történelem; (2) irodalom; (3) nyelv; (4) zene; (5) színház; (6) időszaki kiadványok; (7) intézményekre és testületekre vonatkozó apró-nyomtatványok; (8) disszertációk; (9) könyvkiadásra és könyvkereskedelemre vonatkozó anyag; végül (10) vegyes, efemer anyag. Ez a felosztás természetesen önkényes és nem terjed ki az egész gyűjteményre, a nem hungarika anyagot figyelmen kívül hagytuk, ugyanez vonatkozik a kereskedelmi és ipari vállalatok prospektusaira is. (Ez a mintegy háromszáz tétel együttesen a következő címszó alá került a katalógusba: HUNGARY. [*Appendix.–Miscellaneous.*] [A collection of pamphlets and broadsides including notices of sales, prospectuses for various agricultural products; prospectuses issued by commercial firms, insurance companies, etc., all relating to Hungary.] 300 pts. [c.1780–1856] Hung.1.g.49. A nyomtatott periratok nem képezik vizsgálódásunk tárgyát, noha néhány tétel a felperes neve alatt került a katalógusba, legtöbbjük azonban egy tételként lett katalogizálva: HUNGARY. [*Appendix.–Legal.*] [A collection of documents in Hungarian or Latin relating to legal actions brought by Hungarian subjects.] 12 pts. Pest, [c.1780–c.1835] fol. Hung.1.i.17

A következőkben röviden jellemezzük a fenti csoportokat, az érdekesebb tételek kiemelésével:

(1) Történelem

A történelmi anyag legkorábbi tételei az 1788–1790 közötti török háborúra vonatkozik, melynek során Belgrádot visszafoglalták a császári csapatok. Számos röpirat jelent meg az esemény után, amelyek közül néhány megtalálható a gyűjteményben. Például: BELGRADE.– Appendix. [*A sermon celebrating the capture of Belgrade, etc.* Pest? 1789,] Hung.1.b.143.(2.), vagy az első főparancsnokhoz, gróf Hadik Andráshoz intézett anoním költemény: Hung.1.n.18.(31.). A tizenyolcadik század végén a felvilágosodás eszméi jelentős hatást gyakoroltak a magyar irodalomra. Egyrészt a széles körben elterjedt szabadkőművesség és politikai radikalizmus, amely a Martinovics-összeesküvéshez vezetett, másrészt a magyar nyelv iráni fokozott érdeklődés az 1790. évi

[9] CZIGÁNY Lóránt: *Egy kiadatlan Csokonai levél* (hasonmással). = Magyar Műhely 1962. 2. sz. 50–53.

[10] Vö. JUHÁSZ Géza: *Csokonai a kicsapatás után.* = Alföld 1963. 7. sz. 78–82.

országgyűlés idején jelezte a főbb irányzatokat. A 18. század utolsó évtizedeiben virágzó magyarországi pamfletirodalom termékei közül számosat megőrzött a Waltherr-gyűjtemény. (HUNGARIAN PATRIOT: *A' tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái.* pp. 40. [Pest]: A' Nagy-Szivűségnél [Trattner?], 1900 [i.e. 1790] Hung.1.b.21. Szerzője Nagyváthy János[11] (1755–1819). Nagyváthy szabadköműves volt, az impresszumban szereplő „A nagyszívűség" az egyik pesti szabadköműves páholy nevének tűnik[12] Nagyváthy új társadalmi rendet hirdet, amely toleráns és a társadalmi egyenlőségen alapszik. Néhány más szabadköműves pamflet, amely érdeklődésre tarthat számot: SYMBOLUM. *Symbolum compositum, quod constitutionem, sive consistantiam juris publici Hungarici exprimit, etc.* Pest, [1797] Hung.1.n.2.(2.) és LORD'S PRAYER. [*Appendix.*] *Das Vater unser die Jakobiner betreffend.* Ofen, 1795. Hung.1.a.76.(2.). A napóleoni háborúk korából számos pamflettel találkozunk a gyűjteményben; a francia csapatok hadműveleteit Ausztriában és Felső-Magyarországon újságok, hírlevelek írják le. Ugyanígy az 1805. és 1809. évi nemesi felkelésre vonatkozó anyag is található a gyűjteményben. A nemesi felkelés csapatai utoljára az 1809. évi győri csatában vettek részt, amikor is a franciáktól vereséget szenvedtek. A vonatkozó kiadványok között található Davout marsal és Pálfy Lipót tábornok nevezetes levélváltása[13] (Hung.1.f.27.(1.) és a nemesi felkelés regulái (Hung.1.f.27.(1.).

A reformkor fontos törekvései közé tartozik az ősiség eltörlésével kapcsolatos vita és a vegyesházasságok hevesen vitatott ügye. Az előbbivel kapcsolatban lásd MOLNÁR, István, *Péterfalvi. Elméledés: az ősiségnek általános eltörlése a' birtoknak állandósítására épen szükségtelen, etc.* Pest, [c.1845] (Hung.1.c.16.) az utóbbival kapcsolatban: K., – J. *Felelet a pesti hírlapokban közlött n[agyságo]s Z.[ala] megyének vegyes házasságokat tárgyazó felíratára.* Pest, 1841. (Hung. 1.l. 8.).

A legtöbb történeti vonatkozású anyag azonban az 1848-as forradalomra és az azt követő szabadságharcra vonatkozik. Köztük említésre méltó a honvédsereg előőrseinek adott utasítás Gál Sándor tollából, Hung.1.a.24. jelzet alatt; Nyáry Albert szemtanú beszámolója a forradalom napjairól[14] (Hung. 1.c.13.); egy másik szemtanú a bécsi márciusi forradalomban való részvételéről, báró Dercsényi János munkája, Hung.1.f.3.(3.) alatt; Hamary Dániel vitriolos kirohanása a szerzetesrendek ellen: *Nem kell szerzetes rend.* Pest, [1848] Hung.1.c.8. jelzet alatt; „A boldogtalan emlékezetű csapatvezér", mint Szinnyei nevezi Hatvani Imrét, aki, akarata ellenére az egyik legszörnyűbb oláh vérengzés előidézője lett, a forradalom alatt éppen az oláhok ügyében adott ki röpiratot: *Szózat az oláhfaj ügyében, etc.* Pest, [1848] (Hung.1.c.7.).

Az osztrák megszálló hadsereg számos kiáltványa maradt fenn a Waltherr-gyűjteményben, noha ezek összegyűjtve, könyv formájában[15] nem sokkal a szabadságharc leverése után megjelentek. Waltherr gyűjteménye valószínűleg egyedülálló a tekintetben, hogy falragaszokat is tartalmaz a szabadságharc korából. Néhány érdekesebb tétel: a Kossuth-kormány bukásának bejelentése (Hung.1.k.22.(6.).); a korábbi honvédtisztek kiadásáról [Hung.1.h.13.(25.)]; a Kossuth-bankók beszolgáltatásáról [Hung.1.h.13.(28.)]; a lakosság kezében lévő fegyverek beszolgáltatásáról [Hung.1.h.13.(8.)]; kijárási tilalom Pest-Budán [Hung.1.h.13.(3.)]; a statárium bejelentése vidéken

[11] SZINNYEI, IX: 791.

[12] BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. I.* 1951. 625. és passim.

[13] Erre nézve vö. KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II.* 539–540. ahol Kosáry utalva a levélváltásra, amelynek egyetlen eredménye Pállfy elmozdítása volt, megjegyzi: „A levélváltást francia részről magyar és latin fordításban is, kinyomtatva terjesztették".

[14] *A magyar forradalom napjai.* Pest, 1848. A *Magyar irodalmi lexikon* szerint a márciusi napok „fontos adatokban bővelkedő", legjobb egykorú leírását adta a húszéves jurátus. (*II.* 1965. 374.)

[15] *Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumoknak...* Hivatalos kiadás, 1848. szept. 22. – 1849. dec. 31. Buda, [1849]. Német nyelven is megjelent.

[Hung.1.h.13.(24.)]; a honvédek besorozása az oszrák hadseregbe [Hung.2.a.1.(17.)]. A dokumentumok nagy része Haynau aláírásával jelent meg, őt nevezték ki ugyanis a megszálló osztrák csapatok főparancsnokául 1849. május 30-án. A Ferenc József császár által kibocsátott rendelet Haynau kinevezéséről: [Hung.1.k.22.(2.)]. Az osztrák császárság új alkotmánya, melyet Olmützben bocsátottak ki, s éppen ezért a történeti irodalomban az „olmützi alkotmány" néven vonult be, több formában is megtalálható a gyűjteményben, mind Haynau által hitelesítve [Hung.1.g.5. &1.i.7 &1.h.12.]. Ezeknek a dokumentumoknak a nagyrésze a katalugusban HUNGARY.– *Austrian Army of Occupation;* PEST. – *Katonai Kerületi Parancsnokság.* címszó alatt található.

(2) Irodalom

A gyűjtemény irodalmi vonatkozású anyagának nagy része alkalmi vers. Többségükben a mindenkori uralkodó a címzett: Mária Terézia, I. Ferdinánd, I. Ferenc osztrák császár. 1790 körül Szent István a tárgya számos versnek és ünneplő szózatnak. Ugyanígy a mindenkori nádorhoz is gyakran szólnak a versezetek. Egyházi méltóságok eulogiumai érseki vagy püspöki beiktatásuk alkalmával, főispánok dicshimnuszai ünnepélyes beiktatásuk alkalmával. A legtöbb dicsőítő vers tárgya Cziráky Antal gróf a pesti egyetem rektora valamint a Károlyi család tagjai. A leggyakoribb szerzők egyike Hannulik Ker. János (1745–1816), kit Baróti Szabó Dávid „Magyarország Horátiusaként" emlegetett. A latinul író papköltőnek majdnem minden munkája megvan a gyűjteményben. A másik Farkas András (1770–1832) az egész országot bekalandozó vándorpoéta, ki verseit maga adta ki.

Az irodalmi anyag legkiemelkedőbb darabja egy német nyelvű füzetecske: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung,* Bécs, 1781. [Hung.1.m.88.] Szerzője Bessenyei György, de ez a tény a legutóbbi időkig ismeretlen volt a Bessenyei-irodalomban. Amikor a jelen sorok szerzője rutin-ellenőrzés során megállapította a szerzőséget[16] 1963. szeptember 24-én értesítette az Országos Széchényi Könyvtárt[17] és elküldte a füzet fénymásolatát[18], amelyet azután feldolgozott a szakirodalom[19]. Egy érdekes pamflet a nők és férfiak egyenlőségéről CARBERI (Anna) alatt került a katalógusba: *B. Carberi Anna kis-aszszonynak kedveséhez írtt levele, mellyben megmutatja, hogy az aszszonyi személyek emberek.* Pest, 1785 [Hung.1.b.3.]. Mint Dézsi Lajos kimutatta a Carberi Anna álnév mögött Ányos Pál[20] rejtőzik, ő válaszolt az 1783-ban névtelenül

[16] Vö. M. HOLZMANN–H. BOHATTA: *Deutsches Anonymen Lexikon. VII.* (1961) 287. 6864. tétel.

[17] Keresztury Dezső válaszolt angolul 1963. okt. 22-én. „The work Der Mann ohne Vorurtheil usw. is totally unknown in the Hungarian Bessenyei-literature. The text itself being not available in Budapest..."

[18] Keresztury Dezsőnek az 1963. nov. 22-i levél mellékleteként, melynek vételét 1964. jan. 6-án nyugtázta a címzett.

[19] KÓKAY György: *Bessenyei ismeretlen folyóirata.* = ItK 1967. 71, 25–34. továbbá UŐ: *Bessenyei György levele a Realzeitung szerkesztőihez.* = Magyar Könyvszemle 1967. 83, 164–167. Lásd még CZIGÁNY Lóránt: *A filológia nyomora vagy a nyomor filológiája?* = Irodalmi Ujság (1967)XVII/22:7 KÓKAY György válaszával: *Bessenyei Der Mann ohne Vorurtheil című műve magyarországi másolatának provenienciájához.* = ItK 1968. 350–351.

[20] (D.L.): *Még egyszer „Ember-é az asszony"?* = Magyarság 1923. dec. 30. Idézi TRÓCSÁNYI Zoltán: *Magyar régiségek és furcsaságok.* Bp. [1924]. 131.

megjelent pár lapos füzetecskére: *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek.* A szakirodalom azonban nem vett tudomást róla.[21]

A Waltherr-gyűjteményből került elő egy Kölcsey pamflet, amelyet a szakirodalom *Második felirat az ifjak ügyében* címen tart nyilván, s amely valószínűleg Nagykárolyban került nyomdában 1836-ban. [Hung.1.h.13.(19.)] A *felirat* jól ismert az irodalomban, hivatkozni is szoktak rá, a szöveg azonban mind ez ideig lappangott.[22]

Petőfi Sándorral kapcsolatos aprónyomtatványok közül említést érdemel néhány költeményének röplap formában történt kiadása. *A királyokhoz* című versét, amely Petőfi első nyílt támadása a királyság intézménye ellen, Petőfi március 27–30 között írta[23], és Landerer és Heckenast azonnal kinyomtatta. A Waltherr-gyűjteményben lévő példányon autográf dátum található: 1848. március. 30. [Hung.1.c.11.(1.)]. Ugyancsak Landerer és Heckenast adta ki a *Nemzeti dal*t, rögtön az után, hogy a forradalmi ifjúság lefoglalta a nyomdát. A negyedrét nyomtatványon szintén kéziratos dátum található: 1848. március 15. [Hung.1.c.11.(2.). A *Nemzeti dal* lelkesítő szerepét a forradalomban jól ismerjük. A pesti kiadás után vidéken is több helyen kinyomtatták. A Waltherr-gyűjteményben a pápai kiadás is fennmaradt, melynek hosszú ideig nem volt ismert példánya.[24] A kolofonban a következő szöveggel: „A magyar szabad sajtó első nyomtatványa Pápán." [Hung.1.f.3.(1.).]

Arany Jánossal kapcsolatban két nyomtatványt kell említenünk: az egyik a tiszavirág-életű újság, a *Nép barátja* előfizetési felhívása, amelyet Arany János és Radákovics József [későbbi írói nevén: Vas Gereben] jegyzett [Hung.1.f.3.(19.)] és a Széchenyi halálára írt *Széchenyi emlékezete*, Pest, 1860, első kiadása. [Hung.1.f.1.].

Ezenkívül a gyűjteményben a következő jelentős írók által írt vagy rájuk vonatkozó, említésre méltó aprónyomtatvány található: Batsányi János, Baróti Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Eötvös József, Fáy András, Garay János, Gyöngyösi István, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Károly, Lévay József, Verseghy Ferenc, Virág Benedek és Vitkovics Mihály.

(3) Nyelv

A magyar nyelvre vonatkozó aprónyomtatványok és röpiratok száma viszonylag csekély és legtöbbje a nyelvújítással kapcsolatos. Említésre méltó Makó Pál (1724–1793) nem sokkal halála előtti, bizonyos mértékben Bessenyei szótárírói törekvéseire utaló, alig ismert tervezete[25] egy magyar értelmező szótárral kapcsolatban: *Egy magyar szótárnak készitésére intéző vélemények.* [Buda,] 1792. [Hung. 1.b.16.]. A nyelvtudós Révai Miklós egy latin nyelvű értekezésében azzal az általános előítélettel („de prejudicio communi") hadakozik, mely szerint a magyar nyelv oktatása nem szükséges a magyarajkú diákságnak. [Hung.1.c.10.]

[21] Vö. pl. PETRIK az álnév alatt „Carberianna, B" [!] írja le, SZINNYEI és GULYÁS Pál (*Magyar írói álnév lexikon.* Bp., 1956) nem ismeri, pedig újra megjelent *Ányos Pál' munkáj*ában (Bécs, 1798).

[22] Kiadta CZIGÁNY Lóránt: *Kölcsey második felirata az ifjak ügyében.* = ItK 1964. 68, 368–371., és UŐ: *Kölcsey és az országgyűlési ifjak pere.*[hasonmással.] = Új Látóhatár 1964. 54–56.

[23] Vö. PETŐFI Sándor: *Összes költményei. III.* 1951. 330.

[24] SZINNYEI még nem ismeri (*X*: 976), az idézett Petőfi kritikai kiadás viszont említi. (*III.* 331.)

[25] GÁLDI László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban.* Bp. 1957. 126. skk.

(4) Zene

A zenére vonatkozó anyag szintén csak néhány tételre korlátozódik a gyűjteményben, ám ezek értékes ritkaságok. Kotzebue *König Stephan*jának és a *Die Ruinen von Athen*nek a zenéjét Beethoven szerezte (op.117 és op. 113). Mindkettő a pesti német színház (Städtisches Theater) 1812. február 9-i ünnepélyes megnyitójára készült. Az eredeti plakátok egyik hibátlan, szép példánya[26] fennmaradt a gyűjteményben [Hung.1.h.13.(23.)]. Liszt Ferenc két hangversenyt adott a Nemzeti Színházban 1840. január 4-én és 11-én. Az elsőt „a' pesti magyar' színház javára"[27], a másodikat „egy Pesten felállítandó nemzeti conservatorium pénzalapja' megkezdésére". Mindkét hangverseny plakátja megtalálható a [Hung.2.a.1.(7.)] jelzet alatt. A gyűjteményben számos, koncertjei alkalmával Lisztet üdvözlő költemény is található. Ezek egyikét Garay János írta: *Liszt Ferenczhez... Pestre érkezésekor 1846.* Pest, 1846. [Hung.1.m.94.(2.)]

(5) Színház

A Waltherr-gyűjtemény a korai magyar színtársulatok jelentős mennyiségű színlapját őrizte meg. A Budai Magyar Színész Társaság (1833–1837) 12 színlapja 1832–1836-ból [Hung.2.a.1.(1.)]; a Nemzeti Játszó Társaság (1805–1815) 3 színlapja [Hung.2.a.1.(14.)]; a Nemzeti Színjátszó Társaság (1822) 7 színlapja [Hung.2.a.1.(5.)]; egy 1825-ben működő azonos nevű, de másik társaság[28] két színlapja [Hung.2.a.1.(13.)] és a Nemzeti Színművész Társaság ugyancsak két színlappal szerepel [Hung.2.a.1(8.)]. Az említett társulatok mind Pesten működtek, a budai társulat kivételével, amely tulajdonképpen a kassai társulat drámai részlege volt. A magyar színház történelmében legfontosabb esemény a Nemzeti Színház alapítása (1837) előtt a székesfehérvári Nemzeti (Szín)-Játszó (Magyar) Társaság (1815–1825) pesti vendégszereplése volt 1819-ben és 1824-ben. Mindkét alkalommal Kisfaldy Károly darabjaival arattak osztatlan sikert. *A' tatárok Magyar Országbant* 1819. május 3-án mutatták be [Hung.2.a.1(2.)] ezt követte június 16-án *Ilka, vagy Nándor Fehér Vár' be vétele* [Hung.2.a.1.(11)] majd szeptember 7-én *Stibor vajda* [Hung.1.f.3.(7.)]. A székesfehérváriak második, 1824. évi látogatásáról is fennmaradt a gyűjteményben két színlap. A Debrecenben működő Honi Színész Társaság[29] két 1838-ból származó színlapja került a gyűjteménybe.

A nemzeti színház-ügyet már a 19. század elején felkarolta a közélet, számos röpirat és újságcikk foglalkozott vele. A gyűjteményben fennmaradt, vonatkozó dokumentumok közül figyelmet érdemel Kultsár István korai röpirata: *Buzdítás a Nemzeti Theátrom' felépítésére,* Pest, [1815] [Hung.1.c.9.] és ugyanabból az évből Pázmándi Horváth Endre buzdító verses felhívása: *A' nemes szívű magyarokhoz a'*

[26] A plakátot számtalanszor reprodukálták. Vö. pl. KERESZTURY Dezső *et al.*: *A magyar zenetörténet képeskönyve.* Bp. 1960. 126. Nemrégiben, mint az Országos Széchényi Könyvtár egyik legbecsesebb színlapját adta közre az OSzK angol nyelvű bemutatkozó kiadványában. *The National Széchenyi Library,* Bp. 1964. 43.

[27] Lisztnek ezen a koncertjén jelen volt a divatos angol írónő Miss PARDOE, aki Magyarországról szóló könyvében (*The City of the Magyar. III.* London, 1840. 343–355.) emlékezetes leírását adja a hangversenynek és Liszt viharos ünneplésének: „A hangverseny meghirdetett műsora után ... az *artise* ismét a zongorához ült és a *Rákóczi-indulót* kezdte játszani... melynek mágikus hatása van a magyar közönségre. Ennek hatását leírni... annyi volna, mintha valaki arra vállalkozna, hogy a hatalmas Niagara fergeteges zúgását akarná szavakba foglalni."

[28] Ez utóbbi három társulat esetében a BAYER József által másodiknak, negyediknek illetve hatodiknak nevezett színitársulatról van szó. Vö *A nemzeti játékszín története. I–II.* Bp. 1887.

[29] Ilyen nevű társulatról Bayernek nincs tudomása, feltehetően a Nánássy-féle színházban játszottak. (Vö. *i. m. I.* 592.)

pesti nemzeti teátrom ügyében. [Hung.1.b.46.]. A későbbiek közül Viaskody Károly *Okok*ját (Buda, 1834) kell említeni [Hung.1.a.8.]. A Nemzeti Színház végül is 1837. augusztus 22-én nyílt meg Vörösmarty Mihály *Árpád ébredése* című előjátékával. Az előadás színlapja a magyar színház történetének hasonmásban talán a legtöbbször közreadott dokumentuma[30] [Hung.1.h.13.(22.)]. A Nemzeti Színház első két évadjának majdnem minden előadásáról található színlap.

A fenti ismertetés távolról sem meríti ki a Waltherr-gyűjtemény színházra vonatkozó anyagának a gazdagságát. Sok, vonatkozó, röplapokra nyomtatott költemény is fennmaradt, ezek általában névtelenek, és a címzettjük valamelyik ismert színésznő, kinek előadását vagy szépségét dicséri a névtelenségbe burkolódzó szerző. A legünnepeltebb díva: Lendvayné Hivatal Anikó. (1814–1891), aki gyerekszínészként kezdte pályafutását, majd vidéki társulatokhoz szegődött, 1837-től a Nemzeti Színház ünnepelt színésznője húsz éven át.

Külön figyelemre tarthat számot *Inkle és Járikó* története, amely igen népszerű volt a 18. században és eredetileg a *Spectator*ban jelent meg[31]. Egy fiatal angol gentlemanról szól, aki visszatérőben a Nyugat-Indiákból, indián kedvesét, Járikót, aki megmentette az életét és aki gyermekétől terhes, szívtelenül eladja rabszolgának, hogy kárpótolja magát a rá fecsérelt időért. A történetet számos költemény beszéli el, több színpadi feldolgozás, sőt balett is készült belőle, s ezeket lefordították a legtöbb európai nyelvre[32]. Nálunk két változatban vált ismertté. Először C. F. Gellert költeménye nyomán[33], majd színpadra alkalmazva dalbetétekkel, amelyet 1799-ben mutattak be először. A füzetecske ez utóbbi dalbetétekeit tartalmazza. J. F. Schink eredetijének Kótsi Patkó János (1763–1842) által készített fordításában[34]: *Inkle és Járikó vagy az arany idő énekes játéknak dallai.* Pest, [1808?] [Hung.1.a.23.]

(6) Időszaki kiadványok

A Waltherr-gyűjteményben csupán néhány periodika található, van azonban a következő időszaki sajtótermékekre vonatkozó mellékanyag: *Athenaeum, Hazai s' Külföldi tudósítások, Jelenkor, Márczius Tizenötödike, Orvosi Tár, Pesti Hírlap, Pesti Divatlap, Rajzolatok, Regélő, Tudományos Gyűjtemény.* A *Kossuth Hírlapjá*ra vonatkozó előzetes hirdetés a [Hung.1.f.4.(9.)] alatt található.

A 19. század legjelentősebb irodalmi almanachja az *Aurora* (1822–1837) vita forrása lett, amelyet az irodalomtörténet *Aurora-pör* (1833–1834) néven tart számon. Az *Aurora* szerkesztője, Bajza József elégedetlen volt a Trattner-Károlyi nyomda munkájával és 1834-re az ifj. Kilián György tulajdonában lévő nyomdával kötött szerződést. Válaszul a Trattner-Károlyi nyomda viszont Bajza ellenlábasával, Szemere Pállal kötött szerződést, s így két évig két riválisa *Aurora* jelent meg. A vita fontosságát az irodalmi tulajdonjog tisztázása adta meg. A Waltherr-gyűjteményben megtalálható az *Aurora* eredeti hirdetése, amelyben az alapító Kisfaludy Károly bejelenti az év-

[30] Vö. pl. KERESZTURY Dezső: *A magyar irodalom képeskönyve.* Bp. 1956. 168.

[31] The Spectator no. 11, 1711. márc. 11. Inkle és Járikó történetét Mikes a Spectator francia kiadásából (1741, no.1, 61–65.) ismeri és a nevek elhagyásával, rövidítve lefordítja a 199. levélben, Rodostó, 1756. április 30. A Mikes kritikai kiadás jegyzetében HOPP Lajos példás alapossággal ismerteti az előzményeket és a történet hazai irodalmát és utóéletét. (*Mikes Kelemen összes művei. I.* 782–784.)

[32] Vö. L. M. PRICE: *Inkle and Yarico album.* London, 1937. 155. skk. Az egyébként kitűnő bibliográfia nem tud az ismertetett magyar változatról.

[33] Inkle és Járikó in: *Gellert' professornak erköltsös meséi.* Pécs, 1776. 26–32.

[34] Vö. SZINNYEI, VI: 657 és BAYER József: *i. m. II.* 388. ahol Bayer az első magyar nyelvű dalbetéteket tartalmazó színdarabnak nevezi a *Honművész*re való hivatkozással. (1837. I. 278.)

könyv megindulását [Hung.1.e.6.(3.)]. A két vetélytárs *Aurora*-hirdetése: a Trattner-Károlyié [Hung.1.f.18.(10.)] , illetve a Kiliáné [Hung.1.d.137.(13.)] jelzet alatt található. A vitára vonatkozik Horvát István névtelenül kiadott füzetecskéje: *Aurora per,* Pest, 1834. [Hung.1.e.6.(9.)], valamint Bajza József válasza Horvát Istvánnak *Replica, vagy mellyik a' valódi Aurora törvény és józan ész előtt?* [Pest, 1834] [Hung.1.e.26.], amely elsőnek tisztázza a szerzői jog fogalmát: „Minden elmeszülemény eredetileg azé, kinek szelleme által létre hozatott."[35]

(7) Intézmények, testületek

A gyűjteményben számos aprónyomtatványon, röplapon, füzetecskében találunk a 19. század első felének intézményeire, testületeire vonatkozó anyagot. Többek között, az itt felsoroltakkal kapcsolatban: Magyar Tudományos Akadémia, Magyarországi Gazdasági Egyesület, a Kossuth által 1844-ben alapított Védegylet, az 1827-ben Széchenyi javaslata szerint alapított Nemzeti Kaszinó, a Jótékony Nőegyesület, a Pesti Vakintézet, a Magyar Távirati Iroda korai elődje: a Pesti Tudakozó Ház (1790), a Tessedik Sámuel által Szarvason alapított mezőgazdasági iskola, a Zeneakadémia előzménye: Pest-Budai Hangászegylet, különböző városokban lévő piarista gimnáziumok, de elsősorban a pesti piarista gimnázium, a Testgyakorló Iskola, a Magyar Borismertető Egyesület és számos más, mára teljesen feledésbe merült, kérészéletű intézmények.

(8) Disszertációk

Nagyszámú disszertáció található a gyűjteményben az 1830-as és 1840-es évekből, legtöbbjüket a pesti egyetemen védték meg, számos korábbit viszont a pozsonyi királyi akadémián (Regia Academia Posoniensis). A disszertációk legtöbbje latin nyelvű; tárgykörét tekintve sok a jogi és az orvosi. Az orvostudománnyal foglalkozó disszertációknak gyakran csak a címük, illetve a címlapjuk latin, a szövegük magyar.

(9) Könyvkiadás, -kereskedelem

A Waltherr-gyűjtemény jelentős része a könyvkiadásra és könyvkereskedelemre vonatkozik. A következő jelentősebb nyomdák és könyvkereskedők prospesktusai, hirdetései, árlistái találhatók a gyűjteményben, itt abban a formában felsorolva, ahogy a British Museum Library katalógusába kerültek:

> Barra (Gábor) *Printing firm.* [Kolozsvár, 1825–1845.]; Beimel (József) *Printing firm.* [Esztergom, 1821–1834.]; Eggenberger (József) *Bookselling firm.* [Pest, 1805–1845.] E cég által kiadott anyag magában foglalja a *Honi Literatúrai Hirdető,* 1842–1845 közötti számait is [Hung.1.c.68.]; Ellinger (István) *Printing firm.* [Kassa, 1829.]; Emich (Gusztáv) *Publishing firm.* [Pest, 1840–1845.]; Geibel (Károly) *Bookselling firm.* [Pest, 1840–1845.]; Grimm (Vince) *Printing firm.* [Pest, 1823–1850.]; Hartleben (Conrad Adolph) *Publishing firm.* [Pest, 1831–1842.]; Heckenast (Gusztáv) *Publisher.* [Pest, 1834–1840.] A cég által kiadott anyag magában foglalja a *Honi Litertura Hirdető* 1834–1837 közötti számait; Kilian (György) *the Elder, Bookselling firm.* [Pest, 1834–1836.]; Kilián (György) *the Younger, Publishing firm.* [Pest, 1833–1847.];

[35] Vö. G. F. CUSHING: *József Bajza.* = The Slavonic and East European Review 1958. 99–112.

Korn (Fülöp) *Bookselling Firm.* [Pozsony, 1843.]; Landerer (Anna) *Füskuti, Printing firm.* [Pest, 1825–1829.]; Landerer és Heckenast, *Printing firm.* [Pest, 1825–1845.]; Lantosy (József) *Bookselling firm.* [Pest, 1840–1847.]; Magyar (Mihály) *Bookselling firm.* [Pest, 1848–1857.]; Miller (Carl) *Bookselling firm.* [Pest, 1842–1844.]; Szubuly (György) *Bookselling firm.* [1820–1830.]; Tilsch és Fia, *Bookselling firm.* [Kolozsvár, 1835–1845.]; Trattner (János Tamás) *Petróczai, Printing firm.* [Pest, 1816–1824.]; Trattner (Mátyás) *Petróczai, Printing firm.* [Pest, 1815–1828.]; Trattner és Károlyi, *Printing firm.* [Pest, 1829–1838.]; Werfer (Károly) *Printing firm.* [Kassa, 1834–1836.]; és Wigand (Otto)*Bookselling firm.* [Pest, 1820–1834.].

Végül a Walther-gyűjtemény tartalmaz számos új könyv leírását közlő aprónyomtatványt, amelyeket a szerzők tettek közzé 1810 és 1860 között, ezek együtt HUNGARY. [*Appendix.–Miscellaneous.*] alatt találhatók a katalógusban.

(10) Vegyes

Ez a kategória tartalmazza mindazokat a tételeket, amelyek csoportosításra alkalmatlanok voltak; túlságosan kevés köztük az egy kategóriába sorolható. Azonban mivel számos érdekesség rejlik köztük, néhányat megemlítünk. A képzőművészet nem a gyűjtemény erőssége, de a következő tételek mégis említésre méltók. A hazai szobrászat ügyét karolja fel: Honi Szobrászat Ügyében Keletkezett Társaság közleménye (1840), [Hung.1.m.74.]. Ugyanígy a Ferenczy István (1792–1856) szobrászművésszel kapcsolatos anyag. A fürdőhelyek prospektusai a megfelelő helység alatt találhatók (pl. Erdőbénye Fürdő). A Waltherr-gyűjteményben fennmaradt a magyar vasutak első menetrendje is 1846-ból. [Hung.2.a.1.(18.)], A Duna-Fiumei vasút építésére vonatkozó anyag, az Első Dunagőzhajózási Társaság közgyűlésének jegyzőkönyve, egy meghívó az Adam Clark által építendő Lánchíd alapkőletételének ünnepélyére, 1842. augusztus 24-én [Hung.1.f.3.(14.)]; a gyorsírás tanításával kapcsolatos anyag (1833). A legendás betyárt, Sobri Jóskát és társait körözö, magyar és német nyelvű plakát 1837-ből, Milfait (Ferenc) alatt került a katalógusba [Hung.1.f.23.(5.)]. Sobri Jóskáról (1809–1837), kinek alakja köré mondák szövődtek[36], ezt a személyleírást adja a körözés: „mintegy 27 esztendős, magas, sudár termetű, vállban és tsípőben széles, tiszta asszonyos kölömben, barnás képű, fekete nyírott hajú, kifelé álló, kis fekete bajúszú, fekete szemű, Vas vármegyében nevelkedett." Néhány humoros füzetecske a házasságot és ellenszereit felváltva dicséri. Például: F...né a „papucskormányról" értekezik 1830-ban. [Hung.1.a.6.] Egy németből Talyga István által fordított röpirat viszont „huszonöt háziorvosságot" ajánl ifjú férjeknek 1826-ban.[37], Peterka József pedig „A díszes nőtlenségről és annak megtartása módjáról adott ki kis könyvecskét. [Hung.1.b.35.] Végül található a gyűjteményben mintegy 400 gyászjelentés az 1789 és 1863 közötti évekből HUNGARY.– [*Appendix.–Miscellaneous.*] címszó alatt. A nevezetesebbek, például Kisfaludy Károlyé vagy Vörösmarty Mihályé külön tételként kerültek a katalógusba.

A British Museum könyvtárában található Waltherr-gyűjtemény fenti rövid ismertetése alkalmat adott arra is, hogy a könyvek sorsára gondoljunk. Arra, hogy a könyvtár éppen azokban az években szerezte meg a Waltherr hagyatékot, a benne rejlő változatos efemer anyaggal, amelynek jóformán semmi esélye nem volt, hogy megőrizzék az utókor számára, amikor a sajtó azzal vádolta a könyvtárat, hogy elhanyagolja a szerzeményezést az európai kisnemzetek irodalmából.

CZIGÁNY LÓRÁNT

[36] Vö. pl. GÖNCZI Ferenc: *A somogyi betyárvilág.* Kaposvár, 1944.
[37] Feldolgozta TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi világ, furcsa világ*, Bp. 1958. 319–322.

SZEMLE

Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. Országos Széchényi Könyvtár–Scriptum Rt. LXIV, 258 l. /A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 3./

A könyvtörténeti kutatások legizgalmasabb és legeredményesebb fejezetei azok, amikor előkerülnek azok a könyvek, amelyeknek az adatait régi könyvjegyzékekben rögzítették. A régi, 16–17. századi magyarországi gyűjtemények esetében sajnos nem általános ez a jelenség, ám a budapesti Egyetemi Könyvtár e tekintetben kivételes helyzetben van.

Általánosan ismert, hogy a mai budapesti Egyetemi Könyvtár annak az 1635-ben Nagyszombatban alapított jezsuita egyetemi könyvtárnak az örököse és utódintézménye, amelyet 1773-ban államosítottak, majd 1777-ben Budára, onnan pedig Pestre költöztettek. Az viszont már csak a szakemberek előtt ismeretes, hogy a nagyszombati egyetem könyvtárának a története nem az egyetem alapításával kezdődik, hanem jó félszázaddal korábban. Az Egyetemi Könyvtár történetének, és legrégibb, ún. Bibliotheca Antiquissimá-jának kutatója, Dümmerth Dezső több tanulmányt jelentetett meg ebben a témában (*A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése.* = MKsz 1963. 43–58, *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai.* = MKsz 1964. 292–309.). Kutatásaiból már korábban világossá vált, hogy a nagyszombati egyetem könyvtárának állományába kerültek be azoknak a felföldi 16–17. századi jezsuita intézményeknek a könyvtárai, amelyek vallási ellentétek, illetve a bécsi béke előírásai értelmében, csupán rövid ideig álltak fenn. Ezek nevezetesen a turóci jezsuita rendház (1586–1590); a turóci jezsuita kollégium (1590–1598), amely 1599-ben Vágsellyére költözött; a vágsellyei jezsuita kollégium (1599–1605), amelynek Bocskay hajdúi és a bécsi béke vetettek véget és végül a nagyszombati jezsuita kollégium 1615-től 1635-ig, az egyetem alapításának évéig.

Az ősállomány felkutatását megkönnyítette az a két 17. századi katalógus, amelyek 1632-ben illetve 1690-ben rögzítették a könyvtár állományát. Ezeknek kiadása megtörtént 1997-ben az *Adattár 17–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című szegedi sorozat 17/2. kötetében. Közülük az első a nagyszombati jezsuita kollégium 1500 kötetes állományát katalogizálta. Dümmerth Dezső szerint e munkát Némethi Jakab könyvtáros és nyomdász végezte 1632-ben. A második kézirásos katalógust 1690-ben Szentiványi Márton állította össze. Ez már az egyetemi könyvtár akkor 5500 kötetes állományát rögzítette.

A katalógus összeállításával párhuzamosan a jezsuita rend könyvtárosi gyakorlatának köszönhetően a könyv címlapjára, vagy annak hiányában a fellelhető első lapra is beírták az őrző rendház nevét és sokszor az összeírás dátumát is.

Ilyen előzmények után kezdődhetett meg a korabeli kézirásos katalógus egyes könyvcímeinek és a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában fellelt köteteknek az összepárosítása, majd a könyvek gondos leírása és az adatok kötetté szerkesztése és publikálása. Ezt az összetett feladatot Dümmerth Dezső kezdte meg. „Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója" című értékes összefoglalása kéziratban ma az Egyetemi

Könyvtár Kézirattárában található a G 843 jelzeten. Munkáját Farkas Gábor folytatta tovább. A jelen kötetben összesen 249, ősállományba tartozó könyv leírását adja közre. 49 könyvet sikerült megtalálnia az ún. „Antiquissima Turociensis"-ből. A turóci kollégium számára beszerzett kötetek közül 14-et azonosított. Ezek teológiai, jezsuita munkák, valamint Turóczi János *Magyar Krónikája* (Brünn 1488), amelyet Szabó Ferenc nagyszombati polgár adott a jezsuitáknak. A kötet érdekessége ez a Mátyás képe mellett olvasható bejegyzés: „Oh Mathia, ha te mostan élnél Gondunkrol gondolnál." (32. sz.)

Az ún. „Antiquissima Selliensis" 45 kötete az 1599-ben Vágsellyére költözött turóci kollégium állományának maradéka: görög-latin ókori és humanista történetírók, görög filozófusok munkái és több jogtudományi munka. Az ún. „Antiquissima Tyrnaviensis" 155 kötettel van jelen a mai egyetemi könyvtári állományban. Ezek főleg jezsuita szerzők munkái, de vannak köztük ősnyomtatványok és korai antikvák a 16. század elejéről. Elég itt csak a második magyarországi ősnyomda termékére: Antoninus Florentinus *Confessionáléjára* utalni, amelyik a katalógus 235. tagja. Antik auktorokon kívül az Újvilágról szóló kötetet emeli még ki Farkas Gábor bevezetője, és nyomán mi is: a Simon Grynaeus által szerkesztett *Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum* című szöveggyűjteményről van szó, amely 1532-ben jelent meg Bázelban. Szerzői: Americo Vespucci, Marco Polo, Paulus Jovius (102. sz.). Megvolt Kepler *Astronomiája* is, de a leírás szerint nemigen forgatták. (173. sz.). A magyar irodalom szempontjából igen érdekes, hogy a jezsuiták is olvastatták George Buchanan skót költő zsoltárparafrázisait és *Jephte* című tragédiáját, amely Balassi Bálintot és Illyésfalvi Istvánt is megihlette. A kötetbe beírták egykor: „pro iunioratu" (185. sz.).

A könyvtár adományokból is gyarapodott. Érdekes, hogy Francesco Barberini, a római Barberini-gyűjtemény alapítója adta a nagyszombati kollégiumnak a *Conciliorum generalium ecclesiae catholicae* című gyűjtemény II. és IV. kötetét (201. sz.). Adott könyvet Vályi János és Partinger Gáspár városi tanácsos is. Valószínűleg ugyancsak ajándékként kerültek a gyűjteménybe olyan kötetek, amelyeknek előző tulajdonosa jelentős egyházi személyiség volt, miként az a possessorbejegyzésekből kiderül: Forgách Ferenc esztergomi érsek, Telegdi Miklós pécsi püspök, Novák Miklós esztergomi kanonok vagy Szuhai István nyitrai püspök stb. De ide került pl. olyan könyv is – keresztény költői antológia (Bázel 1564, 188. sz.) – amelynek valamikori tulajdonosa Thurzó György nádor (1567–1616) volt.

Farkas Gábor gondos és részletes leírása az egyes könyvekről a következőképpen épül fel: Először idézi a kézirásos katalógus vonatkozó bejegyzését, majd az Egyetemi Könyvtárban fellelhető példány leírása következik: szerző, cím, impresszumadatok: a kiadás helye, éve és nyomdásza, formátum- és terjedelemadatok, a kiadás bibliográfiai illetve más katalógusbeli azonosítása. Ezt követik a könyv kötésére vonatkozó adatok, a kötetben található bejegyzések, margináliák jelzése az érdekesebbek idézésével. Majd arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogyan került a kötet a jezsuiták állományába, ki mikor katalogizálta, milyen szakrendben helyezték el annak idején, illetve mit állapított meg a szakirodalom a könyvről. Külön adatcsoport sorolja fel a tulajdonosokat, továbbá a raktári jelzeteket a kezdetektől egészen máig.

A kötet használatát a nagyon helyesen kétnyelvű: magyar és német nyelvű bevezető tanulmány, valamint több mutató könnyíti meg. Ezek: Személy-, helynév és tulajdonos mutató; külön Nyomdászok és nyomdahelyek mutatója. Néhány címlapreprodukciót követően az Egyetemi Könyvtár korai történetével és az egyes nyomtatványokkal foglalkozó szakbibliográfia zárja a kötetet.

„A jezsuiták könyv nélkül fegyvertelen katonák" – jelentette ki az 1586-ban általuk kiadott *Ratio studiorum*. Ám könyvtáraikkal oly sikeresen fegyverezték fel ideológusaikat, hogy pl. Szántó Arator István a turóci rendházban Bibliát fordíthatott, Korán-cáfolatot készíthetett, amelyek sajnos elvesztek, de meglétük a korabeli

feljegyzések alapján teljes bizonyossággal állítható. És ez csak egy példa a sok közül.

Ma már nemcsak a jezsuiták kezébe ad a jezsuita állományt megörökölt budapesti Egyetemi Könyvtár fegyvert. Csodálatosan szép gyűjteménye: ősnyomtatványai, Vetustissimái, gazdag régi magyar állománya és Kézirattára, bölcsészettudományi szakirodalma és páratlan külföldi folyóiratállománya, amelyeknek sokan vagyunk rendszeres és hálás haszonélvezői, ma is nagy segítséget jelentenek a tanulóifjúságnak és a kutatóknak. Történetének igazabb megértéséhez saját munkatársai értenek a legjobban. Jó, hogy olyan itt a szellem, hogy az itt dolgozó ifjú kutatók maximális segítséget kapnak munkájukhoz. A további folytatást is elsősorban tőlük várja a tudományos világ. Elképzelhető, hogy magából az Egyetemi Könyvtár állományából is előkerül még további, ősállományba tartozó kötet, de a könyvek fátumát ismerve más gyűjteményekben is lappanghat belőlük néhány. Ezek összekeresése és publikálása a jelen kötet adataihoz hasonlóan sok értékes újabb mozaikkövecskével gazdagíthatja majd eleink euriditiójáról alkotott képünket.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. HORVÁTH József. Győr, 2000. Kiad. Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 912 l.

A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár 2001. május 15-i konferenciáján kettős ünnep volt: egy kézzelfogható és egy „láthatatlan". Ünnepnek nevezhetjük a tetszetős, eleddig a legterjedelmesebb kötetben (912 oldal, 1242 tétel/címleírás) – kiadott *Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája* megjelenését. A „láthatatlan" pedig az emlékezésé: 44 év után ezzel a kötettel vált teljessé Magyarország 19 vármegyéjének sajtóbibliográfiája. Az egykori lelkes munkatársak, szerkesztők közül már sokan nincsenek körünkben. A konferencián – az újonnan megjelent bibliográfia méltatása kapcsán az ő emlékük előtt is tisztelgett Surján Miklós ny. pécsi könyvtárigazgató, akinek a neve 1957-ben – az elsőként megjelent *Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiáján* – még mint „bibliográfiai munkatárs" szerepelt, 1992-ben viszont már ő tette le a könyvtárosok asztalára *Baranya megye sajtóbibliográfiáját*. (Surján Miklós előadásának szövege megjelent a Könyv–Könyvtár–Könyvtáros 2001. júl., 7. sz. 33–40.)

A most megjelent kötetnek az élettörténete is változatos: az összeállító-szerkesztő Horváth József bevezetőjében tapintatos stílusban foglalta össze, hogy az 1960-as évek közepétől, amikor a bibliográfia elkészítésének az igénye felmerült – milyen hullámvölgyek, újrakezdések, leállítások és újrafelvetések sora váltotta egymást. Míg végül 1994-ben kiemelt feladatként kapta kézhez a megbízást, hogy az elmúlt évtizedekben elkészült anyaggyűjtést és címfelvételeket egyesítse, illetve hogy munkatársainak – Varga Imréné (Sopron), Kimlei Péter (Mosonmagyaróvár) – segítségével egybegyűjtsék és leírják az 1976–1995 közötti évek adatait is. A kötet „élettörténetéhez" tartozik még, hogy a tervek szerint a bibliográfia a lapok jellemzését, történetét, a rájuk vonatkozó irodalmat is tartalmazta volna. Ez eddig még nem valósult meg, de már készül a pótlása. Érdekes előzetest adott ebben a kötetben a soproni kiadású lapok leírásában Varga Imréné levéltári könyvtáros, aki megadta az egyes lapok levéltári hátterét is, például a velük kapcsolatos miniszterelnöki, megyei okiratok hivatalos számát. Egy ilyen száraz rendeleti számból derül ki, pl. hogy milyen különbség van a szünetelés vagy éppen a betiltás között. Ez utóbbit igen szigorúan vették. A *Sopronvármegye* (104. tétel) betiltását közlő megyei hírt még a *Pesti Hírlap* 1937. szept. 18-i száma is átvette, mondván „... aki [a lapot] a megjelölt időtartam alatt utcán, vagy házalva terjeszti, kihágást követ el..."

A szerkesztő dr. Horváth József tudományos munkatárs, akinek neve az *Arrabona* megyei múzeumi közlemények köteteiben is ismert – a megye sajtójának történetét több mint száz lapalji hivatkozásával foglalta össze bevezető tanulmányában. Felkutatta mindazokat a szétszórt forrásokat, saját eddigi kutatásait, tanul-

mányait, amelyekre támaszkodva elsőként sikerült e bonyolult megye sajtójának múltját 1779-től 1995-ig bemutatni. Sok esetben tisztázta és pontosította az eddig homályos vagy bizonytalan adatokat, pl. a reformkor és 1848, vagy az abszolutizmus és dualizmus évtizedeiből. A megye történetének imént említett „bonyolultságát" jól szemlélteti a bibliográfia gyűjtőkörének alakulása. Az 1918 előtti évekből ugyanis Győr, Moson és Sopron megyék teljes anyagát adja a sajtóbibliográfia, ezt követően azonban folyamatosan figyelembe kellett vennie Trianont, majd az 1950. évi közigazgatási átszervezést, illetve az 1991. évi megyékhez történt visszacsatolásokat. A gyűjtést ilyen keretek között végezte el Horváth József, gyűjtőkörébe vonva az 1779-től 1995. dec. 31-ig a megyén kívül megjelent lapokat is, amelyek tartalmuk alapján kötődtek Győr-, Moson- és Sopron megyéhez, továbbá azokat, amelyeknek csak az előállítása történt meg a helyi nyomdákban. Vitathatónak látszó elhatározás – hiszen az eddig megjelent megyei sajtóbibliográfiák legfeljebb függelékben közölték a megye nyomdáiban bérmunkában előállított lapok címjegyzékét. Ebben a kötetben viszont teljes felvételt kaptak, ami egyben jelentősen megnövelte a terjedelmet; a kötet anyaga 37 bécsi, és 55 budapesti lap címleírásával gyarapodott. Az ok eléggé ismert: a megyében kitűnő nyomdák működtek, kiemelkedett közülük 1860-tól Romwalter Károlyé, majd 1895-től Romwalter Alfrédé, 1896-tól pedig Röttig Gusztávé. Jó hírük a fővárosban, más megyékben és az országhatáron is túlterjedt. Nyomdatörténeti szempontból igen érdekes lenne megtudni, hogyan bonyolódott le technikailag e bérmunka? A kéziratok milyen módon érkeztek a nyomdához? A kiadó vagy a nyomda végezte-e el a korrektúrát? S az sem érdektelen, hogyan szállították át az elkészült lapokat Bécsbe, Eisenstadtba?

Ezideig egyetlen adattal szolgálhatunk a fenti kérdésre, *Az Est* soproni tudósítójának 1936. aug. 9-i beszámolója alapján, amelyből következtetni lehet a korábbi gyakorlatra is. Az osztrák főváros kora délutáni lapját a *12 Uhr Blatt*ot és esti lapját a *8 Uhr Blatt*ot Magyarországon, Sopronban állították elő. A *12 Uhr Blatt* kéziratait a bécsi szerkesztőségből motorkerékpáron hozták reggel 6 órakor. Az előszedéshez szükséges kéziratanyagot már előző este, a menetrendszerű autóbusz hozta át Sopronba.

Az első példányt délelőtt fél kilenckor motorkerékpáron viszik rendőri cenzúra alatt Bécsbe, s ugyanez történik a *8 Uhr Blatt*nál is. Megjegyezzük még, hogy a soproni Röttig Romwalter nyomda 1936-ban Bécsből származó rotációsgépeken dolgozott, s itt állították elő osztrák nyomdaszemélyzet közreműködésével az *Oedenburg Zeitung*ot is. A két bécsi lapot 70–70 000-res példányban nyomták, s kötegeiket három oldalkocsis motorkerékpáron és egy teherautóban szállították Bécsbe.

A kötet munkatársai 13 könyvtár, múzeum, levéltár vonatkozó állományát vizsgálták át, így minden periodikum leírásánál pontosan kiderül, hogy az egyes évek, számok melyik gyűjtemény állományában találhatók. Az így összegyűjtött 1242 periodikum címleírását a kötet betűrendes szerkezetben tárja fel. Felvételük mindenkor az indulás első főcíménél találhatók, címváltozásaik minden esetben az első címhez vezetik vissza a használót. A szerkesztő kicsit védekezően írja bevezetőjében, hogy ebben „eltérünk az OSzK gyakorlatától, ahol minden önálló címet önálló kiadványnak is tekintenek" – pedig megoldása igen szerencsésnek mondható: hiszen a periodikumok katalógus-nyilvántartása nem azonos azok bibliográfiai címfelvételével. A mechanikus betűrendet időrendi-, kiadói-, földrajzi-, nyomdai-, szerkesztői-, s végül tárgymutató árnyalja.

Külön kell szólnunk a kötet összeállítójában felvetődött gondolatról: az évkönyvek és iskolai értesítők feltárásáról, amely szerencsére nem valósult meg, elsősorban azért, mert nem akart az eddig megjelent megyei bibliográfiák gyakorlatától eltérni. Az említett gyakorlathoz tegyünk még hozzá egy elméleti vonatkozást is, amely megerősíti Horváth József döntésének helyességét: évtizedekig az egyetem könyvtár-szakán egykori tanáraink (Dezsényi Béla, Szentmihályi János, Kozocsa Sándor, Kőhalmi Béla stb.) hangsúlyozták, hogy az időszaki sajtó jellemző tulajdonságai: az aktualitás, a periodicitás, és

a publicitás. És ebbe a megfogalmazásba semmiképpen sem illenek bele ezek a sajtótermékek.

Bírálatunkban elsősorban az összevont számok felsorolásának végtelen sorát említjük meg: vajon mennyi és milyen információt tartalmaznak ezek a felvételek? Ezzel a hatalmas energiával összeállított lajstromok helyett célszerűbb lett volna a rovatok: „Anyakönyvi hírek", „Színházi világ", „Rendeletek", „Sport" stb. számbavétele. Így pótolva valamelyest az elmaradt laptörténeteket.

Hiányoljuk továbbá, hogy a tárgymutató nem igazodik a helytörténeti szempontokhoz. A bibliográfia nagyon helyesen, felvette a legtöbb kötetben mostohán kezelt alkalmi lapokat – 88 címet. Ebből 13 cím báli újság, de a többiről nem ad a mutató tárgyi eligazítást, így 75 alkalommal kell visszalapozgatni, ha meg akarjuk tudni, hogy milyen alkalomból és főleg kik adták ki ezeket? Ugyancsak 25 tételből áll a „pártlap" címszó. Ebből hét cím az, ami 1945 után jelent meg, és ha rálapozunk, kiderül, hogy ebből négy cím nem is pártlap, hanem egyesületi és szövetségi kiadvány.

A bontást valóban pártokra: Szociáldemokrata Párt, Kisgazda Párt, Nemzeti Szocialista Párt stb. kellett volna megadni, ugyanez vonatkozik a 69 tételből álló „üzemi lapok"-ra is. Végül néhány kiegészítés a már készülő pótkötethez: 825. tétel: *Napi Közlöny* alcímében A magyar orvosok és természetvizsgálók... nagygyűléséről megjegyezzük, hogy nemcsak 1929-ben jelent meg Sopronban, hanem ugyanezen címmel Győrben is, 1874-ben. 1152. tétel: *Új Ezredév*. Helyesen: *Új Ezerév*. A Turul Szövetség lapja, a főcíme is így logikus.

Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy kifogásaink és megjegyzéseink ellenére Horváth József dr. bibliográfiáját lelkiismeretes, pontos, magas színvonalú munkának tartjuk, amely a vele rokon kötetek között a legjobbak közé sorolható.

LAKATOS ÉVA

Levél, író, irodalom. Szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila. Piliscsaba, 2000. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 357 l. /Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok 1./

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Intézete 2000-ben könyvsorozatot indított, amelynek első darabja a levélirodalom történetét és elméletét dolgozza fel. A kötet a Kar oktatóinak és hallgatóinak tanulmányait gyűjti egybe.

A levél, mint irodalmi forma, szinte egyidős az európai irodalommal – írja előszavában Tarjányi Eszter. E műfaj típusainak egymástól való elhatárolása azonban korántsem egyszerű feladat. A prózai és a költői levél, a misszilis, a fiktív levél és a magánlevél egymástól nem mindig megkülönböztethető formák. A kötet nem átfogó műfajelmélet, hanem különböző témájú és megközelítésű tanulmányok gyűjteménye, amelyek együttesen illusztrálják a levélműfaj sokszínűségét.

A szerkesztés kronológiai elvet követ. Az írások nem tematikusan, hanem a bemutatott korszak időrendjében következnek egymás után. A magyar nyelvű forrásokat feldolgozó tanulmányokat egy arab nyelvű görög levélregény és Rainer Maria Rilke leveleinek elemzése foglalja keretbe.

A tizenhat tanulmány terjedelmében különböző, és szerkezetében, stílusában is egyéni. A téma azonban közös, legyen szó barokk szónoki felépítésű levelekről, vagy episztolákról Berzsenyi, Arany, Pilinszky vagy Petri György tollából.

Számos prózai levél – Kalmár György, Barcsay Ábrahám, az 1849 utáni írónemzedékek vagy Toldy István, Justh Zsigmond, Babits Mihály írása – mára már életrajzi vagy történelmi dokumentummá vált. Olvasásukkor a híres vagy elfelejtett nevek gondokkal küszködő, munkájukat végző, vagy gyötrődő személyiségekké vál-

nak. Tanúi és megőrzői lettek ezek a sorok íróik korának, társadalmi és politikai helyzetének is. Feldolgozásukat és értelmezésüket alapos és körültekintő kutatómunka előzte meg.

Külön szeretnék kiemelni három tanulmányt, amelyek híres íróink-költőink irodalmi igényű magánlevelezésébe engednek bepillantást. A kutatóknak és a laikus olvasóknak egyaránt élményt jelenthetnek a pályakezdő Sík Sándor édesanyjához írt eddig publikálatlan sorai, amelyekben korai írásait is postázza. Gozsdu Elek és Weisz Anna meghitt levelezése, valamint Babits Mihály és Reményik Sándor baráti levélváltása ugyancsak magával ragadó olvasmány.

Végül két kritikai megjegyzés: Mindegyik tanulmány önmagában is egy-egy üzenet, egy-egy levél. A könyv olvasóiban, akik e leveleket kézhez kapják, felmerülhet az igény, hogy az írókat megismerjék, ezért érdemes lett volna a szerzőket legalább egy-két szóban bemutatni. Többen az eredeti, kéziratos anyagból dolgoztak, ezért ismerik a levelek böngészésének élményét. Ennek ellenére mindössze egy levélmásolat található a kötetben és egy a címlapon – a vizuális élményhez hozzászokott modern olvasó szomorúságára.

A tanulmánygyűjtemény darabjai mind tudományos igényű, alapos munkák. Akár a tartalomjegyzék, akár a névmutató segítségével haszonnal válogathat közöttük mind a szakértő kutató, mind a kíváncsiskodó érdeklődő.

DIÓS JUDIT

Móró Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. Bp. 2001. Tarsoly Kiadó, 695 l. /A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 1./

A könyv szerkezete a következő: A pécsi püspöki könyvtár rövid története I. Rövidítések jegyzéke II. Bibliográfiai források.

A katalógus alfabetikus, a bibliográfiai leírás után következnek a donátori és possessori bejegyzések, majd a jelzetek és a bibliográfiai hivatkozások.

A bibliográfiai leírások minuciózusan pontosak – örömömre a szláv könyvek esetében is.

A szerző külön jelzi a grafikus eljárással készült címlapokat és az ex libriseket. Említést nyernek az illusztrációk, a képes táblák, térképek, valamint a könyv állapota is.

A Klimó könyvtár állománya az ősnyomtatványoktól a 19. század második felében napvilágot látott művekig tizenötezer könyvet foglal magába; akik valaha meglátogatták – talán nem is sejtették milyen kincsek vannak a barokk teremkönyvtár polcain.

Klimó György, aki egyetemet akart létrehozni Pécsett, ehhez kívánta megteremteni a könyvtári alapot, amely éppen ezért tematikailag sokrétű.

Barátai és ügynökei, akikkel állandó levelezésben állt a legtöbbet Ausztriában és Itáliában vásároltak.

Sok értékes könyvet szerzett az 1773-ban feloszlatott jezsuita rend könyvtáraiból.

Szinte minden tudományágnak a 18. század végéig napvilágot látott szakirodalma megtalálható a könyvtárban; a humaniórák mellett a természet- és orvostudomány is, valamint a szépirodalom. Külön figyelmet érdemel a bibliagyűjtemény, amelyben ritka példányok vannak, valamint a Plantiniana.

Megjegyzendő, hogy a könyvtár az alapító halála után tovább gyarapodott Szepesy Ignác és Scitovszky János püspökök jóvoltából, valamint ajándékokból, és a lelkészkedő papság hagyatékából.

A bevezetőből az egykori könyvtárosok és a régi katalógusok sorsáról is tudomást szerezhetünk.

Summázva: a magyar könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom Móró Mária Anna tolláből kivételesen értékes művel gyarapodott, amelynek második kötetét nagy érdeklődéssel várhatjuk, mivel abban kapnak helyet a folyóiratok, a kéziratok, valamint a nyomtatott könyvek személy-, hely-, nyomdász- és possessorneveinek mutatói.

Megjegyzendő, hogy a katalógus külső megformálása méltó a tartalomhoz; a kötés fényes, világoskék papírból készült, az elülső tábla rektóján a könyvtár épületének fényképével.

OJTOZI ESZTER

Vekene, Emile van der: Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. Bibliothèque Nationale, 276 l., ill.

A szerző 1969–96 között a luxemburgi Nemzeti Könyvtárban a Régi Könyvek Gyűjteménye vezetője volt. 1972-ben már megjelent egy ehhez hasonló albumkötete, amely a luxemburgi Nemzeti Könyvtár figyelemre méltó történeti könyvkötéseiből nyújtott válogatást. Amikor Borsa Gedeon ismertette Emile van der Vekene: *Katalog der Inkunabeln der Nationalbibliothek Luxemburg* (1970) c. művét a Magyar Könyvszemle hasábjain (1974. 1–2. sz. 206–207.), megemlítette a *Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg*. Ausgewählt und beschrieben von Emile van der VEKENE, Luxemburg 1972. c. művet is. – Egy-két mondat erejéig érdemes összevetni az 1972-ben és a 2000-ben megjelent, könyvkötéseket bemutató két könyvet. Abban, a 15-től a 20. századig Vekene 62, túlnyomó részben nyugat-európai kötést közölt német–francia párhuzamos szöveggel, ebben csak a 16. és 17. századból választott 115 könyvkötést mutat be, kivéve a három utolsó, 20. században készített, 16. és 17. századi kötéseket utánzó stílkötést. E kötetben 30 olyannal találkozunk, amely az előbb említett, 1972-ben megjelent albumkötetben is látható (a kötésleírások francia szövege legtöbbnél majdnem szó szerint egyezik), tehát az 1972-es kötet csaknem fele itt megismétlődik. Ezek közül az eltelt csaknem három évtized folyamán többet restaurálták, például érdekes összehasonlítani a 2000-es kötet 2. sorszámú francia gótikus kötésének akkori és mostani fotóját. Nagyon szépen helyrehozták. Egyes esetekben helyesbítésre, pontosításra volt szükség, legtöbbnél pedig már újabb publikációkra hivatkozhatott a szerző.

Magyar vonatkozása miatt érdemes kiemelni az 1972-es kötetből azt a nyomtatvánnyal közel egykorú barna bőrkötést (benne: *Les merveilles de l'Italie*... Florence 1938. jelzete: L.P. 62), amelynek provenienciáját Vekene nem tudta megállapítani, de közlésre méltónak találta. Ezt a kötést *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig* c. 1937-ben megjelent könyv szerzője, Hunyady József készítette, akinek modern és stílkötéseiről a Művészettörténeti Értesítő 1996. 1–2. száma 83–88. lapjain írtunk. Ott a 8. képen látható, magántulajdonban lévő kötés ikerpárja az 1972-ben megjelent Vekene-albumkötet 135. oldalán láthatónak, de őriznek egy ilyen kötést az Iparművészeti Múzeum Kisgyűjtemények osztályán is (Ltsz. 82.58.1). Mindegyik könyv Itáliával vagy olasz képzőművészekkel foglalkozik. (Ezeken kívül még két ugyanilyen kötésről tudok. Mind az ötöt 1938–40 körül készítette Hunyady József.)

Emile van der Vekene általánosságban megállapítja könyve bevezetőjében, hogy a 20. századi sok könyvkötés-kiállítás ellenére kevés az illusztrált katalógus, vagy ha mégis számottevő képanyaggal jelentettek meg egy-egy történeti kötésekkel foglalkozó művet, akkor előnyben részesítették a „nagy", azaz bibiliofil szempontból sokra értékelhető kötéseket, szemben a használati kötésekkel. Pedig ezek a mindennapi használatra szánt gótikus és reneszánsz könyvkötések megérdemlik figyelmünket, mert művelődéstörténeti vonatkozásuk sokszor kiterjedtebb, mint a királyi, főúri vagy főpapi gyűjtemények egységesen bekötött, pompás darabjainak. Olykor aukciós katalógusban felbukkannak ilyen egyszerűbb, de fontos kötések, azonban a kutatók sajnálatára ezek aztán eltűnnek a szem elől. A könyvkötés arra szolgál, hogy védje a könyvet, ugyanakkor azonban önálló eleme is a könyvnek, s a kötésnek megvan a maga története, technikai vonatkozásai, ami a kötéstörténethez és a könyvtörténet egészéhez szolgáltat fontos adatokat.

Egy-egy kötés leírása a következő részekből áll: a rektó oldalon látható mindig a könyvkötés fotója, s a vele szembeni verzó oldalon vannak a vele kapcsolatos tudnivalók. Legfölül vékony vörös keretben kiemelve olvasható a kötés stílusa, a hely megjelölése, vagyis az ország, ahol készült és az idő, a század eleje, vége, második fele stb. megjelölése. – Ezt követik más-más betűtípussal nyomtatva, külön bekezdésekben a részletesebb adatok és leírások: a könyv vagy kézirat bibliográfiai adatai: szerző, cím, impresszum adatok és a bibliográfiai hivatkozások;

a kötés technikai jellemzői és a kötés részletes leírása; a proveniencia adatok és a bejegyzések; a méret (magasság, szélesség és vastagság), s a jelzet; a kötésre vonatkozó irodalom, ha már szerepelt publikációban; a könyv restaurálására vonatkozó adatok, ha a könyv erre korábban rászorult; végül a szerzőnek a kötésre vonatkozó további megjegyzései, analóg kötések irodalmi helyei.

A kötések leírása a szokásos, az általánosan kötelező adatokat közli: fatáblás vagy papírtáblás-e a kötés, milyen a bőr színe, azonos vagy eltérő-e az elő- és háttábla, aranyozott vagy vaknyomásos, milyen díszítés látható a kötéstáblákon, végül a gerinc díszítettségéről, a bordák számáról, a könyv metszéséről, a veretekről és kapcsokról kapunk tájékoztatást.

A kora középkor kincset érő, a templom fényét emelő drágakövekkel díszített nemesfém ötvöskötései mellett, már akkor is díszítették a mindennapi használatra szánt könyvek bőrkötését. Vekene szerint akkor még nagyon kemény fa formákat vésték, fonadékmintát, keresztidomot, rozettákat, ember- és állatfigurákat. E szerszámokat a megnedvesített bőrbe nyomták és száradásig rajta tartották, hogy a bőr a mintát felvegye. Ez lassú folyamat volt, és hideg eljárás, azaz vaknyomásos. A 15. század a nyomdászat feltalálásával döntő fordulatot hozott. A könyvkötésekhez használt díszítőszerszámokat is fémbélyegzők váltották fel, ezeket melegítve hatásosabban és gyorsabban lehetett a kötéseken alkalmazni, és az eljárás ismételhető volt. A 16. században a kötések tábláját már nem mindig készítették fából, hanem gyakran feleslegessé vált, felvágott nyomtatvány és pergamen lapokból kasírozták. Ezek a táblák a kutatás számára azért váltak fontossá, mert esetleg már nem létező kódexek és nyomtatott könyvek töredékes formában fennmaradt tanúi. Restauráláskor érdekes felfedezések születnek ezekből.

Emile van der Vekene a díszítés típusa, módja szerint osztályozta a könyvben bemutatott kötéseket, egymás mellé helyezve a szerinte egy típusba tartozókat. Igyekszik meghatározni a kötések készítési idejét, ami tudjuk, nem könnyű. Bizonyos, hogy a könyveket évszázadokon keresztül krúdában vitték piacra, s a vevő köttette be a megvásárolt könyvet. A nyomda adataiból tehát a legkevésbé szabad a bekötés helyére, sőt még idejére is következtetni. A kötést díszítő motívumok és a kötéstábla díszítésének kompozíciója legtöbbször segít a kötés meghatározásában, de vannak kötéstípusok, amelyeknél ezzel is vigyázni kell. Vannak esetek ugyanis, amikor hosszú időszakon keresztül „hűségesek" maradtak bizonyos kötésformához, míg másutt, követve a képzőművészeti stílusokat, fejlesztették a kötésdíszítést is.

Kilenc fejezetre tagolódik a könyv. Az elsőben 13 gótikus kötést láthatunk. Köztük csak öt német gótikus van, viszont szerepel négy francia és négy németalföldi, amelyek számunkra azért fontosak, mert Európa eme felében ritkán fordulnak elő könyvtárakban. A második fejezet nyolc lemezdíszes, vaknyomásos kötéséből négy (14–17.) még késő gótikus stílusú, a másik négy (18–21.) egy típusú, mindegyiket a jól ismert leuveni Spes lemez egy változata díszíti. E négy kötés azonban már inkább reneszánsz, és én nem is soroltam volna ezt a nyolc kötést egy csoportba.

A harmadik fejezetben a csupán görgetőkkel díszített kötések következnek. 26 kötés van együtt (22–47.), és bár kétségtelenül reneszánsz kötések, némileg zavaró vegyesen együtt látni a német, francia és németalföldi reneszánsz kötéseket. A reneszánszban már erősen kiütközik a nemzeti jelleg, és mind gyakoribb az aranyozás. Díszítéstechnikai és nem stílusbeli különbség, hogy egy könyv kötését csupán görgetőkkel, vagy vésett (esetleg öntött) lemezzel is párosítva díszítették. Nem érzem tehát indokoltnak, hogy a szerző külön fejezetbe (a negyedikbe) sorolta a görgetővel és lemezzel együtt díszített kötéseket (48–62.). Ezek mind német reneszánsz kötések, de ezek között a német görgetős és lemezes kötések között és a csak görgetővel díszített német kötések között nincs olyan stílusbeli különbség, mint a német és francia görgetős kötések között. Ugyancsak technikai különbség, hogy egy kötés görgetővel nyert kerete vaknyomásos, míg ugyanennek a kötésnek a centrumába nyomott lemez aranyozott, vagy feketén nyomott (ötödik csoport: 63–68.), arról már nem is beszélve, hogy

nem szerencsés 16. és 17. századi kötéseket egy csoportba sorolni: például a 67. kötés kisméretű, sugárkoszorús Madonna lemeze barokk stílusú, míg a csoport többi kötése reneszánsz.

A további csoportosításokkal szemben is lehetnek az olvasónak fenntartásai. A hatodik csoportba sorolt négy kötés (69–72.) mindegyike reneszánsz, egy itáliai (ez vaknyomásos), egy svájci és két francia (mindhárom aranyozott), de vitathatatlanul egy stíluskörbe tartoznak. Azonban a hetedik fejezet kötéseinek (73–83.) egy része reneszánsz: öt 16. századi francia, hat pedig már 17. századi kora barokk kötés, köztük két flamand (79. és 82.) és két német (81. és 83.). Igaz, hogy e kötések mind aranyozottak és középen plakett díszíti őket, amely középdíszhez némely kötésen sarokdíszek járulnak, mégsem e formai jegyek alapján csoportosítanám őket.

A legnépesebb fejezet a címeres kötéseket magában foglaló nyolcadik (84–112.). A címerek többnyire jól meghatározzák az adott kötések helyét és idejét, a könyv és tulajdonosa kapcsolatát. A 29 kötés között van, amelyiken a szuper-ex librisként alkalmazott címer az egyetlen dísz (84, 89, 100, 102, 103, 106, 108–110.), ezek stílushoz nem köthető kötések. Ahol azonban a címerhez egyéb, olykor igen gazdag díszítés is járul, ez a kötést stílus szerint is meghatározza. Így például a 85–88. Mansfeld-címeres, aranyozott arabeszk mintás bőrkötések a francia reneszánsz kötések kiemelkedő példái. Peter Ernst von Mansfeld gróf az egyetlen jelentős luxemburgi bibliofil, ez indokolhatja, hogy Vekene itt is szerepelteti négy kötését, holott nemcsak az 1972-es kötetben is benne voltak, hanem önálló könyvet is jelentetett meg ezekről 1976-ban és 1978-ban (vö. az idézett művek jegyzékét, 18. l.). A 90. számú címeres, aranyozott bőrkötés semé-stílusú, míg a 112. kötés az aranyozott barokk kötések egyik legszebb darabja. Nem véletlenül szerepelt már Vekene 1972-ben megjelent kötetében is. Összegezve: ebben a címeres kötéseket magába foglaló csoportban is a formai jegy – mégha olyan fontos jegy is, mint a címer – volt az osztályozás alapja, és nem a művészeti stílus.

Mindig felmerül a kérdés a gyűjtő, a restaurátor és a régi könyves szakember számára, ha egy 15–16. századi értékes régi könyv kötése elveszett, vagy oly súlyosan sérült, hogy helyreállíthatatlan, vagy esetleg eredetileg is kötés nélkül maradt a könyv, hogy ez esetben milyen kötést csináljanak neki. Ezekhez egész vagy félbőrkötés illik. Az ilyen könyvhöz manapság teljesen sima, díszítetlen, de régi technikával, bordára fűzött kötést szoktunk csináltatni. De a stílkötések divatja nem hagyja érzéketlenül a régi könyvekkel foglalkozó restaurátort, s a 19–20. század könyvkötőművészeit sem. Sőt a 19. században híres-hirhedt kötéshamisítások készültek a magas aukciós árak nem is reménytelen hitében. Különösen az itáliai és francia reneszánsz kötéseket hamisították sokszor, a leghíresebb Apolló-kámeós és a Grolier-kötéseket. Brüsszelben 1870–90 között működött egy ilyen hamisításokat gyártó könyvkötő, Louis Hagué. Vekene nem tőle, hanem neves kortárs francia könyvkötőktől mutat be 16–17. századi utánzatokat, Roger Devauchelle-től (113.) és Alain Devauchelle-től (114–115.). Ezek szignált kötések, s a maguk nemében szépek is.

Az irodalomjegyzék a könyv elején van, az előszó és a bevezetés után. Az előszót a luxemburgi Nemzeti Könyvtár igazgatónője, Monique Kieffer írta. Az irodalomjegyzékben idézett művek között vegyesen szerepelnek régikönyv katalógusok, bibliográfiák és könyvkötéseket tárgyaló szakkönyvek. A könyvet a kötésekben lévő művek szerzőinek indexe és egy proveniencia regiszter zárja, mindkettőben a neveket követő egy vagy több szám a kötetben látható kötésekre vonatkozik. A könyv elegáns kivitelű, keménytáblás, szép a tipográfiája, jó minőségűek a fotók, nagyon szépek a színes felvételek, sokszor a könyv díszített gerince is jól látszik, s minden kép alkalmas az összehasonlításra, ami a kötéskutató számára igen fontos szempont. Szakembereknek, könyvtáraknak és könyvgyűjtőknek értékes gyarapodást jelent ez a mű.

ROZSONDAI MARIANNE

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 9,65 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában ... 1
V. Ecsedy Judit: Az eperjesi nyomdászat kezdetei ... 10
Molnár Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció ... 24

KÖZLEMÉNYEK

Veszprémy László: Friedensbegriff um 1300 in Ungarn ... 38
Hubay Ilona: Egykorú újságlap Drakula vajdáról ... 41
Borda Lajos: Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684) ... 46
Postma, Ferenc–P. Vásárhelyi, Judit: Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker ... 55
Köpeczi Béla: Klement János Mihály epithalamiuma ... 68
Gömöri György: Magyar szerző műve Dr. Johnson könyvtárában ... 73
H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc hagyatéka ... 74
Fehér Katalin: Egy reformkori bencés szerzetes olvasmányai ... 80
Lengyel András: A Szegedi Napló hirdetési díjszabása (1908) ... 86

FIGYELŐ

Czigány Lóránt: Waltherr László aprónyomtatványai a British Library-ben ... 90

SZEMLE

Farkas Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Bp.–Szeged, 2001. (*P. Vásárhelyi Judit*) ... 100
Győr–Moson–Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája (1779–1995). Szerk. Horváth József. Győr, 2000. (*Lakatos Éva*) ... 102
Levél, író, irodalom. Szerk. Kiczenko Judit, Thimár Attila. Piliscsaba, 2000. (*Diós Judit*) ... 104
Móró Mária Anna: A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. Bp. 2001. (*Ojtozi Eszter*) ... 105
Vekene, Emile van der: Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. (*Rozsondai Marianne*) ... 106

Ára: 400 Ft

SOMMAIRE

Gerics, József – Ladányi, Erzsébet: Les problèmes de source de la représentation de Saint-Ladislas dans sa légende et dans la chronique (hongroise) 1
Ecsedy, Judit: Les débuts de l'imprimerie à Eperjes 10
Molnár, Antal: La traduction de Bible catholique hongroise et corate et l'Inquisition de Rome 24

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Veszprémy, László: Friedensbegriff um 1300 in Ungarn 38
Hubay, Ilona: Feuille volante contemporaine du vaïvode Drakula 41
Borda, Lajos: Édition bilingue inconnue de l'arithméthique commerciale de Julius Caesar Patavinus (Brassó, 1684) 46
Postma, Ferenc – Vásárhelyi, Judit, P.: Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker 55
Köpeczi, Béla: L'épithalamium de János Mihály Klement 68
Gömöri, György: L'oeuvre d'un auteur hongrois dans la bibliothèque du dr. Johnson 73
Kakucska, Mária, H.: Les legs de Lőrinc Orczy 74
Fehér, Katalin: Les lectures d'un moine bénédictin pendant l'Ere des Réformes 80
Lengyel, András: Les tarifs des annonces de Szegedi Napló (1908) 86

CHRONIQUE

Czigány, Lóránt: Les petits imprimés de László Waltherr dans la British Library 90

REVUE

Farkas, Gábor Farkas: La bibliothèque universitaire de Nagyszombat au moment de sa fondation. Bp. – Szeged, 2001. (*Vásárhelyi, Judit, P.*) 100
Bibliographie de la presse périodique du département Győr-Moson-Sopron (1779–1995). Red. József Horváth. Győr, 2000. (*Lakatos, Éva*) 102
Lettre, écrivain, littérature. Réd. Judit Kiczenko, Attila Thimár. Piliscsaba, 2000. (*Diós, Judit*) 104
Móró, Mária Anna: Catalogue de la bibliothèque Klimó, conservée à la Bibliothèque Universitaire de Pécs. I. Bp. 2001. (*Ojtozi, Eszter*) 105
Vekene, Emile van der: Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque Nationale de Luxembourg. Luxembourg, 2000. (*Rozsondai, Marianne*) 106